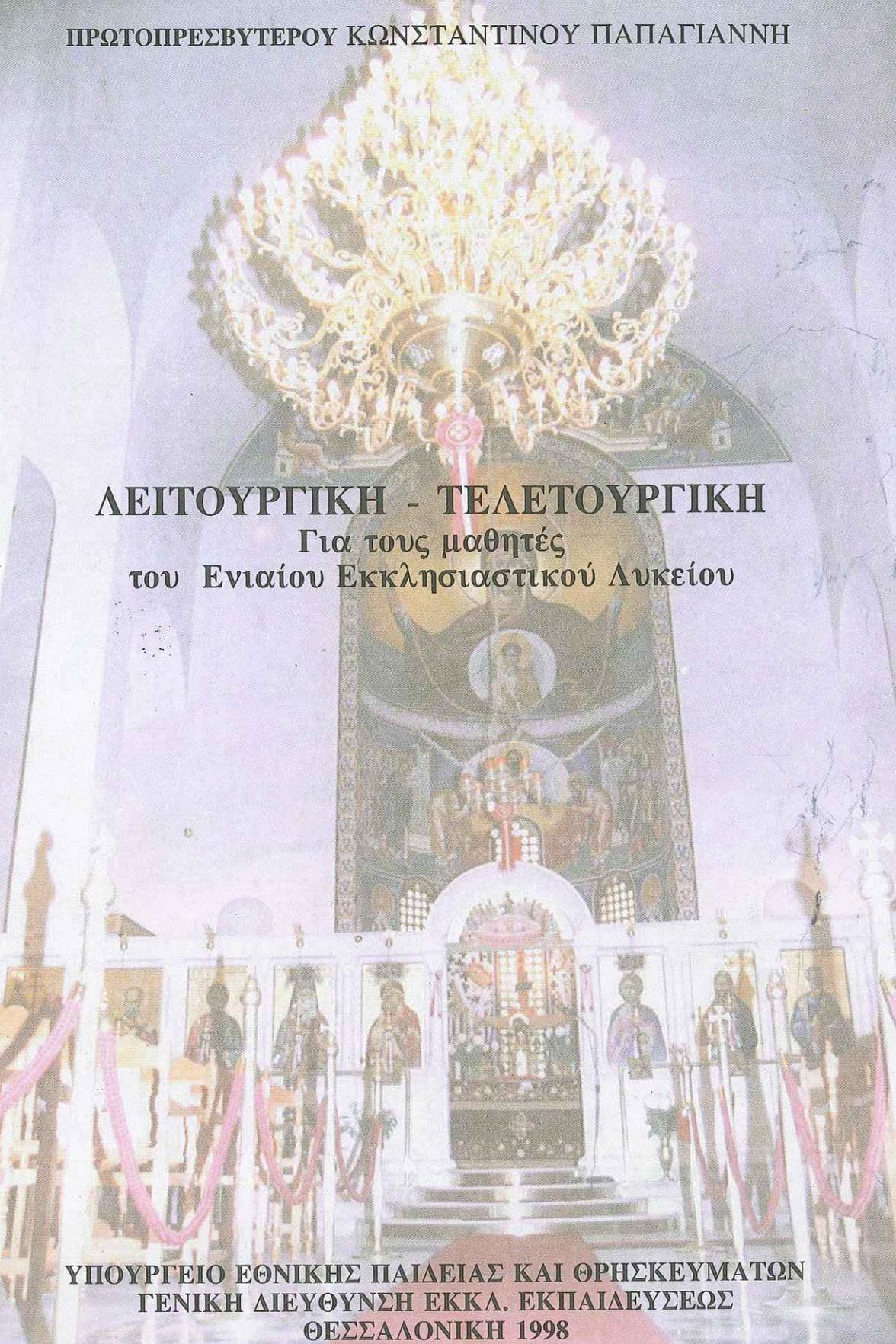

ΠΡΩΤΟΠΡΕΣΒΥΤΕΡΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ

ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗ - ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΚΗ
Για τους μαθητές
του Ενιαίου Εκκλησιαστικού Λυκείου

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΘΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΓΕΝΙΚΗ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΕΚΚΛ. ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΕΩΣ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1998

ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗ - ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΚΗ

**Για τους μαθητές
του Ενιαίου Εκκλησιαστικού Λυκείου**

ΠΡΩΤΟΠΡΕΣΒΥΤΕΡΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ

ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗ - ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΚΗ

Για τους μαθητές
του Ενιαίου Εκκλησιαστικού Λυκείου

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΘΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΓΕΝΙΚΗ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΕΚΚΛ. ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΕΩΣ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1998

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Σελ.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1.- Ορισμός, περιεχόμενο και χρησιμότητα της Λειτουργικής	13
2.- Πηγές της Λειτουργικής	14
3.- Ιστορία της χριστ. λατρείας	15
α) Η λατρεία κατά την αποστολική εποχή	15
β) Η λατρεία κατά την εποχή των διωγμών (τέλη α' - αρχές δ' αι.)	16
γ) Η λατρεία από τον δ' μέχρι τον θ' αι.	17
δ) Η λατρεία μετά τον θ' αιώνα	18

ΜΕΡΟΣ ΓΕΝΙΚΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α'

Ο ΤΟΠΟΣ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΛΑΤΡΕΙΑΣ

1.- Ο χριστιανικός ναός	21
α'. Ονομασίες του χριστιανικού ναού	21
β'. Γένεσις και διαμόρφωσις του χριστιανικού ναού. Ρυθμοί ναών	22
2.- Τα μέρη και τα αντικείμενα του χριστ. ναού	24
α'. Ο νάρθηκας	24
β'. Ο κυρίως ναός	25
γ'. Το Άγιον Βήμα	27
α) Η Αγία Τράπεζα	27
β) Τα άλλα αντικείμενα του Ιερού	28
3. Η αγιογραφία του ναού	29
α'. Γενικά	29
β'. Χριστιανικά σύμβολα	29
γ'. Χριστιανική αγιογραφία	31

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β'

ΤΑ ΙΕΡΑ ΣΚΕΥΗ, ΑΜΦΙΑ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΑ

1.- Τα ιερά σκεύη και καλύμματα	35
α'. Τα ιερά σκεύη της Θ. Ευχαριστίας	35

β'. Τα άλλα ιερά σκεύη και αντικείμενα	37
2.- Τα ιερά άμφια	39
α'. Τα ιερά άμφια γενικά	39
β'. Τα ιερά άμφια αναλυτικά	40
γ'. Ο συμβολισμός των ιερών αμφίων	43
3.- Τα λειτουργικά βιβλία	44

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ'

ΟΙ ΚΑΙΡΟΙ ΤΗΣ ΘΕΙΑΣ ΛΑΤΡΕΙΑΣ (ΟΙ ΕΟΡΤΕΣ)

1.- Γενικά	49
2.- Ο εβδομαδιαίος εορταστικός κύκλος	50
3.- Οι κινητές ετήσιες γιορτές	51
α'. Οι προ του Πάσχα κινητές γιορτές	51
α) Οι προπαρασκευαστικές εβδομάδες	51
β) Η μεγάλη Τεσσαρακοστή	53
γ) Η αγία και Μεγάλη Εβδομάδα	55
β'. Το Πάσχα και η Διακαινήσιμος Εβδομάς	57
γ'. Οι μετά το Πάσχα κινητές γιορτές	59
4.- Οι ακίνητες ετήσιες γιορτές	62
α'. Δεσποτικές γιορτές	62
α) Τα Χριστούγεννα και τα Θεοφάνεια	62
β) Οι άλλες δεσποτικές γιορτές	64
γ) Οι γιορτές του Τιμίου Σταυρού	65
β'. Θεομητορικές γιορτές	65
α) Οι μεγάλες θεομητορικές γιορτές	66
β) Οι άλλες θεομητορικές γιορτές	67
γ'. Γιορτές των αγίων	68
α) Γιορτές του Προδρόμου	68
β) Γιορτές των αποστόλων	69
γ) Γιορτές μαρτύρων	70
δ) Οι γιορτές των άλλων αγίων	72

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ'

ΟΙ ΙΕΡΕΣ ΑΚΟΛΟΥΘΙΕΣ

1.- Ορισμός και διαίρεσις των ι. ακολουθιών	75
---	----

2. - Τα στοιχεία των ι. ακολουθιών	75
α'. Οι Ψαλμοί	75
β'. Τα αναγνώσματα	76
γ'. Ύμνοι και ωδές	77
δ'. Προτροπές και παρακελεύσεις	79
ε'. Οι ευχές	80
στ'. Ασπασμοί και ευλογίες	81
ζ'. Η προσφορά του θυμιάματος	82
η'. Η απόλυσις	83

ΜΕΡΟΣ ΕΙΔΙΚΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α'

ΟΙ ΑΚΟΛΟΥΘΙΕΣ ΤΟΥ ΝΥΧΘΗΜΕΡΟΥ

1. - Γενικά	87
2. - Ο Εσπερινός	88
α) Έναρξις - Προοιμιακός Ψαλμός - Ειρηνικά	89
β) Η στιχολογία του Ψαλτηρίου	89
γ) Οι επιλύχνιοι ψαλμοί	90
δ) Η Είσοδος	90
ε) Η επιλύχνιος ευχαριστία	91
στ) Το Προκείμενον	91
ζ) Τα αναγνώσματα	92
η) Οι δεήσεις	92
θ) Η λιτή	92
ι) Τα απόστιχα	93
ια) Τα απολυτικά	93
ιβ) Η αρτοκλασία	94
ιγ) Η απόλυσις	94
ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΤΟΥ ΕΣΠΕΡΙΝΟΥ	95
3. - Το Απόδειπνον	95
4. - Το Μεσονυκτικόν	96
5. - Ο Όρθρος	96
α) Η βασιλική ακολουθία	97
β) Ο Εξάψαλμος	97

γ) Το «Θεός Κύριος» και τα απολυτικά	98
δ) Η στιχολογία του Ψαλτηρίου.....	98
ε) Οι αναβαθμοί και τα προκείμενα	99
στ) Το Ευαγγέλιο του Όρθρου	99
ζ) Ο Ν΄ ψαλμός.....	100
η) Η στιχολογία των ωδών και οι κανόνες	100
θ) Οι καταβασίες	102
ι) Η θ΄ ωδή.....	102
ια) Τα εξαποστειλάρια και οι αίνοι	103
ιβ) Δοξολογία, απόστιχα, απολυτικά	103
ιγ) Δεήσεις και απόλυσις	104
ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΤΟΥ ΟΡΘΡΟΥ	104
6.- Οι Ώρες	106
7.- Άλλες ακολουθίες του νυχθημέρου	107

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄ Η ΘΕΙΑ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ

1.- Γενικά.....	109
2.- Η τέλεσις της Θ. Λειτουργίας	110
α΄. Η προπαρασκευή του λειτουργού	110
β΄. Η Προσκομιδή	111
γ΄. Η Λειτουργία των κατηχομένων	113
α) Η έναρξις και τα Ειρηνικά	113
β) Αντίφωνα, συναπτές, εϋχές	113
γ) Η Μικρή Είσοδος και τα απολυτικά	114
δ) Ο Τρισάγιος ύμνος.....	115
ε) Τα αναγνώσματα και το κήρυγμα	116
στ) Η εκτενής και οι δεήσεις υπέρ των κατηχομένων	117
δ΄. Η Λειτουργία των Πιστών.....	118
α) Η Μεγάλη Είσοδος	118
β) Ο ασπασμός και η ομολογία της πίστεως	120
γ) Η Αγία Αναφορά.....	121
δ) Προπαρασκευή για τη θ. κοινωνία.....	122
ε) Η θ. κοινωνία.....	122
στ) Ευχαριστία και απόλυσις.....	124

3.- Ιερατικό συλλείτουργο	125
4.- Αρχιερατικές χοροστασίες	126
<i>α'. Στον Εσπερινό</i>	126
<i>β'. Στον Όρθρο και τη Θ. Λειτουργία</i>	127
5.- Αρχιερατική Θεία Λειτουργία	128

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ'

ΟΙ ΑΚΟΛΟΥΘΙΕΣ ΤΟΥ ΔΩΔΕΚΑΗΜΕΡΟΥ

1.- Οι ακολουθίες των Χριστουγέννων	131
2.- Οι ακολουθίες της 1ης Ιανουαρίου	132
3.- Οι ακολουθίες των Θεοφανείων	132

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ'

ΟΙ ΑΚΟΛΟΥΘΙΕΣ ΤΗΣ Μ. ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΣΤΗΣ

1.- Γενικά.....	135
2.- Οι κατανυκτικοί Εσπερινοί.....	135
3.- Οι πρωϊνές ακολουθίες των καθημερινών	136
<i>α) Ο Όρθρος</i>	136
<i>β) Οι Ώρες</i>	137
<i>γ) Ο Εσπερινός (χωρίς Προηγιασμένη)</i>	138
4.- Η Θ. Λειτουργία των Προηγιασμένων	138
<i>α'. Γενικά</i>	138
<i>β'. Προπαρασκευή</i>	139
<i>γ'. Τέλεσις</i>	139
ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΕΣΠΕΡΙΝΩΝ ΤΗΣ Μ. ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΣΤΗΣ	142
5.- Το Απόδειπνον	143
6.- Οι Χαιρετισμοί.....	143
7.- Ο Μέγας κανών.....	145

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ε'

ΟΙ ΑΚΟΛΟΥΘΙΕΣ ΤΗΣ ΜΕΓΑΛΗΣ ΕΒΔΟΜΑΔΑΣ

1.- Γενικά.....	147
2.- Οι ακολουθίες των τριών πρώτων ημερών	147
<i>α) Ο Εσπερινός της Κυριακής των Βαΐων</i>	147
<i>β) Οι ακολουθίες του Νυμφίου</i>	148
<i>γ) Οι Ώρες και η Προηγιασμένη</i>	148

δ) Το Απόδειπνον	149
3.- Οι ακολουθίες της Μ. Πέμπτης	149
α) Ο Όρθρος	149
β) Ο Εσπερινός και η Θ. Λειτουργία	149
4.- Οι ακολουθίες της Μ. Παρασκευής	149
α) Η ακολουθία των Αγίων Παθών	149
β) Οι Μεγάλες Ώρες και ο Εσπερινός	150
5.- Οι ακολουθίες του Μ. Σαββάτου	150
α) Ο Όρθρος	150
β) Ο Εσπερινός και η Θ. Λειτουργία	151

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΣΤ'

ΟΙ ΑΚΟΛΟΥΘΙΕΣ ΤΟΥ ΠΕΝΤΗΚΟΣΤΑΡΙΟΥ

1.- Η ακολουθία του Πάσχα	153
2.- Ο Εσπερινός του Πάσχα	155
3.- Οι ακολουθίες της Διακαινησίμου	155
4.- Οι ακολουθίες μέχρι την Πεντηκοστή	156

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ζ'

ΤΑ ΑΛΛΑ ΜΥΣΤΗΡΙΑ

1.- Το Βάπτισμα και το Χρίσμα	159
α'. Γενικά	159
β'. Οι προβαπτισματικές τελετές (Κατήχησις)	160
γ'. Η ακολουθία του Βαπτίσματος και του Χρίσματος	161
ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΤΗΣ ΑΚΟΛΟΥΘΙΑΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΒΑΠΤΙΣΜΑΤΟΣ ...	162
δ'. Το Βάπτισμα της ανάγκης	163
2.- Η Εξομολόγησις	164
3.- Οι χειροτονίες και χειροθεσίες	165
α) Χειροθεσία αναγνώστου ή ψάλτου	166
β) Χειροθεσία υποδιακόνου	166
γ) Χειροτονία διακόνου	166
δ) Χειροτονία πρεσβυτέρου	167
ε) Χειροτονία επισκόπου	168
4.- Ο γάμος	169
α'. Γενικά	169

β'. Τέλεσις του μυστηρίου	170
ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΤΗΣ ΑΚΟΛΟΥΘΙΑΣ ΤΟΥ ΓΑΜΟΥ	171
γ'. Ακολουθία εις δίγαμον	172
5.- Το Ευχέλαιον	172
α'. Γενικά	172
β'. Τέλεσις του μυστηρίου	173

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Η'

ΟΙ ΑΛΛΕΣ ΑΚΟΛΟΥΘΙΕΣ

1.-Γενικά	175
2.- Η ακολουθία των εγκαινίων ναού	175
α'. Ιστορία	175
β'. Τελετουργία	176
3.- Η Παράκλησις	178
4.- Οι Αγιασμοί	178
α'. Ο Μέγας Αγιασμός	179
β'. Ο Μικρός Αγιασμός	180
γ'. Περιστατικές ακολουθίες Αγιασμού	180
5.- Ευχές «ἐπί τῇ γεννήσει παιδίου»	181
α'. Οι ευχές της πρώτης ημέρας	182
β'. Η ευχή της ογδόης ημέρας	183
γ'. Οι ευχές της τεσσαρακοστής ημέρας	183
6.- Ευχές και ακολουθίες διάφορες	184
7.- Λιτανείες διάφορες	186
8.- Νεκρώσιμες και επιμνημόσυνες ακολουθίες	187
α'. Ιστορία	187
β'. Η συνηθισμένη νεκρώσιμη ακολουθία	187
γ'. Ειδικές νεκρώσιμες ακολουθίες	188
δ'. Τρισάγιον και Μνημόσυνον	189

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1.- Ορισμός, περιεχόμενο και χρησιμότητα της Λειτουργικής.

Λειτουργική (ή ακριβέστερα Λειτουργική Θεολογία) λέγεται το μάθημα που πραγματεύεται συστηματικά καθετί που σχετίζεται με τη χριστιανική λατρεία.

Εξετάζει λοιπόν η Λειτουργική:

1.- Τον τόπο, στον οποίο τελείται η λατρεία, δηλ. το χριστιανικό ναό, τη γένεση, εξέλιξη και διαμόρφωσή του, καθώς επίσης και τη διαρρύθμιση, τη διακόσμηση και το συμβολισμό του.

2.- Τα αντικείμενα που χρησιμοποιούνται στη θ. λατρεία, δηλ. ιερά σκεύη και καλύμματα, ιερά άμφια, λειτουργικά βιβλία κ.λ.π.

3.- Τους καιρούς της θ. λατρείας, δηλ. τις εορτές και

4.- Τόν τρόπο της τελέσεώς της, δηλ. τις ιερές ακολουθίες και μάλιστα τη σπουδαιότερη, τη Θεία Λειτουργία.

Καθένα από τα αντικείμενα αυτά η Λειτουργική το εξετάζει όχι μόνο πρακτικά, αλλά και ιστορικά και δογματικά.

Το περιεχόμενο της Λειτουργικής κατατάσσεται σε δύο μέρη. Το Γενικό, που εξετάζει τον τόπο, τα αντικείμενα, τους καιρούς της θ. λατρείας και τις ακολουθίες γενικά, και το Ειδικό, που εξετάζει τις ι. ακολουθίες αναλυτικά.

Πολύ στενά συνδεδεμένη με τη Λειτουργική είναι και η Τελετουργική, το μάθημα δηλ. που διδάσκει πώς ακριβώς πρέπει να τελούνται οι ι. τελετές. Στο βιβλίο αυτό η Τελετουργική συνυφαίνεται με τη Λειτουργική.

Η Λειτουργική είναι μάθημα χρησιμότητα για κάθε χριστιανό και μάλιστα για τον κληρικό. Με τις γνώσεις που παρέχει, βοηθεί στην πληρέστερη κατανόηση των τελουμένων στη θ. λατρεία. Έτσι ο μεν κληρικός μαθαίνει λεπτομερώς τα λειτουργικά του καθήκοντα και οδηγείται στο να τελεί τη θ. λατρεία κατά τρόπο σύμφωνο με το σκοπό της, που είναι ο αγιασμός των πιστών και η μετάδοση σ' αυτούς της θείας χάριτος, ο δε λαϊκός μαθαίνει τι ακριβώς τελείται στη θ. λατρεία και βοηθείται στο να συμμετέχει σ' αυτήν ενσυνείδητα και με ευλάβεια.

Παρουσιάζει όμως η λειτουργική και γενικότερο επιστημονικό ενδιαφέρον, γιατί εξετάζει τις διάφορες εκδηλώσεις της ευσεβείας και θρησκευτικότητας των ανθρώπων και βοηθεί στη βαθύτερη κατανόηση των θρησκευτικών φαινομένων, με τα οποία ασχολούνται και η Ψυχολογία και η Κοινωνιολογία και η Φιλοσοφία του Πολιτισμού.

2.- Πηγές της Λειτουργικής.

Η λειτουργική αντλεί το υλικό της από πολλές πηγές, τις οποίες μπορούμε να κατατάξουμε σε τρεις μεγάλες ομάδες: α) τις γραπτές πηγές, β) τις άγραφες, και γ) τις αρχαιολογικές.

α) **Γραπτές πηγές** είναι όλα τα γραπτά κείμενα που μας δίνουν πληροφορίες για τη θ. λατρεία. Τέτοια είναι:

1.- Η Αγία Γραφή, Παλαιά και Καινή Διαθήκη.

2.- Οι λειτουργίες που έχουν διασωθεί γραπτώς και που είναι πολλές και αντιπροσωπεύουν την κατά τόπους λειτουργική πράξη της Εκκλησίας.

3.- Τα λειτουργικά βιβλία της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Ιδιαίτερη σημασία έχουν τα χειρόγραφα Ευχολόγια, Τυπικά κ.α., που έχουν διασωθεί σε μεγάλο αριθμό.

4.- Οι κανόνες των τοπικών και των οικουμενικών συνόδων, με τους οποίους ρυθμίζονται πολλά ζητήματα της θ. λατρείας. Και

5.- Οι ιστορικές μαρτυρίες των εκκλ. συγγραφέων για τη θ. λατρεία. Από αυτές ιδιαίτερη σημασία έχουν οι πληροφορίες που δίνουν: η «Διδαχή των Δώδεκα Αποστόλων», που γράφτηκε στα τέλη του α' αι. μ.Χ., οι «Αποστολικές Διαταγές» έργο των αρχών του δ' αι., η Απολογία του αγ. μάρτυρος Ιουστίνου του Φιλοσόφου (β' αι.) και τα συγγράμματα των πατέρων της Εκκλησίας.

β) **Άγραφες πηγές** είναι η προφορική παράδοσις και το λειτουργικό έθιμο, δηλ. η πράξις της Εκκλησίας, στην οποία έχουν διατηρηθεί αρχαιότατες λειτουργικές συνήθειες.

γ) **Αρχαιολογικές πηγές** είναι τα μνημεία χριστ. τέχνης που έχουν διασωθεί: οι ναοί και άλλοι ι. τόποι (βαπτιστήρια, κατακόμβες, τάφοι, κοιμητήρια)· ιερά άμφια και σκεύη ή άλλα αντικείμενα της θ. λατρείας· εικόνες, γλυπτές διακοσμήσεις και χριστ. επιγραφές.

3.- Ιστορία της χριστ. λατρείας.

α) *Η λατρεία κατά την αποστολική εποχή.* Οι απόστολοι και οι πρώτοι Χριστιανοί, ακολουθώντας το παράδειγμα του Κυρίου, εξακολουθούσαν να συμμετέχουν στην ιουδαϊκή λατρεία που τελούνταν στο ναό των Ιεροσολύμων και στις συναγωγές. Παράλληλα όμως δημιουργήθηκε από την αρχή και ιδιαίτερη χριστιανική λατρεία. Σύμφωνα με την εντολή του Κυρίου οι Χριστιανοί έπρεπε να τελούν το μυστήριο της Θ. Ευχαριστίας και να βαπτίζουν τους προσερχομένους στην Εκκλησία. Οι τελετές αυτές δεν ήταν δυνατόν να τελούνται στο ναό και τις συναγωγές· τελούνταν λοιπόν σε άλλους τόπους.

Η Θ. Ευχαριστία τελούνταν σε ιδιωτικά σπίτια και ήταν συνδεδεμένη με κοινά δείπνα, τις λεγόμενες *Αγάπες*, που άρχιζαν με προσευχή· γινόταν επίσης και διδασχή από τους αποστόλους ή άλλα κατάλληλα πρόσωπα. Επίσης ψάλλονταν ύμνοι, μερικοί από τους οποίους διασώθηκαν στην Καινή Διαθήκη και μάλιστα στις Επιστολές και την Αποκάλυψη.

Οι λατρευτικές συνάξεις των Χριστιανών στην αρχή γίνονταν κάθε μέρα, αργότερα όμως μόνο την Κυριακή, που διακρίθηκε από τις άλλες μέρες ως ημέρα της αναστάσεως του Κυρίου και καθιερώθηκε ως ημέρα αργίας και λατρείας του Θεού αντί του Σαββάτου (Πράξ. κ' 7. Αποκ. α' 10). Πολύ νωρίς επίσης καθιερώθηκαν ως ημέρες νηστείας η Τετάρτη, επειδή κατ' αυτήν έγινε η προδοσία του Κυρίου, και η Παρασκευή, ημέρα του σταυρικού θανάτου του Κυρίου. Αρχαιότατη ετησία εορτή ήταν το Πάσχα.

Το Βάπτισμα τελούνταν όπου υπήρχε νερό και κατά προτίμηση τρεχούμενο (Πράξ. η' 36). Πολύ νωρίς καθιερώθηκε να γίνεται σ' εκείνους που επρόκειτο να βαπτισθούν ειδική διδασκαλία για τις δογματικές και ηθικές αλήθειες της πίστεως (κατήχησις). Ζητούνταν επίσης από τους βαπτιζομένους ομολογία πίστεως (Πράξ. η' 37).

Με το Βάπτισμα συνδεόταν και το μυστήριο του Χρίσματος, που γινόταν με «ἐπίθεση τῶν χειρῶν» για τη μετάδοση των χαρισμάτων του Αγίου Πνεύματος (Πράξ. η' 14, 17. ιθ' 1-7. Έβρ. στ' 1-2). Με «ἐπίθεση των χειρῶν» γινόταν και η χειροτονία των λειτουργῶν της Εκκλησίας.

(Πράξ. στ' 6. Α' Τιμ. δ' 14). Από την αποστολική εποχή επίσης καθιερώθηκε το μυστήριο του Ευχελαίου για τους ασθενείς και η δημοσία εξομολόγησις των αμαρτιών (Ίακ. ε' 14-16).

β) Η λατρεία κατά την εποχή των διωγμών (τέλη α' - αρχές δ' αι.). Κατά την περίοδο αυτή δεν υπάρχουν ακόμη μόνιμοι τόποι για τη χριστ. λατρεία. Από τον γ' αι. άρχισαν οι Χριστιανοί να κτίζουν ναούς· οι ναοί αυτοί όμως καταστρέφονταν από τους ειδωλολάτρες, μόλις άρχιζε νέος διωγμός. Γι' αυτό οι Χριστιανοί αναγκάζονταν να καταφεύγουν για τη λατρεία σε σπήλαια και δάση και στα υπόγεια κοιμητήρια (τις περίφημες κατακόμβες).

Η Θ. Ευχαριστία χωρίστηκε από τα κοινά δείπνα και μεταφέρθηκε στο πρωί της Κυριακής. Διαφοριστική περιγραφή της χριστιανικής λατρείας κατά την εποχή αυτή μας δίνει ο άγιος Ιουστίνος στην Α' Απολογία του. Από αυτήν μαθαίνουμε ότι η λατρεία της Κυριακής ακολουθούσε το εξής διάγραμμα:

- 1.- Ανάγνωσις περικοπών από την Παλαιά και την Καινή Διαθήκη.
- 2.- Διδαχή από τον λειτουργό.
- 3.- Ομαδική προσευχή.
- 4.- Προσφορά άρτου και οίνου με νερό και καθαγιασμός τους από τον προεστώτα.
- 5.- Μετάληψις των καθαγιασμένων δώρων.

Για την ανάγνωση της Αγ. Γραφής δεν υπήρχε ακόμη ορισμένο σύστημα περικοπών. Δεν υπήρχαν επίσης ορισμένες ευχές, αλλά ο λειτουργός προσευχόταν ελεύθερα «δση δύναμις αὐτῶ».

Οι χριστ. ύμνοι πολλαπλασιάστηκαν. Ο τρόπος της ψαλμωδίας ήταν απλός και επικρατούσε το «ύποψάλλειν» ή «ύπακούειν», έψαλλε δηλ. ένας, και οι άλλοι συνόδευαν με χαμηλότερη φωνή το μέλος ή επαναλάμβαναν τις τελευταίες λέξεις. Αργότερα εισήχθη και η αντιφωνική ψαλμωδία.

Κατά την εποχή αυτή εμφανίζονται οι εορτές της Πεντηκοστής και των Θεοφανείων. Τα Θεοφάνεια γιορτάζονταν μαζί η Γέννησις και η Βάπτισις του Κυρίου. Κατά τις τρεις μεγάλες εορτές (Πάσχα, Πεντηκοστή, Θεοφάνεια) γινόταν η ομαδική βάπτισις των κατηχουμέ-

νων, οι οποίοι προηγουμένως διδάσκονταν για πολύν καιρό τις χριστιανικές αλήθειες. Πριν από το Πάσχα τηρούνταν νηστεία, που δεν είχε όμως καθορισμένη διάρκεια.

Νωρίς καθιερώθηκε και η τιμή των μαρτύρων κατά την ημέρα του θανάτου τους, που ονομάζονταν «γενέθλιος ημέρα». Την ημέρα αυτή οι Χριστιανοί τελούσαν τη Θ. Ευχαριστία επάνω στον τάφο του τιμωμένου μάρτυρος και διάβαζαν το μαρτύριό του. Έτσι προέκυψαν οι πρώτες γιορτές προς τιμήν των αγίων.

Αρχαιότατη είναι και η συνήθεια της τελέσεως του σημείου του Σταυρού στο μέτωπο και το στήθος.

γ) Η λατρεία από τον δ' μέχρι τον θ' αι. Με την κατάπαυση των διωγμών από τον Μ. Κωνσταντίνο η χριστιανική λατρεία παίρνει μεγάλη ανάπτυξη. Οι Χριστιανοί ελεύθερα πλέον κτίζουν ευρύχωρους και μεγαλοπρεπείς ναούς, για να λατρεύουν σ' αυτούς το Θεό.

Ο αυτοσχεδιασμός που επικρατούσε στις ευχές της θ. λατρείας, περιορίστηκε, και διαμορφώθηκαν ορισμένοι τύποι τελέσεως της Θ. Λειτουργίας, οι οποίοι παρουσίαζαν διαφορές και παραλλαγές μεταξύ τους. Τέτοιοι τύποι είναι: στην Ανατολή ο Αιγυπτιακός, ο Συριακός και ο Βυζαντινός, στη Δύση ο Ρωμαϊκός, ο Αμβροσιανός (στη Βόρειο Ιταλία), ο Γαλλικανικός (στη Γαλλία), ο Κελτικός (στα Βρετανικά νησιά) και ο Μοζαραβικός (στην Ισπανία). Με τον καιρό όμως παραμερίστηκαν οι άλλοι τύποι και επικράτησαν στην Ανατολή ο Βυζαντινός και στη Δύση ο Ρωμαϊκός. Από τον ε' αι. άρχισαν να καταρτίζονται σειρές αγιογραφικών περικοπών που επαναλαμβάνονταν κάθε χρόνο.

Για την καταπολέμηση των αιρέσεων εισήχθη στη Θ. Λειτουργία από τον ε' αι. η απαγγελία του Συμβόλου της Πίστεως. Για να αντιδράσει επίσης στους αιρετικούς, που χρησιμοποιούσαν έντεχνη μουσική, εισήγαγε και η Εκκλησία, στη λατρεία το έντεχνο άσμα.

Κατά την περίοδο αυτή καθιερώθηκαν πολλές νέες γιορτές: Ο Ευαγγελισμός της Θεοτόκου, τα Χριστούγεννα, η Περιτομή, η Υπαπαντή, η Μεταμόρφωσις, η εορτή των Βαΐων, η Ανάληψις, η Ύψωσις του Σταυρού, και λίγο αργότερα οι γιορτές της Γεννήσεως και της Κοιμή-

σεως της Θεοτόκου. Ορίστηκαν επίσης γιορτές προς τιμήν των αγγέλων, των αποστόλων και άλλων αγίων.

Η εισαγωγή νέων εορτών και του έντεχνου άσματος έδωσαν μεγάλη ώθηση στην καλλιέργεια της υμνολογίας. Εξαίρετοι υμνωδοί υπήρξαν ο Ρωμανός ο Μελωδός (σ' αι.), ο Ιωάννης ο Δαμασκηνός, ο Κοσμάς επίσκοπος Μαΐουμά και ο Ανδρέας Κρήτης (η' αι.). Ο πρώτος καλλιέργησε το είδος των κοντακίων, ενώ οι άλλοι τρεις το είδος των κανόνων.

Η νηστεία προ του Πάσχα επεκτάθηκε σε επτά εβδομάδες. Νηστείες ορίστηκαν και πριν από τα Χριστούγεννα, τη Μεταμόρφωση, την Κοίμηση της Θεοτόκου και τη γιορτή των αγίων Αποστόλων. Οι νηστείες αυτές ήταν αρχικά εβδομαδιαίες και αργότερα πήραν τη σημερινή τους διάρκεια.

Από τον ε' αι. επικράτησε ο νηπιοβαπτισμός, που δεν ήταν άγνωστος και προηγουμένως. Τη φανερή εξομολόγηση αντικατέστησε η μυστική στον «πρεσβύτερο της μετανοίας», η οποία διευκόλυνε την προσέλευση στο μυστήριο.

δ) *Η λατρεία μετά τον θ' αιώνα.* Τον θ' αι. η θ. λατρεία στην Ορθόδοξη Εκκλησία είχε πάρει πια την οριστική της μορφή. Γι' αυτό δεν παρατηρούνται τώρα βασικές μεταβολές, χωρίς αυτό να σημαίνει παρακμή της θ. λατρείας. Νέες γιορτές καθιερώθηκαν, όπως των Εισοδίων της Θεοτόκου, των Τριών Ιεραρχών και πολλών άλλων αγίων· οι νηστείες επεκτάθηκαν και πήραν τη σημερινή τους μορφή· η εισαγωγή νέων εορτών και η εικονομαχία έδωσαν μεγάλη ώθηση στην υμνογραφία, η οποία παρουσίασε μεγάλη παραγωγή.

Άξιοσημείωτη μεταβολή που έγινε κατά την περίοδο αυτή είναι η επικράτησις του μοναχικού τυπικού σε βάρος του ενοριακού. Στο χώρο της Ορθόδοξης Εκκλησίας είχαν διαμορφωθεί δύο συστήματα τελέσεως των καθημερινών ακολουθιών, που είχαν και κοινά στοιχεία και διαφορές μεταξύ τους: το κοσμικό ή ασματικό, που τηρούνταν στους ενοριακούς ναούς, και το μοναχικό που τηρούνταν στις μονές. Το τελευταίο είχε διαμορφωθεί στη μονή του Αγίου Σάββα στην Παλαιστίνη και γι' αυτό ονομάζεται Ιεροσολυμιτικό ή Τυπικό του αγίου Σάββα.

Μετά την εικονομαχία διάφοροι λόγοι, και κυρίως η αύξησης της επιρροής των μοναχών και ο μεγάλος σεβασμός του λαού προς αυτούς, συνετέλεσαν στη βαθμιαία επικράτηση του μοναχικού τυπικού και στους ενοριακούς ναούς. Το τυπικό αυτό ισχύει βασικά μέχρι σήμερα με αρκετές τροποποιήσεις και συντμήσεις για την προσαρμογή του στις συνθήκες των ενοριών.

Κατά την Τουρκοκρατία η θ. λατρεία σημείωσε παρακμή. Οι μεγαλοπρεπείς ναοί καταλήφθηκαν από τους Τούρκους, οι λιτανείες και οι κωδωνοκρουσίες απαγορεύθηκαν. Η λατρεία γινόταν συνήθως τη νύχτα σε μικρούς και ταπεινούς ναούς χωρίς επιδεικτικές τελετές. Το κήρυγμα ήταν σπάνιο λόγω ελλείψεως μορφωμένων κληρικών. Από τα τέλη όμως του 17 αι. η κατάσταση των υποδούλων βελτιώθηκε και ο τουρκικός ζυγός έγινε ηπιότερος. Τότε και η λατρεία άρχισε να εξυψώνεται. Η απελευθέρωση των ελληνικών χωρών κατά τον 18 αιώνα βοήθησε, ώστε η λατρεία να ακολουθεί συνεχώς ανοδική πορεία. Σήμερα και ο κλήρος έχει την απαιτούμενη μόρφωση και ο λαός καλλιεργείται συστηματικά με το κήρυγμα, τα κατηχητικά σχολεία, τις χριστιανικές οργανώσεις και τα χριστιανικά έντυπα, με αποτέλεσμα τη συχνότερη και συνειδητότερη συμμετοχή του στον εκκλησιασμό και τη μυστηριακή ζωή.

Αντίθετα προς την Ορθόδοξη Εκκλησία η Δυτική εισήγαγε στη λατρεία καινοτομίες αντίθετες προς την αρχαία παράδοση. Από αυτές κυριότερες είναι: α) Η επιβολή της λατινικής γλώσσας, την οποία μόλις κατά τα τελευταία χρόνια άρχισε να αντικαθιστά με τις τοπικές γλώσσες. β) Η γενίκευση του βαπτίσματος με ραντισμό. γ) Η χρήση αζύμου άρτου στη θ. Λειτουργία, ο αποκλεισμός από αυτήν των νηπίων και των παιδιών μέχρι 10-12 ετών και η μετάδοση στους λαϊκούς μόνο του άρτου. δ) Η εισαγωγή των «άξιομισθίων» και «αφέσεων» στην εξομολόγηση και των περίφημων «συγχωροχαρτιών», που προκάλεσαν μεγάλο σκαδαλισμό. Και ε) η εισαγωγή νέων εορτών που δε στηρίζονται ούτε στην Αγία Γραφή ούτε στην παράδοση της Εκκλησίας, όπως π.χ. οι γιορτές της Αγίας Δωρεάς, της καρδιάς του Ιησού, της ασπίλου συλλήψεως της Θεοτόκου κ.ά. Από αντίδραση προς τις καινοτομίες αυτές οι Διαμαρτυρόμενοι κατάργησαν σχεδόν τα πάντα: εικόνες, άμφια,

γιορτές εκτός από ελάχιστες, τελετές κλπ. και περιόρισαν τη θ. λατρεία στο κήρυγμα, την προσευχή και την τέλεση της Θ. Ευχαριστίας.

Είναι λοιπόν φανερό ότι μόνο η Ορθόδοξη Εκκλησία, παρά τις αντίξοες συνθήκες, υπό τις οποίες βρέθηκε, διαφύλαξε και στη θ. λατρεία την αρχαία παράδοση. Αυτό το αναγνωρίζουν σήμερα και το ομολογούν πολλοί ρωμαιοκαθολικοί και διαμαρτυρούμενοι θεολόγοι.

ΜΕΡΟΣ ΓΕΝΙΚΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

Ο ΤΟΠΟΣ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΛΑΤΡΕΙΑΣ

1.- Ο χριστιανικός ναός.

α΄ Ονομασίες του χριστιανικού ναού.

Ο τόπος, στον οποίο συναθροίζονται οι Χριστιανοί για τη λατρεία του Θεού, χαρακτηρίζεται με διάφορα ονόματα, που φανερώνουν το χαρακτήρα του και το σκοπό του.

Αρχαιότατη είναι η ονομασία *ναός*, που σημαίνει μεγαλοπρεπής κατοικία (από το ρήμα *ναίω* = κατοικώ). Οι ειδωλολάτρες πίστευαν ότι οι θεοί κατοικούσαν στους ναούς που έκτιζαν γι' αυτούς. Και οι Ιουδαίοι, αν και πίστευαν στην πανταχού παρουσία του Θεού, είχαν την αντίληψη ότι ο Θεός κατοικεί κατ' εξοχήν στο ναό των Ιεροσολύμων. Στο Χριστιανισμό ο ναός δεν έχει την έννοια της αποκλειστικής κατοικίας του Θεού, δεν παύει όμως να είναι ο τόπος, όπου είναι ιδιαίτερα φανερή η παρουσία του Θεού, και επομένως ο καταλληλότερος τόπος για τη λατρεία του.

Αρχαιότατη είναι επίσης και η ονομασία *εκκλησία*, επειδή στο ναό συναθροίζεται η Εκκλησία του Θεού. Η ονομασία αυτή επικράτησε γενικά και χρησιμοποιείται μέχρι σήμερα.

Άλλες συνηθισμένες ονομασίες του χριστιανικού ναού είναι:

Οίκος Θεού ή οίκος Κυρίου, παρμένη από την Π. Διαθήκη (Γέν. κη΄ 17-19. Ψαλμ. ρκα΄ 1, ρλγ΄ 1).

Κυριακόν, επειδή είναι αφιερωμένος στον Κύριο.

Ευκτήριος οίκος ή οίκος προσευχής, παρμένη κι αυτή από την Αγία Γραφή (Ήσ. νστ΄ 7. Ματθ. κα΄ 13).

β'. Γένεσις και διαμόρφωσις του χριστιανικού ναού. Ρυθμοί ναών.

Οι λατρευτικές συναθροίσεις των πρώτων Χριστιανών γίνονταν, όπως είδαμε, σε ιδιωτικές κατοικίες. Από τον β' αι. πολλές ιδιωτικές αίθουσες παραχωρήθηκαν από τους Χριστιανούς ιδιοκτήτες των αποκλειστικά για τη θ. λατρεία. Λίγο αργότερα, κατά τον γ' αι., οι Χριστιανοί άρχισαν να κτίζουν ιδιαίτερα οικοδομήματα για τις συνάξεις τους. Πολλοί τέτοιοι ναοί κτίστηκαν κατά την ειρηνική περίοδο μετά το διωγμό του Δεκίου (250 μ.Χ.), κατεδαφίσθηκαν όμως στο διωγμό του Διοκλητιανού (303 μ.Χ.) και γι' αυτό δεν ξέρουμε τίποτε για το αρχιτεκτονικό σχήμα τους.

Όταν όμως με το διάταγμα των Μεδιολάνων (313) η Εκκλησία απέκτησε την ελευθερία της, άρχισαν να κτίζονται παντού χριστ. ναοί. Ο ίδιος ο Μ. Κωνσταντίνος και η μητέρα του Ελένη πρωτοστάτησαν στην ανέγερση ναών, από τους οποίους σπουδαιότεροι ήταν ο ναός του Αγίου Τάφου στην Ιερουσαλήμ, ο ναός της Γεννήσεως στη Βηθλεέμ και οι ναοί της Αγίας Σοφίας, των Αγίων Αποστόλων και της Αγίας Ειρήνης στην Κωνσταντινούπολη. Το παράδειγμα του Κωνσταντίνου μιμήθηκαν και οι διάδοχοί του. Ακόμη και ειδωλολατρικοί ναοί και άλλα οικοδομήματα μετατράπηκαν σε χριστ. ναούς, όπως το Πάνθεον στη Ρώμη, ο Παρθενών στην Αθήνα, το μαισωλείο του Γαλερίου στη Θεσσαλονίκη (Rotonda) και άλλα.

Η χριστιανική ναοδομία δημιούργησε διάφορους ρυθμούς ναών, από τους οποίους αναφέρουμε τους κυριότερους.

Πρώτος χρησιμοποιήθηκε ο ρυθμός της βασιλικής. Βασιλικές ονομάζονταν ευρύχωρα οικοδομήματα, προορισμένα για δημόσιες χρήσεις. Ήταν στενόμακρα ορθογώνια οικοδομήματα, χωρισμένα εσωτερικά με κιονοστοιχίες σε τρία ή περισσότερα κλίτη. Μπροστά στην είσοδο υπήρχε περίστυλη αυλή (αίθριον), και το πίσω μέρος του οικοδομήματος κατέληγε σε ημικυκλική κόγχη. Κατά το ρυθμό αυτό κτίστηκαν οι παλαιοχριστιανικοί ναοί. Από τις βασιλικές που σώζονται ακέραιες περίφημοι είναι οι ναοί της Γεννήσεως στη Βηθλεέμ (δ' αι.), της Παναγίας Αχειροποιήτου (ε' αι.) και του Αγίου Δημητρίου (ε' αι., πεντάκλιτη) στη Θεσσαλονίκη, του αγ. Απολλιναρίου του Παλαιού και του αγ. Απολλιναρίου του Νέου (στ' αι.) στη Ραβέννα. Λείψανα και ερεί-

πια βασιλικών βρέθηκαν σε πολλά μέρη της Ανατολής και της Δύσεως.

Παράλληλα χρησιμοποιήθηκε και ο **περίκεντρος** ρυθμός (Rotonda), κυρίως για τα **βαπτιστήρια** και τα **μαρτύρια**, δηλ. τα οικοδομήματα που κτίζονταν επάνω στους τάφους των μαρτύρων. Τα οικοδομήματα του ρυθμού αυτού είναι κυκλικά ή πολυγωνικά και στεγάζονται με θόλο. Δείγμα περίκεντρου ρυθμού είναι ο ναός του αγ. Γεωργίου στη Θεσσαλονίκη.

Από το συνδυασμό της βασιλικής και των περίκεντρων ναών προέκυψε νέος ρυθμός, η **βασιλική με τρούλλο**. Ο ρυθμός αυτός διαδόθηκε πολύ τον 5^ο αι. και πήρε την τελειότερη μορφή του στον περίφημο ναό της Αγίας Σοφίας της Κωνσταντινουπόλεως, που έκτισε ο Ιουστινιανός με αρχιτέκτονες τον Ανθέμιο τον Τραλλιανό και τον Ισίδωρο το Μιλήσιο, ένα μνημείο μοναδικό, που και σήμερα προκαλεί την έκπληξη και το θαυμασμό.

Εξέλιξη της βασιλικής με τρούλλο αποτελεί ο **σταυροειδής με τρούλλο ναός** (βυζαντινός ρυθμός), που κυριαρχεί στη βυζαντινή αρχιτεκτονική από τον 10^ο αι. και πέρα. Στο ρυθμό αυτό η στέγη διαμορφώνεται σε σχήμα σταυρού, στο κέντρο του οποίου υψώνεται ο τρούλλος επάνω σε τέσσερις κολώνες. Τέτοιοι ναοί στην Ελλάδα είναι ο ναός της Παναγίας στη Μονή του οσίου Λουκά, των αγίων Θεοδώρων και της Καπνικαρέας στην Αθήνα, της αγίας Αικατερίνης και των αγίων Αποστόλων στη Θεσσαλονίκη.

Στα χρόνια της Τουρκοκρατίας κτίζονται ναοί κατά τα πρότυπα της βυζαντινής εποχής με πιο συνηθισμένο το ρυθμό της τρίκλιτης βασιλικής.

Και στις σλαβικές χώρες η ναοδομία ακολουθεί γενικά τη βυζαντινή αρχιτεκτονική, παρουσιάζει όμως και δυτικές επιδράσεις. Στη Ρωσία επικρατούν οι πολύτρολλοι ναοί με υπερυψωμένο τον κεντρικό τρούλλο.

Στη Δύση κατά τον 8^ο αι. εμφανίσθηκε ο **ρωμανικός** ρυθμός, βασιλική συνήθως τρίκλιτη, που έχει μπροστά από το Άγιο Βήμα ένα κλίτος εγκάρσιο (= κάθετο προς τα άλλα). Έτσι ο ναός παίρνει το σχήμα T, και στο σημείο της διασταυρώσεως των κλιτών υψώνεται τρούλλος. Οι ναοί του ρυθμού αυτού είναι συνήθως στενόμακροι και χαμηλοί,

έχουν στενά παράθυρα και γι' αυτό είναι αρκετά σκοτεινοί.

Στη Δύση επίσης εμφανίσθηκε τον ιβ' αι. ο λεγόμενος **γοθτικός** ρυθμός. Είναι και αυτός τρίκλιτη βασιλική με εγκάρσιο κλίτος, διακρίνεται όμως για το ύψος του, τους λεπτούς κίονες, τους υψηλούς θόλους και τα μεγάλα παράθυρα που κοσμούνται με υαλογραφίες (vitraux). Περίφημοι ναοί γοθτικού ρυθμού είναι η Παναγία των Παρισίων και οι καθεδρικοί ναοί της Κολωνίας, της Reims και της Chartres· ο τελευταίος φημίζεται για τα υπέροχα vitraux του.

Τέλος τον ιδ' και ιε' αι. εμφανίζεται, στην Ιταλία κυρίως, ο ρυθμός της **Αναγεννήσεως**, που είναι συνδυασμός των παλαιότερων ρυθμών. Το τελειότερο δείγμα του ρυθμού αυτού είναι ο ναός του αγίου Πέτρου στη Ρώμη (ιε' αι.).

2.- Τα μέρη και τα αντικείμενα του χριστ. ναού.

Ο χριστ. ναός διαίρεται σε τρία μέρη: το **νάρθηκα**, τον κυρίως ναό και το **Ιερό** ή **Άγιο Βήμα**. Η διαίρεση αυτή αντιστοιχεί προς τις διάφορες τάξεις των Χριστιανών. Ο νάρθηκας ήταν ο τόπος των κατηχομένων, ο κυρίως ναός ο τόπος των πιστών και το Ιερό ο τόπος του κλήρου. Σε κάθε ένα από τα μέρη αυτά υπάρχουν ορισμένα αντικείμενα και έπιπλα, που θα τα εξετάσουμε αναλυτικά.

α'. Ο νάρθηκας.

Νάρθηκας ή **πρόναος** λέγεται το προς τα δυτικά μέρος του ναού. Έχει σχήμα στενόμακρο και επικοινωνεί με τον κυρίως ναό με τρεις θύρες, από τις οποίες η μεσαία, που οδηγεί στο κεντρικό κλίτος, ονομάζεται **βασιλική**. Στο νάρθηκα στέκονταν κατά την αρχαιότητα οι κατηχούμενοι και οι μετανοούντες. Αργότερα ο νάρθηκας χρησιμοποιήθηκε ως γυναικωνίτης ή καταργήθηκε τελείως. Σήμερα στο νάρθηκα υπάρχουν τα προσκυνητάρια, το παγκάρι, τα μανουάλια και το κουτί των φτωχών (το αρχαίο γαζοφυλάκιο).

Στις παλαιοχριστιανικές βασιλικές υπήρχε στο δυτικό μέρος του ναού το **αίθριον**, δηλ. αυλή τετράγωνη περιτριγυρισμένη με στοές. Στο αίθριο υπήρχε η **φιάλη** ή **κρήνη**, στην οποία οι Χριστιανοί έπλεναν τα χέρια τους, συμβολίζοντας έτσι την ψυχική καθαρότητα που πρέπει να υπάρχει την ώρα της προσευχής. Περίφημη ήταν η φιάλη της Αγίας Σο-

φίας με τη γνωστή καρκινική επιγραφή ΝΙΨΟΝ ΑΝΟΜΗΜΑΤΑ ΜΗ ΜΟΝΑΝ ΟΨΙΝ. Η φιάλη διατηρείται σήμερα στις μονές και χρησιμοποιείται για την τέλεση των αγιασμών.

Κοντά στο νάρθηκα και το αίθριο υπήρχε και το **βαπτιστήριο**, που ήταν συνήθως κυκλικό ή πολυγωνικό οικοδόμημα, χωρισμένο σε δύο μέρη: τον **εξώτερον οίκον** και τον **εσώτερον**, όπου υπήρχε η **κολυμβήθρα**. Στον εξώτερο οίκο γίνονταν οι προβαπτισματικές τελετές (εξορκισμοί, απόταξις, σύνταξις, ομολογία πίστεως) και στον εσώτερο το βάπτισμα και το χρίσμα. Τα βαπτιστήρια εξέλιπαν με την επικράτηση του νηπιοβαπτισμού.

Από τον 9^ο αι. άρχισαν να χρησιμοποιούνται οι καμπάνες για την πρόσκληση των πιστών στις ι. ακολουθίες. Τότε άρχισαν να κτίζονται κοντά στο νάρθηκα τα **κωδωνοστάσια**.

Τέλος σε παλαιότερα χρόνια υπήρχαν στον περίβολο του ναού κι άλλα οικοδομήματα, που χρησίμευαν ως σκευοφυλάκια, σχολεία και βιβλιοθήκες. Ανάλογα μπορούμε να πούμε ότι είναι τα πνευματικά κέντρα που κτίζονται σήμερα κοντά στους ενοριακούς ναούς.

β'. Ο κυρίως ναός.

Κυρίως ναός λέγεται το τμήμα που βρίσκεται ανάμεσα στο νάρθηκα και το ιερό και είναι το μεγαλύτερο. Στον κυρίως ναό υπάρχουν ο σολέας, ο άμβων, τα αναλόγια, ο δεσποτικός θρόνος και τα στασίδια. Με τον κυρίως ναό συνδέονται επίσης ο γυναικωνίτης και το τέμπλο.

Σολέας (από τη λατινική λέξη *solum* = έδαφος) λέγεται το προς το Ιερό μέρος του κυρίως ναού, που είναι συνήθως υπερυψωμένο και χωρίζεται πολλές φορές με κάγκελα από τον υπόλοιπο χώρο.

Ο δεσποτικός θρόνος, δηλ. ο θρόνος του επισκόπου, βρίσκεται σήμερα στο δεξιό μέρος του κεντρικού κλίτους λίγο πριν από το δεξιό αναλόγιο. Στους αρχαίους ναούς ο θρόνος του επισκόπου ήταν στο Ιερό πίσω από την Αγία Τράπεζα. Όταν όμως επικράτησε το υψηλό τέμπλο, που κρύβει τη θέα του Ιερού από το λαό, ο επισκοπικός θρόνος μεταφέρθηκε στη σημερινή του θέση.

Ο άμβων (από το ρήμα αναβαίνω) είναι το βήμα, από το οποίο διαβάζεται το Ευαγγέλιο και γίνεται το κήρυγμα. Στους αρχαίους ναούς

ο άμβων ήταν στο κέντρο του ναού και είχε δύο σκάλες, μία προς τα ανατολικά και μία παρος τα δυτικά. Από τον άμβωνα έψαλλαν και οι ψάλτες και διαβάζονταν αυτοκρατορικά διατάγματα και διαγγέλματα. Τέτοιος άμβων διασώθηκε στη βασιλική της Καλαμπάκας. Αργότερα για λόγους ευρυχωρίας ο άμβων μεταφέρθηκε στο αριστερό μέρος του κεντρικού κλίτους, όπου βρίσκεται και σήμερα και είναι πολλές φορές υπερυψωμένος σε μια κολώνα της αριστερής κιονοστοιχίας.

Τα αναλόγια δημιουργήθηκαν, όταν ο άμβων έφυγε από το κέντρο του ναού και προέκυψε η ανάγκη να γίνουν νέοι χώροι για τους χορούς των ψαλτών. Η επικράτησις της αντιφωνικής ψαλμωδίας, η οποία χώρισε τους ψάλτες σε δύο χορούς, επέβαλε τη δημιουργία δύο αναλογίων.

Τα στασίδια είναι ξύλινα καθίσματα προσαρμοσμένα στους τοίχους του ναού και κατασκευασμένα έτσι, ώστε να μπορεί κανείς είτε να κάθεται, είτε να στέκεται όρθιος, στηρίζοντας τους αγκώνες στα πλάγια στηρίγματα. Στους αρχαίους ναούς υπήρχαν περισσότερα καθίσματα σε όλο σχεδόν το χώρο του κυρίως ναού. Η συνήθεια αυτή αναβιώνει σήμερα, και μάλιστα στους μεγάλους ναούς.

Ο γυναικωνίτης είναι το ιδιαίτερο μέρος του ναού, στο οποίο στέκονται οι γυναίκες. Βρίσκεται συνήθως επάνω από τον νάρθηκα και τα πλάγια κλίτη, γι' αυτό λέγεται και υπερών. Σήμερα πολλοί ναοί δεν έχουν γυναικωνίτη, τηρείται όμως γενικά η αρχαία συνήθεια να στέκονται οι γυναίκες χωριστά από τους άνδρες, συνήθως στο αριστερό μέρος του ναού.

Το τέμπλον ή εικονοστάσιον είναι το διάφραγμα που χωρίζει τον κυρίως ναό από το Ιερό. Στους αρχαίους ναούς το διάφραγμα αυτό ήταν χαμηλό και λεγόταν δρύφακτα ή κιγκλίδες ή στηθαίον. Με τον καιρό δημιουργήθηκε το σημερινό υπερυψωμένο τέμπλο, που φθάνει πολλές φορές μέχρι την οροφή. Στο τέμπλο υπάρχουν τρεις θύρες, που αντιστοιχούν στα τρία κλίτη του ναού. Η μεσαία θύρα, που οδηγεί προς την Αγία Τράπεζα, είναι μεγαλύτερη και ονομάζεται Ωραία Πύλη.

Η Ωραία Πύλη κλείνεται στο κάτω μέρος με χαμηλές θυρίδες που λέγονται βημόθυρα, ενώ στο επάνω μέρος με συρόμενη θύρα που λέγεται καταπέτασμα. Σε πολλούς ναούς δεν υπάρχουν βημόθυρα αλλά

μόνο καταπέτασμα· αντίθετα σε άλλους δεν υπάρχει καταπέτασμα, αλλά υψηλές δίφυλλες θύρες που καλύπτουν όλο το ύψος της Ωραιάς Πύλης. Οι πλάγιες πύλες κλείνονται με μονόφυλλες θύρες ή με παραπετάσματα.

Στο καταπέτασμα της Ωραιάς Πύλης εικονίζεται συνήθως ο Χριστός ως Μέγας Αρχιερέυς και στα βημόθυρα ο Ευαγγελισμός της Θεοτόκου. Προς τα δεξιά της Ωραιάς Πύλης τοποθετούνται οι εικόνες του Χριστού και του Προδρόμου, ενώ προς τα αριστερά οι εικόνες της Θεοτόκου και του αγίου του ναού. Στις πλάγιες θύρες εικονίζονται οι αρχάγγελοι Μιχαήλ και Γαβριήλ. Επάνω από την Ωραία Πύλη εικονίζεται συνήθως ο Μυστικός Δείπνος και στις υπόλοιπες θέσεις τοποθετούνται διάφορες εικόνες εορτών και αγίων.

γ'. Το Άγιον Βήμα.

Το Άγιον Βήμα ή Ιερόν, το ιερώτερο μέρος του χριστ. ναού, βρίσκεται πάντα προς τα ανατολικά, επειδή από κει ανατέλλει ο φυσικός ήλιος, που θυμίζει τον νοητό ήλιο της δικαιοσύνης, τον Κύριο. Ονομάζεται Βήμα, επειδή βρίσκεται ψηλότερα από τον άλλο ναό, λέγεται όμως και **πρεσβυτέριον** ή **ιερατείον**, επειδή προορίζεται για τον κλήρο, και **άδυτον** ή **άβατον**, γιατί δεν επιτρέπεται να μπαίνουν σ' αυτό άλλοι εκτός των κληρικών. Στο Άγιο Βήμα βρίσκονται η Αγία Τράπεζα, το σύνθρονον, η πρόθεσις ή προσκομιδή, το σκευοφυλάκιο, ο νιπτήρ και το χωνευτήριο.

α) *Η Αγία Τράπεζα.* Βρίσκεται στο κέντρο του Ιερού και είναι το ιερώτερο και αναγκαιότερο από τα αντικείμενα του Ιερού και όλου του ναού. Ονομάζεται **Τράπεζα**, επειδή σ' αυτή παρατίθεται ως τροφή πνευματική ο Αμνός του Θεού, και **Θυσιαστήριον**, επειδή επάνω σ' αυτή τελείται η αναίμακτη θυσία. Σε κάθε ορθόδοξο ναό υπάρχει μια μόνο Αγία Τράπεζα. Αν υπάρχουν και άλλες, βρίσκονται σε ιδιαίτερα παρεκκλήσια προσαρτημένα στον κύριο ναό.

Η Αγία Τράπεζα, μαρμαρίνη συνήθως, είναι τετράγωνη ή ορθογώνια και στηρίζεται άλλοτε σε ένα κίονα που θυμίζει τον Κύριο

και άλλοτε σε τέσσερις που υποδηλώνουν τους τέσσερις ευαγγελιστές, πολλές φορές όμως υπάρχουν και οι πέντε κίονες.

Η Αγία Τράπεζα καλύπτεται με ένα εσωτερικό κάλυμμα, το **κατασάρκιον**, επάνω στο οποίο απλώνεται άλλο πολυτελές, η ενδυτή.

Επάνω στην Αγία Τράπεζα υπάρχουν: το ειλητόν κι επάνω σ' αυτό το Ευαγγέλιο, το αρτοφόριο και δύο κηροπήγια ή δύο κανδήλες ή επτάφωτος λυχνία.

Το **ειλητόν** είναι ύφασμα λινό ή μεταξωτό, επάνω στο οποίο είναι αποτυπωμένη η παράσταση της ταφής του Κυρίου. Απλώνεται κατά τη Θ. Λειτουργία, για να τελεσθεί επάνω σ' αυτό η Θ. Ευχαριστία. Όμοιο με το ειλητό είναι το **αντιμήνσιον** (από την πρόθεση αντί και τη λατινική λέξη mensa = τράπεζα), με τη διαφορά ότι έχει επάνω του ραμμένα άγια λείψανα και χρησιμεύει για την τέλεση της Θ. Ευχαριστίας σε τόπους που δεν υπάρχει ναός ή δεν είναι εγκαινιασμένος. Τα ειλητά και τα αντιμήνσια καθιερώνονται κατά την τέλεση εγκαινίων ναού· υπάρχει όμως και ιδιαίτερη ακολουθία για την καθιέρωση αντιμηνσιών.

Για το αρτοφόριο θα μιλήσουμε στο κεφάλαιο για τα ιερά σκεύη.

β) Τα άλλα αντι- Πίσω από την Αγία Τράπεζα, στην κόγχη του *κειμένα του Ιεροῦ.* ιεροῦ υπήρχε το **σύνθρονον**, σειρά καθισμάτων για τους πρεσβυτέρους με το θρόνο του επισκόπου στη μέση. Με την επικράτηση του υψηλού τέμπλου και τη μεταφορά του επισκοπικού θρόνου στον κυρίως ναό το σύνθρονο περιέπεσε σε αχρηστία και καταργήθηκε. Σήμερα όμως σε πολλούς νέους ναούς κατασκευάζεται σύνθρονο.

Οι χώροι του Αγίου Βήματος δεξιά και αριστερά της Αγίας Τραπέζης ονομάζονταν στην αρχαιότητα **παστοφόρια** και χρησίμευαν για τη διαφύλαξη των περισσευμάτων των Τιμίων Δώρων και άλλων αντικειμένων. Με τον καιρό τα παστοφόρια διαμορφώθηκαν το αριστερό στην πρόθεση και το δεξιό στο σκευοφυλάκιο.

Η **Πρόθεσις**, που λέγεται και **Προσκομιδή** ή **παρατραπέζιον**, είναι μικρή ξύλινη ή μαρμάρινη τράπεζα, που χρησιμεύει για την τέλεση της Προσκομιδής, δηλ. της προετοιμασίας των Τιμίων Δώρων για τη Θ. Ευχαριστία.

Κοντά στην πρόθεση υπάρχει ο νιπτήρ για τη νίψη των χεριών, των λειτουργών, και κάτω από αυτόν το **χωνευτήριον**, μικρός ειδικός βόθρος, στον οποίο διοχετεύεται το νερό της νίψεως των χεριών. Σ' αυτό χύνεται και το αγιασμένο νερό του Βαπτίσματος.

Το **σκευοφυλάκιο** βρίσκεται στο δεξιό μέρος του ιερού και χρησιμεύει για τη φύλαξη των ιερών σκευών και αντικειμένων. Λέγεται και διακονικόν, γιατί στην αρχαιότητα τη φροντίδα του είχαν οι διάκονοι. Σήμερα οι περισσότεροι ναοί δεν έχουν σκευοφυλάκιο ως ιδιαίτερο διαμέρισμα, αλλά ένα ή περισσότερα ερμάρια, που τοποθετούνται συνήθως στο δεξιό μέρος του ιερού.

3. Η αγιογραφία του ναού.

α'. Γενικά.

Οι χριστιανικοί ναοί διακοσμούνται εσωτερικά με αγιογραφίες, δηλ. με εικόνες που παριστάνουν τον Κύριο, τη Θεοτόκο, τους αγίους και σκηνές από τη ζωή τους. Οι αγιογραφίες είναι τριών ειδών: α) **τοιχογραφίες**, δηλ. εικόνες που ζωγραφίζονται στο κονίαμα των τοίχων· β) **ψηφιδωτά** ή **μωσαϊκά**, εικόνες κατασκευασμένες με πολύχρωμες ψηφίδες· και γ) **φορητές εικόνες** επάνω σε ξύλο.

Ο Χριστιανισμός στα πρώτα βήματά του φάνηκε διστακτικός απέναντι στις εικαστικές τέχνες (ζωγραφική, γλυπτική κλπ.), γιατί αυτές ήταν πολύ στενά συνδεδεμένες με την ειδωλολατρία. Γρήγορα όμως ξεπέρασε το δισταγμό αυτό και χρησιμοποίησε τις τέχνες αυτές, και ιδίως τη ζωγραφική και την ψηφιδογραφία, για τη διακόσμηση των κοιμητηρίων πρώτα, κι έπειτα και των ναών που άρχισαν να κτίζονται από τον δ' αιώνα. Ο σάλος της εικονομαχίας τον η' και θ' αι. ανέκοψε προσωρινά την πρόοδο της αγιογραφίας. Η Ζ' Οικουμενική σύνοδος όμως έβαλε τα πράγματα στη θέση τους, ορίζοντας ότι η τιμή της εικόνας δεν πρέπει να είναι λατρευτική, αλλά να αναφέρεται στο πρωτότυπο. Μετά το θρίαμβο της Ορθοδοξίας η βυζαντινή αγιογραφία σημείωσε μεγάλη ακμή.

β'. Χριστιανικά σύμβολα.

Τις πρώτες αρχές της χριστ. ζωγραφικής συναντούμε στις κατακόμ-

βες, τα χριστ. κοιμητήρια. Για τη διακόσμησή τους οι Χριστιανοί ζωγράφιζαν εικόνες από τη φύση και την αγροτική ζωή, δίνοντας σ' αυτές συμβολικό νόημα. Οι κυριώτερες συμβολικές παραστάσεις που συναντούμε στις κατακόμβες είναι:

Ο **ιχθύς**, το πιο συνηθισμένο και αγαπητό σύμβολο από το β' μέ-χρι και τον δ' αι. Τα γράμματα της λέξεως ΙΧΘΥΣ είναι τα αρχικά των λέξεων Ιησούς Χριστός Θεού Υιός Σωτήρ. Ακόμη ο ιχθύς, επειδή ζει μέσα στο νερό, θύμιζε το Βάπτισμα, και ως τροφή τη Θ. Ευχαριστία.

Ο **αμνός**, σύμβολο κι αυτός του Υιού του Θεού, για τον οποίο ο Πρόδρομος είπε ότι είναι «ὁ ἀμνὸς τοῦ Θεοῦ ὁ αἴρων τὴν ἁμαρτίαν τοῦ κόσμου» (Ιωάν. α' 29).

Ο **καλὸς ποιμὴν**, εικόνα εμπνευσμένη από τα λόγια του Κυρίου «ἐγὼ εἶμι ὁ ποιμὴν ὁ καλός» (Ιωάν. ι' 14).

Η **ἀμπελος**, σύμβολο της αληθινῆς ἀμπέλου, του Ιησού Χριστού (Ιωάν. ιε' 1).

Το **Α** και το **Ω**, αναφερόμενα πάλι στον Κύριο, που είναι «τό Α καί το Ω, ἀρχή καί τέλος, ὁ πρῶτος καί ὁ ἔσχατος» (Αποκ. κβ' 13).

Πολύ συχνά συναντούμε την παράσταση του **Ορφέα** που με τη λύρα του εξημερώνει τα θηρία. Συμβολίζει κι αυτή τον Κύριο, που με τη διδασκαλία του εξημερώνει τον άνθρωπο που τον έχει εξαγριώσει η αμαρτία.

Ἄλλα συνηθισμένα χριστιανικά σύμβολα είναι:

Η **ἀγκυρα**, σύμβολο της ἐλπίδας.

Ο **ἄρτος**, σύμβολο της Θ. Ευχαριστίας.

Η **ελαία**, σύμβολο της αθανασίας και της ειρήνης.

Η **ἐλάφος** που πίνει στις πηγές (Ψαλμ. μα' 2), σύμβολο των εθνικών που σπεύδουν προς την ἀλήθεια του Ευαγγελίου.

Ο **πλοίο** ανάμεσα στα κύματα, σύμβολο της Εκκλησίας, που ανάμεσα σε διωγμούς και θλίψεις κατευθύνεται προς τον ουράνιο λιμένα.

Ο **ταῶς** (το παγώνι), σύμβολο της αθανασίας.

Ο **φοῖνιξ**, μυθικό πουλί που ξαναγεννιέται από τη στάχτη του, σύμβολο της αναστάσεως.

Στα χριστιανικά σύμβολα πρέπει να κατατάξουμε και το **Σταυρό**, που θυμίζει τη λυτρωτική θυσία του Κυρίου.

Παράλληλα με τα σύμβολα συναντούμε στις κατακόμβες και τα παλαιοχριστιανικά μνημεία και σκηνές από την Αγία Γραφή, στις οποίες οι Χριστιανοί έδιναν συμβολικό νόημα. Έτσι εικονίζονται:

Ο Νώε στην κιβωτό, για να δηλωθεί η σωτηρία δια του Βαπτίσματος.
Η θυσία του Ισαάκ, προτύπωσης της θυσίας του Κυρίου.

Η πώλησις του Ιωσήφ από τους αδελφούς του, προεικόνισις της προδοσίας του Κυρίου από τον Ιούδα.

Η διατροφή των Ιουδαίων με το μάννα και η ανάβλυσις νερού από την πέτρα, προτυπώσεις της Θ. Ευχαριστίας.

Η ιστορία του Ιωνά, προτύπωσης της ταφής και της αναστάσεως του Κυρίου.

Η προσκύνησις των μάγων, σύμβολο της επιστροφής των εθνών στο Χριστό.

Η βάπτισις του Κυρίου, εικόνα του χριστ. βαπτίσματος.

Τα θαύματα της μεταβολής του νερού σε κρασί και της διατροφής των πεντακισχιλίων, σύμβολα της Θ. Ευχαριστίας.

Η ανάστασις του Λαζάρου, προμήνυμα της αναστάσεως των νεκρών.

γ'. Χριστιανική αγιογραφία.

Μετά την κατάπαυση των διωγμών η χριστ. ζωγραφική πήρε πλήρη και ελεύθερη ανάπτυξη. Τώρα δεν ζωγραφίζονται απλά σύμβολα ή συμβολικές παραστάσεις, αλλά τα ίδια τα πρόσωπα του Κυρίου, της Θεοτόκου και των αγίων, καθώς και ολόκληρες σκηνές από την Αγία Γραφή και τη ζωή των αγίων. Η εικονογράφισις των ναών ονομάσθηκε **ιστόρησις**, γιατί μ' αυτή εξιστορούνται τα γεγονότα της Αγίας Γραφής και του βίου των αγίων.

Στη διάταξη της εικονογραφήσεως του ναού αρχικά επικρατούσε ελευθερία. Με τον καιρό όμως, και κυρίως μετά το θρίαμβο της Ορθοδοξίας εναντίον της εικονομαχίας, διαμορφώθηκε ένα σύστημα εικονογραφήσεως του ναού. Σ' αυτό διακρίνουμε τρεις κύκλους: το **δογματικό**, το **λειτουργικό** και τον **ιστορικό**.

Ο δογματικός κύκλος τοποθετείται στα υψηλά μέρη του ναού και μάλιστα στον τρούλλο, που συμβολίζει τον ουρανό. Έτσι στο κέντρο του

τρούλλου εικονίζεται επιβλητική η μορφή του παντοκράτορος Χριστού. Γύρω του εικονίζονται πολλές φορές άγγελοι. Πιο κάτω, στις πλευρές του τρούλλου, εικονίζονται οι προφήτες που προφήτευσαν την έλευση του Κυρίου, κι ακόμη χαμηλότερα, στα σφαιρικά τρίγωνα που στηρίζουν τον τρούλλο, οι τέσσερις ευαγγελιστές. Στην κόγχη του Ιερού, που ενώνει τη στέγη με το δάπεδο, εικονίζεται η Πλατυτέρα Θεοτόκος που ένωσε τον ουρανό με τη γη, έγινε «κλίμαξ έπουράνιος, δι' ής κατέβη ό Θεός» και «γέφυρα μετάγουσα τούς έκ γής προς ούρανόν» (οίκος Γ του ακαθίστου ύμνου).

Ο λειτουργικός κύκλος περιλαμβάνει θέματα που αναφέρονται στη Θ. Ευχαριστία. Έτσι στην κόγχη του Ιερού, κάτω από την Πλατυτέρα εικονίζονται η παράστασις της κοινωνίας των αποστόλων και της λειτουργίας των αγγέλων, καθώς και ιεράρχες που κρατούν ειλητάρια με ευχές της Θ. Λειτουργίας. Στα άλλα μέρη του ιερού εικονίζονται άλλες παραστάσεις με λειτουργικό χαρακτήρα, όπως η θυσία του Αβραάμ, ο Μελχισεδέκ, ο Ααράν, ιεράρχες και διάκονοι. Στην πρόθεση εικονίζεται ο μελισμός, δηλ. η απεικόνισις του Κυρίου ως βρέφους επάνω στο δισκάριο.

Ο ιστορικός κύκλος αναπτύσσεται στις καμάρες του βυζαντινού ναού, στους πλάγιους τοίχους και στο νάρθηκα. Στις καμάρες εικονίζονται οι κυριότερες σκηνές του βίου του Κυρίου, που αντιστοιχούν στις δώδεκα μεγάλες γιορτές, το **Δωδεκάορτο** (Ευαγγελισμός, Γέννησις, Υπαπαντή, Βάπτισις, Μεταμόρφωσις, Έγερσις Λαζάρου, Βαΐοφόρος, Σταύρωσις, Ανάστασις, Ανάληψις, Πεντηκοστή, Κοίμησις Θεοτόκου). Στους πλάγιους τοίχους εικονίζονται ιεράρχες, μάρτυρες και όσιοι. Στο νάρθηκα εικονίζεται η εξορία των πρωτοπλάστων και η δευτέρα παρουσία, αλλά και σκηνές από τη ζωή της Θεοτόκου και των αγίων. Πολλές φορές επίσης εικονογραφούνται οι 24 οίκοι του ακαθίστου ύμνου, οι επτά οικουμενικές σύνοδοι κ.ά.

Γενικά ο χαρακτήρας της χριστιανικής ζωγραφικής είναι διδακτικός. Σκοπός της δεν είναι να παραστήσει πιστά τα πρόσωπα ή τα γεγονότα, αλλά να κάνει αισθητή τη θεία αποκάλυψη, να διδάξει τις αλήθειες της χριστ. πίστεως και να εκφράσει τη μακαριότητα του καινού «έν Χριστώ» ανθρώπου. Γι' αυτό δεν ενδιαφέρεται για την απεικόνιση του φυσικού ανθρώπου και την ανατομική ακρίβεια, αλλά

προσπαθεί να παραστήσει τα πρόσωπα έτσι, ώστε να φαίνονται ότι μετέχουν και στον αισθητό και στο νοητό κόσμο. Υπάρχει βέβαια σ' αυτήν και το ρεαλιστικό στοιχείο, αλλά τόσο μόνο, όσο χρειάζεται, για να εννοήσουμε ότι τα εικονιζόμενα πρόσωπα έζησαν και έδρασαν στο δικό μας κόσμο. Έτσι η βυζαντινή ζωγραφική συντελεί στην εξαύλωση του ναού και βοηθεί τους πιστούς να λατρεύουν το Θεό «έν πνεύματι και αληθεία» (Ίωάν. δ' 24).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

ΤΑ ΙΕΡΑ ΣΚΕΥΗ, ΑΜΦΙΑ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΑ

1.- Τα ιερά σκεύη και καλύμματα.

Ιερά σκεύη λέγονται κυρίως τα σκεύη που χρησιμοποιούνται για την τέλεση της Θ. Ευχαριστίας και κατ' επέκταση όλα τα άλλα σκεύη που χρησιμοποιούνται στη θ. λατρεία. Τα ιερά σκεύη, μια και χρησιμοποιήθηκαν στη θ. λατρεία, δεν επιτρέπεται έπειτα να χρησιμοποιηθούν για οποιοδήποτε άλλο σκοπό. Έχουμε βέβαια στην ιστορία της Εκκλησίας περιπτώσεις, κατά τις οποίες ιερά σκεύη πουλήθηκαν με σκοπό την εξαγορά αιχμαλώτων ή τη διατροφή πεινασμένων, αφού όμως χωνεύθηκαν, ώστε να είναι πλέον κοινά μέταλλα.

α'. Τα ιερά σκεύη της Θ. Ευχαριστίας.

Τα αρχαιότερα και αναγκαιότερα σκεύη της Θ. Ευχαριστίας είναι το Δισκάριον, στο οποίο αποτίθεται ο άρτος, και το Άγιον Ποτήριον, στο οποίο χύνεται κρασί με νερό. Τα σκεύη αυτά σήμερα κατασκευάζονται από ασήμι ή χρυσό ή απλώς είναι επιχρυσωμένα, και στηρίζονται σε πλατειά βάση. Στην αρχαία εποχή όμως δεν έλειπαν και τα γυάλινα ή ξύλινα. Τα ιερά σκεύη κοσμούνται με παραστάσεις και επιγραφές σχετικές με τη χρήση τους, όπως π.χ. τα λόγια του Κυρίου «Λάβετε, φάγετε... Πίετε εξ αυτού πάντες», εικόνες του Κυρίου και των ευαγγελιστών κ.ά.

Στα δύο αυτά σκεύη προστέθηκαν με τον καιρό και άλλα, που σήμερα είναι κι αυτά αναγκαία για την τέλεση του μυστηρίου. Αυτά είναι τα εξής:

1.- Η **λόγχη**, μαχαίριδιο που έχει σχήμα λόγχης και χρησιμεύει για να κόβεται από την προσφορά ο Άγιος Άρτος, και θυμίζει τη λόγχη, με την οποία ο στρατιώτης κέντησε την πλευρά του Κυρίου και «ἔξῆλθεν αἷμα καὶ ὕδωρ» (Ιωάν. 19' 34).

2.- Ο **αστερίσκος**, που τοποθετείται επάνω στο δισκάριο, για να στηρίζει το κάλυμμα, ώστε αυτό να μην εγγίζει τον Άγιο Άρτο. Συμβολίζει τον ἑναστρο οὐρανὸ ἢ τὸ ἀστέρι τῆς Βηθλεέμ.

3.- Το **ζέον ἢ λεβητάριον**, μικρὸ μετάλλινον σκεῦος, ἀπὸ το ὁποῖο χύνεται στο Ἅγιο Ποτήριον ζεστὸ νερὸ πρὶν ἀπὸ τῆ θ. κοινωνία. Αυτό γίνεται, κατὰ τοὺς ἐρμηνευτὲς τῆς Θ. Λειτουργίας, για να πιστοποιηθεῖ ὅτι τὸ αἷμα που ἔτρεξε ἀπὸ τὴν πλευρὰ του Κυρίου δὲν ἦταν νεκρὸ, ἀλλὰ ζωντανό, και ὅτι αὐτὸ τὸ ζωντανὸ αἷμα κοινωνοῦμε οἱ πιστοί. Σύμφωνα με ἄλλη ἐρμηνεία τὸ ζέον συμβολίζει τὴ θερμότητα τῆς πίστεως που πρέπει να ἔχουν οἱ προσερχόμενοι στὴ θ. κοινωνία. Ἡ χρῆση του ζέοντος εἶναι σήμερὰ ἀπαραίτητη ἐκτὸς μεγάλης ἀνάγκης.

4.- Ἡ **λαβίς**, μικρὸ κουταλάκι, με τὸ ὁποῖο μεταδίδεται ἡ θ. κοινωνία στοὺς λαϊκοὺς. Ἡ λαβίς δὲν υπῆρχε ἀνέκαθεν, γιατί μέχρι και τὸν 18' αἰ. οἱ Χριστιανοὶ κοινωνοῦσαν ὅπως μέχρι σήμερὰ κοινωνοῦν οἱ κληρικοί· δέχονταν δηλ. πρῶτα τὸ Σῶμα στὴ δεξιὰ παλάμη τοποθετημένη ἐπάνω στὴν ἀριστερὴ κι ἐπειτὰ ἔπιναν τὸ Αἷμα ἀπὸ τὸ Ἅγιο Ποτήριον. Ἡ λαβίς πιθανότατα χρησιμοποιεῖτο ἀρχικὰ για τὴ μετάδοση τῆς θ. κοινωνίας στοὺς ἀσθενεῖς και τὰ νήπια, και με τὸν καιρὸ ἡ χρῆσις τῆς γενικεύθηκε για ευκολία.

5.- Ο **σπόγγος**, που χρησιμεύει για τὸν καθαρισμὸ του Αγίου Ποτηρίου και θυμίζει τὸ σπόγγο, με τὸν ὁποῖο πότισαν τὸν Κύριο ξίδι ἐπάνω στο Σταυρὸ. Τεμάχιο σπόγγου συμπιεσμένο εἶναι και ἡ **μούσα**, που φυλάγεται μέσα στο εἰλητό και χρησιμεύει για τὸν καθαρισμὸ του δισκαρίου και τὴν περισυλλογὴ τῶν μαργαριτῶν ἀπὸ τὸ εἰλητό μετὰ τῆ θ. κοινωνία.

6.- Το **αρτοφόριον**, σκεῦος ἀρχαιότατο, μέσα στο ὁποῖο φυλάγεται ὁ Ἅγιος Ἄρτος για τὴ θ. κοινωνία τῶν ἀσθενῶν και για τὶς Θ. Λειτουργίες τῶν Προηγιασμένων. Συνήθως εἶναι ἓνα ἀπλὸ κιβώτιο ἐπάργυρο ἢ ἐπίχρυσο ἢ ξυλόγλυπτο. Πολλές φορές ἔχει τὸ σχῆμα μικροῦ ναοῦ ἢ Αγίας Τραπέζης. Παλιότερα εἶχε μερικὲς φορές σχῆμα περιστεριοῦ

που κρεμόταν από το κιβώριο της Αγίας Τραπέζης και λεγόταν *περιστέριον* ή *περιστερά*.

Τα ιερά σκεύη κατά την τέλεση της Προσκομιδής καλύπτονται με ειδικά καλύμματα, που είναι τρία: δύο όμοια τετράγωνα ή σταυρόσχημα, με τα οποία σκεπάζονται χωριστά το Δισκάριο και το Άγιο Ποτήριο, και τρίτο ορθογώνιο, με το οποίο καλύπτονται και τα δύο σκεύη μαζί. Το κάλυμμα αυτό λέγεται *αήρ* γιατί μ' αυτό ο ιερέυς ριπίζει τα άγια, όταν αυτά βρίσκονται πλέον ακάλυπτα επάνω στην Αγία Τράπεζα.

Από τον αέρα προέκυψε και ο *Επιτάφιος*. Επάνω στον αέρα εικονίζοταν από τον ιγ' αι. η παράστασις της ταφής του Κυρίου και μεταφερόταν επάνω από τα Άγια Δώρα κατά τη Μεγάλη Είσοδο σε κάθε Θ. Λειτουργία. Αργότερα όμως έμεινε επάνω στον αέρα μόνο η παράστασις του Επιταφίου και η χρήση του περιορίσθηκε στη Μ. Παρασκευή, ενώ για την τέλεση της Θ. Λειτουργίας επανήλθε η παλιά απλούστερη μορφή του αέρος.

Εδώ πρέπει να αναφέρουμε και τα *μάκτρα*, κόκκινα τεμάχια υφάσματος, με τα οποία σκουπίζεται το στόμα των πιστών μετά τη θ. κοινωνία.

β'. Τα άλλα ιερά σκεύη και αντικείμενα.

1.- **Τα εξαπτέρυγα.** Είναι δύο μετάλλيني στρογγυλοί δίσκοι, απλοί ή ακτινωτοί, επάνω στους οποίους εικονίζονται τα εξαπτέρυγα Σεραφίμ. Τα εξαπτέρυγα προήλθαν από τα αρχαία *ριπίδια*, με τα οποία οι διάκονοι «έρριπιζαν» τα Τίμια Δώρα, για να μην πέφτουν επάνω σ' αυτά διάφορα έντομα. Σήμερα το έργο αυτό κάνει ο ιερέυς ή ο διάκονος με τον αέρα, ενώ τα εξαπτέρυγα μαζί με το Σταυρό των λιτανειών τοποθετούνται πίσω από την Αγία Τράπεζα και σαν λάβαρα προηγούνται σε κάθε εκκλησιαστική πομπή.

2.- **Τα λάβαρα.** Είναι είδος σημαίων που κρέμονται τεντωμένες επάνω σε κοντάρια και χρησιμεύουν για τη διακόσμηση των ναών, περιφέρονται δε και στις λιτανείες. Κατασκευάζονται συνήθως από βελούδο χρυσοκέντητο, έχουν σχήμα ορθογώνιο που καταλήγει προς τα κάτω σε τρεις γλώσσες και πάνω τους εικονίζονται μορφές αγίων ή ιερές σκηνές, όπως π.χ. η ανάστασις του Κυρίου, ο ευαγγελισμός της

Θεοτόκου κ.ά. Στα λάβαρα πρέπει να κατατάξουμε και την παράσταση της αναστάσεως του Κυρίου που τοποθετείται σε κοντάρι και χρησιμοποιείται κατά την πασχαλινή περίοδο.

3.- **Τα θυμιατήρια.** Είναι τα σκεύη, με τα οποία προσφέρεται το θυμίαμα. Στην αρχαία Εκκλησία υπήρχαν θυμιατήρια ακίνητα, που τοποθετούνταν σε ορισμένα μέρη του ναού, και φορητά διαφόρων ειδών. Σήμερα χρησιμοποιούνται μόνο φορητά σε δύο μορφές: το κυρίως **θυμιατό** με αλυσίδες και το **κατζί** χωρίς αλυσίδες.

4.- **Κανδήλες, κηροπήγια, πολυέλεοι.** Ο φωτισμός χρησιμοποιήθηκε ανέκαθεν στην Εκκλησία, όχι μόνο για πρακτικούς λόγους, αλλά και για πνευματικούς. Το υλικό φως θεωρήθηκε σύμβολο του πνευματικού φωτός, που έλαμψε με την παρουσία του Κυρίου. Ο ίδιος ο Κύριος ονόμασε τον εαυτό του «φῶς τοῦ κόσμου» (Ιωάν. η' 12) και ζήτησε να είναι και οι μαθητές του «φῶς τοῦ κόσμου» (Ματθ. ε' 14-16). Γι' αυτό το φως χρησιμοποιείται όχι μόνο στις νυκτερινές ακολουθίες, αλλά και την ημέρα. Για το φωτισμό των ναών χρησιμοποιούνται κυρίως το λάδι και το κερι, στα οποία δόθηκαν και αλληγορικές σημασίες. Έτσι το λάδι θυμίζει την ευσπλαγχνία του Θεού, ενώ το κερι συμβολίζει το εύπλαστο της καρδιάς των πιστών. Για την προσφορά του φωτός χρησιμοποιούνται οι **κανδήλες** (από τη λατινή λέξη *candela*) και τα **κηροπήγια** σε διάφορα σχήματα και μεγέθη, άλλα για ένα κερι ή μια λυχνία, που συμβολίζουν το ενιαίο της Θεότητας, άλλα για δύο, που θυμίζουν τις δύο φύσεις του Χριστού, άλλα για τρία που συμβολίζουν το τριαδικό της Θεότητας, άλλα για επτά, που θυμίζουν τα επτά χαρίσματα του Αγίου Πνεύματος, και άλλα για δώδεκα, που θυμίζουν τους δώδεκα αποστόλους. Από την οροφή του ναού κρέμονται οι **πολυέλεοι**, που περιλαμβάνουν μεγάλο αριθμό φώτων, ενώ τα **μανουάλια** χρησιμεύουν για να τοποθετούνται τα κεριά που ανάβουν οι Χριστιανοί. Σήμερα παράλληλα με το λάδι και το κερι χρησιμοποιείται στους ενοριακούς ναούς και το ηλεκτρικό φως. Εδώ πρέπει να αναφέρουμε και τα **δικηροτρύκηρα**, με τα οποία εύλογει ὁ ἄρχιερεύς.

5.- **Η κολυμβήθρα.** Αυτή με την επικράτηση του νηπιοβαπτισμού αντικατέστησε τα αρχαία βαπτιστήρια. Είναι συνήθως χάλκινη και έχει σχήμα μεγάλου κρατήρα που στηρίζεται σε πλατιά βάση. Συμβολικά

εικονίζει τον Ιορδάνη ποταμό ή τις κολυμβήθρες του Σιλωάμ και της Βηθσεδά.

6.- **Το μυροδοχείο.** Είναι δοχείο ασημένιο ή χρυσό, στο οποίο φυλάγεται το άγιο μύρο. Στο πάμα του δοχείου είναι προσαρμοσμένη βελόνη με λίγο βαμβάκι στην άκρη, με την οποία γίνεται η χρίσις. Το μυροδοχείο συνοδεύεται από μικρό ψαλίδι για την κουρά των νεοφώτιστων.

7.- **Ο αετός.** Έτσι ονομάζεται παράστασις επάνω σε ύφασμα ή χαλί, που εικονίζει έναν αετό να πετά επάνω από μια πόλη που τη διασχίζουν τρεις ποταμοί. Ο αετός χρησιμοποιείται στη χειροτονία επισκόπου. Ο χειροτονούμενος πατώντας επάνω σ' αυτόν απαγγέλλει το Σύμβολο της Πίστεως. Κατά τον άγιο Συμεών Θεσσαλονίκης η πόλη συμβολίζει την επισκοπή που αναλαμβάνει ο χειροτονούμενος, οι ποταμοί την κατάρτιση που πρέπει να έχει, και ο αετός τη χάρη του Αγίου Πνεύματος.

8.- **Οι κώδωνες** (καμπάνες), που χρησιμεύουν για να καλούνται οι πιστοί στις ι. ακολουθίες ή για να αναγγέλλονται διάφορα χαρμόσινα ή πένθιμα γεγονότα. Στην αρχαία εποχή οι Χριστιανοί ειδοποιούνταν για τις ι. ακολουθίες από ειδικά πρόσωπα που ονομάζονταν **κράκται**, **λαοσυνάκται** και **θεοδρόμοι**. Οι κώδωνες χρησιμοποιήθηκαν αρχικά στη Δύση τον σ' αι. κι έπειτα στην Ανατολή τον θ' και ονομάσθηκαν **καμπάνες** από την Καμπανία της Ιταλίας, από την οποία προερχόταν ο χαλκός που χρησιμοποιούνταν για την κατασκευή τους. Στα μοναστήρια εκτός από τις καμπάνες χρησιμοποιούνται και τα **σήμαντρα**, ξύλινα (τα λεγόμενα **τάλαντα**) ή σιδερένια. Κωδωνοκρουσία γίνεται πριν από την έναρξη κάθε ακολουθίας. Τις Κυριακές και γιορτές γίνονται συνήθως τρεις κωδωνοκρουσίες: στην έναρξη του Όρθρου, στις καταβασίες και στη δοξολογία.

2.- Τα ιερά άμφια.

α'. Τα ιερά άμφια γενικά.

Ιερά άμφια ονομάζονται τα ιδιαίτερα ενδύματα που φορούν οι κληρικοί κατά την τέλεση των ι. ακολουθιών. Η χρήση ειδικής στολής για τη θ. λατρεία έχει μεγάλη σημασία και για το λειτουργό και για το

λαό, γιατί τους βοηθεί να εννοήσουν ότι αυτά που τελούνται είναι κάτι το μεγάλο και το ιερό, τελείως διαφορετικό από τις καθημερινές ασχολίες.

Η ιερατική στολή δεν υπήρχε από την αρχή, αλλά διαμορφώθηκε με τον καιρό και αποτελείται από διαφορετικά άμφια για κάθε βαθμό. Έτσι τη στολή του διακόνου αποτελούν: το στιχάριον, το οράριον και τα επιμάνικα του πρεσβυτέρου: το στιχάριον, το επιτραχήλιον, η ζώνη, τα επιμάνικα και το φαινόλιον ή φαιλόλιον του επισκόπου: το στιχάριον, το επιτραχήλιον, η ζώνη, τα επιμάνικα, ο σάκκος, το ωμοφόριον, το επιγονάτιον, η μίτρα, η ποιμαντορική ράβδος, ο σταυρός και το εγκόλπιον. Υπάρχουν ακόμη ο μανδύας και το επιρριπτάριον.

Το χρώμα των αμφίων ήταν αρχικά λευκό, αργότερα όμως εισήχθησαν και πολύχρωμα άμφια. Στη Δυτική Εκκλησία μάλιστα διαμορφώθηκε ορισμένη τάξις ως προς το χρώμα των αμφίων ανάλογα με την ημέρα ή την εορτή. Στην Ανατολική Εκκλησία δεν υπάρχει αυστηρά καθιερωμένη τάξις, γενικά όμως επικρατεί το μαύρο ή μωβ χρώμα για τη Μ. Τεσσαρακοστή και το λευκό για την πασχάλιο περίοδο.

Ολόκληρη την ιερατική στολή φορούν οι λειτουργοί μόνο στη Θ. Λειτουργία και σε άλλες επίσημες τελετές. Στις άλλες ακολουθίες φορούν: ο διάκονος στιχάριον και οράριον ή μόνο οράριον· ο πρεσβύτερος επιτραχήλιον και φαιλόλιον ή μόνο επιτραχήλιον· ο επίσκοπος επιτραχήλιον και ωμοφόριον. Ο λειτουργός ευλογεί πρώτα κάθε άμφιο, το ασπάζεται κι έπειτα το φορεί, λέγοντας κατάλληλο αγιογραφικό ρητό. Τη στολή του διακόνου ευλογεί ο ιερέυς.

β'. Τα ιερά άμφια αναλυτικά.

Το **στιχάριον** είναι χιτώνας που φθάνει μέχρι τα πόδια. Ήταν αρχικά λευκό με κόκκινους στίχους (ταινίες ή γραμμές), από τους οποίους πιθανότατα πήρε το όνομα. Στιχάριον φορούν οι κληρικοί και των τριών βαθμών, διαφέρει όμως το στιχάριον του πρεσβυτέρου και του επισκόπου από εκείνο του διακόνου· το πρώτο είναι συνήθως μονόχρωμο και τα μανίκια του δένονται στους καρπούς, για να φορεθούν επάνω από αυτά τα επιμάνικα, ενώ το δεύτερο είναι συνήθως πολύχρωμο και έχει τα μανίκια πλατιά και ελεύθερα.

Το **οράριον** είναι στενόμακρη ταινία, την οποία ο διάκονος φορεί

στον αριστερό ώμο, ώστε τα άκρα της να πέφτουν εμπρός και πίσω μέχρι το έδαφος. Πολλές φορές είναι μακρύτερο και περιβάλλει το σώμα του διακόνου, περνώντας κάτω από το δεξί χέρι. Είναι το χαρακτηριστικό άμφιο του διακόνου και το όνομά του προέρχεται πιθανότατα από τη λατινική λέξη *os* (γενική *osis* = στόμα) και σήμαινε αρχικά τεμάχιο υφάσματος που κρατούσαν οι διάκονοι, για να σκουπίζουν το στόμα των πιστών μετά τη θ. κοινωνία.

Το **επιτραχήλιον** ή **περιτραχήλιον** είναι το χαρακτηριστικό άμφιο του πρεσβυτέρου. Είναι το ίδιο με το οράριο του διακόνου, φοριέται όμως διαφορετικά, ώστε και τα δύο άκρα του να πέφτουν εμπρός.

Η **ζώνη** χρησίμευε ανέκαθεν για να συγκρατεί τα ενδύματα και να διευκολύνει τον άνθρωπο στις εργασίες του. Για το σκοπό αυτό χρησιμοποιήθηκε αρχικά και από τους κληρικούς, για να γίνει έπειτα ιδιαίτερο άμφιο.

Τα **επιμάνικα** (από την πρόθεση επί και τη λατινική λέξη *manica* = χειρίδα, μανίκι) είναι μικρά τραπεζοειδή άμφια που δένονται λίγο πιο πάνω από τους καρπούς των χεριών. Επιμάνικα φορούν όλοι οι κληρικοί, αλλά ο διάκονος τα φορεί κάτω από τα μανίκια του στιχαρίου, ενώ ο πρεσβύτερος και ο επίσκοπος επάνω από αυτά. Τα επιμάνικα μέχρι τον ιβ' αι. ήταν ιδιαίτερο τιμητικό άμφιο των επισκόπων· έπειτα όμως το δικαίωμα της χρήσεώς τους δόθηκε στους αξιωματούχους πρεσβυτέρους και στους αρχidiaκόνους και τέλος σε όλους τους κληρικούς.

Το **επιγονάτιον** είναι τετράγωνο ή ρομβοειδές τεμάχιο υφάσματος που έχει επάνω του σταυρό ή την ανάσταση του Κυρίου ή άλλη παράσταση και κρέμεται επάνω από το δεξιό γόνατο. Ήταν κι αυτό αρχικά αποκλειστικό άμφιο του επισκόπου, το οποίο μετά τον ιβ' αι. δόθηκε και στους αξιωματούχους πρεσβυτέρους.

Το **φαινόλιον** (κοινώς φαιλόνη) είναι το εξωτερικό άμφιο του πρεσβυτέρου, έχει σχήμα κώνου χωρίς μανίκια και είναι μακρύτερο προς τα πίσω. Προέκυψε από την *raenuia*, επανωφόρι που κάλυπτε όλο το σώμα σαν μακρυά μέρτα και φοριόταν κυρίως στα ταξίδια. Από την καθημερινή χρήση το φαινόλιον μπήκε στη λειτουργική ως ιδιαίτερο άμφιο. Φαινόλιον φορούσαν μέχρι την άλωση και οι επίσκοποι.

Ο σάκκος μοιάζει πολύ με το διακονικό στιχάριο, είναι όμως κοντότερος και φθάνει λίγο πιο κάτω από τα γόνατα. Ο σάκκος ήταν αυτοκρατορικό ένδυμα, το οποίο από τον ια΄ αι. φόρεσε πρώτα ο πατριάρχης και με τον καιρό όλοι οι αρχιερείς. Έτσι ο σάκκος αντικατέστησε το φαινόλιον και από τον ιη΄ αι. όλοι πλέον οι αρχιερείς φορούν σάκκο αντί φαινολίου.

Το **ωμοφόριον** είναι αρχαιότατο άμφιο και αποτελεί το ιδιαίτερο άμφιο του επισκόπου. Κατασκευαζόταν αρχικά από μαλλί, για να θυμίζει το πλανημένο πρόβατο, που ο Κύριος, ο καλός ποιμήν, εσήκωσε στους ώμους του (Λουκ. ιε΄ 5). Υπάρχουν δυο ειδών ωμοφόρια, το **μέγα** και το **μικρό**. Το μέγα φοριέται επάνω στους ώμους και διπλώνεται γύρω από το λαιμό, ώστε το ένα άκρο του να κρέμεται εμπρός και το άλλο πίσω, ενώ το μικρό φοριέται έτσι, ώστε και τα δύο άκρα του να πέφτουν εμπρός επάνω στο στήθος. Στη Θ. Λειτουργία ο επίσκοπος φορεί το μέγα ωμοφόριον από την έναρξη ως τον Απόστολο· το αποθέτει κατά την ανάγνωση του Ευαγγελίου και έπειτα από αυτήν φορεί το μικρό ωμοφόριον ως το τέλος της Θ. Λειτουργίας. Σε όλες τις άλλες ακολουθίες φορεί το μικρό ωμοφόριον.

Η **μίτρα** είναι το επίσημο χρυσοκέντητο κάλυμμα της κεφαλής των αρχιερέων. Κατασκευάστηκε κατά μίμηση του αυτοκρατορικού στέμματος και εμφανίστηκε πρώτα στη Δύση τον ια΄ αι. Αργότερα χρησιμοποιήθηκε και στην Ανατολή, πρώτα από τον πατριάρχη Αλεξανδρείας και μόνο από τον ιστ΄ αιώνα άρχισε να επεκτείνεται η χρήση της και στους άλλους πατριάρχες και αρχιερείς. Στη Ρωσία φορούν και οι αρχιμανδρίτες μίτρα χωρίς σταυρό.

Η **ποιμαντορική ράβδος** (κοινώς **πατερίτσα**), είναι κι αυτή σύμβολο του επισκοπικού αξιώματος. Αρχικά είχε το σχήμα T. Έπειτα τα άκρα της λαβής κάμφθηκαν προς τα κάτω σε σχήμα αγκλίτσας ή προς τα επάνω σε σχήμα Ψ. Αυτό το τελευταίο επεκράτησε τελικά με τη μορφή δυο φιδιών που βλέπουν προς το σταυρό που βρίσκεται ανάμεσά τους. Ράβδο φέρουν και οι ηγούμενοι των μονών.

Το **εγκόλπιον** και ο **σταυρός**, που κρέμονται με αλυσίδες από το λαιμό στο στήθος, οφείλονται στην αρχαία συνήθεια των Χριστιανών να κρεμούν στο στήθος σταυρό ή μικρή εικόνα για φυλαχτό. Ο επίσκοπος

φορεί σταυρό και εγκόλπιο. Στο εγκόλπιο εικονίζεται ο Χριστός ή η Θεοτόκος. Ο επίσκοπος φορεί το εγκόλπιο εκτός των ιεροτελεστιών και σε άλλες επίσημες εκδηλώσεις. Μόνο σταυρό φορούν και οι αρχιμανδρίτες, οι πρωτοπρεσβύτεροι και οι μεγάλοι οικονόμοι.

Ο *μανδύας* είναι άμφιο πτυχωτό χωρίς μανίκια, που δένεται στο λαιμό του επισκόπου, ανοιχτό μπροστά και με ουρά, την οποία κρατεί ο διάκονος. Μανδύα φορεί ο επίσκοπος, όταν χοροστατεί στον Εσπερινό ή τον Όρθρο. Μανδύα παρόμοιο με του επισκόπου φορούν και οι ηγούμενοι των μονών. Επίσης μανδύα μαύρο χωρίς ουρά φορεί στις μονές ο ιερέυς και ο αναγνώστης κατά τη διάρκεια των ι. ακολουθιών.

Το *επιρριπτάριον* ή *επανωκαλύμμαυχον* είναι μαύρο ύφασμα που φοριέται επάνω από το καλυμμαύχι. Είναι χαρακτηριστικό κάλυμμα των μοναχών, και γι' αυτό όλοι οι μοναχοί φορούν απλό επιρριπτάριον στις ι. ακολουθίες. Ιδιαίτέρως όμως το φορούν οι επίσκοποι και οι αρχιμανδρίτες. Ο επίσκοπος το φορεί συνήθως όταν δεν ενδύεται όλη τη στολή του.

γ'. Ο συμβολισμός των ιερών άμφίων.

Η Εκκλησία έδινε ανέκαθεν συμβολική και πνευματική έννοια στα ενδύματα. Έτσι έντυνε τους νεοφώτιστους με λευκούς χιτώνες, για να δείξει την ψυχική καθαρότητα και αγνότητα που απέκτησαν με το βάπτισμα. Ήταν φυσικό λοιπόν να δοθεί και στα ι. άμφια από πολύ παλιά συμβολική έννοια. Ο συμβολισμός των άμφίων παρουσιάζεται από τον γ' αι. στην Ανατολή και πολύ αργότερα στη Δύση.

Σε καθένα από τα άμφια δόθηκαν διάφορες συμβολικές έννοιες. Από αυτές άλλες έχουν ηθικό χαρακτήρα, συμβολίζουν δηλ. την αρετή και την καθαρότητα της ψυχής που πρέπει να έχει ο λειτουργός ή τα όπλα του πνευματικού αγώνος που διεξάγει· άλλες έχουν δογματικό χαρακτήρα, αναφέρονται δηλ. στο πρόσωπο του Κυρίου, τον οποίο αντιπροσωπεύει ο ιερέυς, και θυμίζουν τη σάρκωση του Κυρίου, τις δυο φύσεις του κ.λ.π. άλλες τέλος αναφέρονται ειδικά στο πάθος του Κυρίου και συμβολίζουν τα όργανα του μαρτυρίου: τα δεσμά, τη χλαμύδα, τον ακάνθινο στέφανο κλπ.

Από τις πολλές ερμηνείες που δόθηκαν στα άμφια σημειώνουμε τις

επικρατέστερες.

Το στιχάριον, που ήταν αρχικά λευκό, φανερώνει την αίγλη της Θεότητας και τη λαμπρότητα της ζωής του ιερέως.

Το οράριον παριστάνει τις πτέρυγες των αγγέλων και θυμίζει στον διάκονο ότι κι αυτός είναι λειτουργός του Θεού και πρέπει με φόβο και τρόμο να εκτελεί τη διακονία του. Γι' αυτό παλιότερα αναγράφονταν επάνω στα οράρια η αρχή του αγγελικού ύμνου ΑΓΙΟΣ, ΑΓΙΟΣ, ΑΓΙΟΣ.

Το επιτραχήλιον συμβολίζει τη χάρη του Θεού που χορηγείται στον ιερέα.

Η ζώνη συμβολίζει την πνευματική δύναμη, με την οποία περιβάλλεται ο ιερέυς.

Τα επιμάνικα θυμίζουν τα δεσμά, με τα οποία δέθηκε ο Κύριος.

Το φαινόλιον θυμίζει την κόκκινη χλαμύδα που του φόρεσαν για να τον εμπαίξουν.

Το επιγονάτιον θυμίζει το λέντιον που φόρεσε ο Κύριος, όταν έπλυνε τα πόδια των μαθητών.

Το ωμοφόριον σημαίνει το χαμένο πρόβατο που πήρε ο Κύριος στους ώμους του.

Η μίτρα θυμίζει τον ακάνθινο στέφανο του Κυρίου.

Ο σταυρός θυμίζει την αυταπάρνηση που πρέπει να έχει ο λειτουργός.

Το εγκόλπιο την καθαρότητα της καρδιάς του λειτουργού.

Η ποιμαντορική ράβδος συμβολίζει την ποιμαντική εξουσία του επισκόπου. Τα φίδια, στα οποία καταλήγει, εικονίζουν τους εχθρούς της Εκκλησίας, και ο σταυρός ανάμεσά τους τη δύναμη, με την οποία θα τους πολεμήσει ο επίσκοπος.

3.- Τα λειτουργικά βιβλία.

Τα βιβλία που χρησιμοποιούνται για την τέλεση των ι. ακολουθιών, λέγονται λειτουργικά βιβλία.

Από τους πρώτους αιώνες της ζωής της Εκκλησίας έγινε αντιληπτό ότι οι ευχές της Θ. Λειτουργίας και των άλλων ακολουθιών ήταν ανάγκη να διατυπωθούν γραπτά. Με την εξέλιξη της θ. λατρείας και τον πλου-

τισμό του ευχολογίου και της υμνολογίας διαμορφώθηκαν διάφοροι τύποι λειτουργικών βιβλίων, το περιεχόμενο των οποίων δεν ήταν ομοιόμορφο και σταθερό. Οριστική μορφή πήραν τα λειτουργικά βιβλία μετά την εφεύρεση της τυπογραφίας.

Τα λειτουργικά βιβλία της Ορθόδοξης Εκκλησίας εκδίδονταν μέχρι τον περασμένο αιώνα στη Βενετία. Μερικά εκδόθηκαν τον περασμένο αιώνα στην Κωνσταντινούπολη. Από το τέλος του αιώνα άρχισαν να εκδίδονται στην Αθήνα από διάφορους εκδότες. Τις τελευταίες δεκαετίες κάνει επιμελημένες εκδόσεις των λειτουργικών βιβλίων η Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος.

Τα λειτουργικά βιβλία της Ορθόδοξης Εκκλησίας είναι τα εξής:

1.- **Το Ωρολόγιον.** Πήρε το όνομά του από τις ακολουθίες των Ωρών και περιέχει τα σταθερά μέρη των καθημερινών ακολουθιών που ανήκουν στον αναγνώστη και τον ψάλτη. Περιέχει επίσης τα απολυτικά και κοντάκια όλων των ημερών του έτους, καθώς και του Τριωδίου και του Πεντηκοσταρίου, τις ακολουθίες του Ακαθίστου ύμνου και της Θ. Μεταλήψεως, τους Παρακλητικούς κανόνες και τους Χαιρετισμούς του Τιμίου Σταυρού.

2.- **Το Ψαλτήριον,** δηλ. το βιβλίο των Ψαλμών χωρισμένο σε 20 τμήματα που ονομάζονται **καθίσματα**. Κάθε καθίσμα υποδιαιρείται σε τρία μικρότερα τμήματα που λέγονται **στάσεις**.

3.- **Το Ιερατικόν ή η Θεία Λειτουργία.** Περιέχει από τις ακολουθίες του Εσπερινού και του Όρθρου όσα ανήκουν στον ιερέα και το διάκονο, τις τρεις Θ. Λειτουργίες (Ιωάννου Χρυσοστόμου, Μ. Βασιλείου και Προηγιασμένων) και μερικές άλλες ακολουθίες και ευχές χρήσιμες στους ιερείς.

4.- **Το Μέγα Ευχολόγιον.** Περιέχει τις Θ. Λειτουργίες, τις ακολουθίες όλων των μυστηρίων και όλες γενικά τις ακολουθίες (εγκαινίων, νεκρώσιμες, Αγιασμού Μικρού και Μεγάλου κλπ.) και ευχές που διαβάζονται σε διάφορες περιστάσεις. Υπάρχει και το **Μικρόν Ευχολόγιον** ή **Αγιασματάριον**, που περιέχει την ακολουθία του Μικρού Αγιασμού, από την οποία πήρε το όνομα, παρακλητικούς κανόνες, τις ακολουθίες των μυστηρίων Βαπτίσματος, Γάμου, Ευχελαίου και Εξομολογήσεως, τη νεκρώσιμη ακολουθία και άλλες ακολουθίες που τελούνται

συχνά στο ναό ή σε σπίτια.

5.- **Το Ευαγγέλιον.** Περιέχει τις ευαγγελικές περικοπές που διαβάζονται όλο το χρόνο από την Κυριακή του Πάσχα μέχρι το Μ. Σάββατο. Στη συνέχεια περιέχει ευαγγελικές περικοπές για τις γιορτές του Μηνολογίου και για ειδικές ακολουθίες, και τέλος κανόνες και πίνακες που καθορίζουν την τάξη αναγνώσεως των αποστολικών και ευαγγελικών περικοπών.

6.- **Ο Απόστολος.** Περιέχει με την ίδια τάξη τις αποστολικές περικοπές όλου του χρόνου.

7.- **Τα Μηναιά.** Είναι δώδεκα, ένα για κάθε μήνα και περιέχουν τους ύμνους που ψάλλονται στις ακολουθίες όλων των ημερών του έτους. Περιέχουν επίσης και τα αγιογραφικά αναγνώσματα του Εσπερινού των εορτών.

8.- **Η Παρακλητική ή Οκτώηχος (και ορθότερα Οκτάηχος).** Είναι το βιβλίο που περιέχει τους ύμνους για τους Εσπερινούς και τους Όρθρους κάθε ημέρας της εβδομάδας στους οκτώ ήχους της εκκλ. μουσικής. Κάθε ήχος καλύπτει μια εβδομάδα· επομένως ολόκληρη η Παρακλητική καλύπτει οκτώ εβδομάδες, μετά τις οποίες επαναλαμβάνεται από την αρχή. Η Παρακλητική χρησιμοποιείται παράλληλα με τα Μηναιά. Εκτός της Παρακλητικής, που λέγεται **Οκτώηχος η μεγάλη**, υπάρχει και η απλή **Οκτώηχος**, που περιέχει μόνο τους ύμνους των Κυριακών.

9.- **Το Τριώδιον.** Περιέχει τους ύμνους των κινητών εορτών από την Κυριακή του Τελώνου και του Φαρισαίου μέχρι το Μ. Σάββατο. Ονομάζεται έτσι, γιατί οι περισσότεροι κανόνες της περιόδου αυτής είναι τριώδια, έχουν δηλ. μόνο τρεις ωδές.

10.- **Το Πεντηκοστάριον.** Περιέχει τους ύμνους των κινητών εορτών από την Κυριακή του Πάσχα μέχρι την Κυριακή των αγίων Πάντων. Ονομάζεται έτσι, γιατί αρχικά έφθανε ως την Πεντηκοστή. Αργότερα προστέθηκαν σ' αυτό οι ύμνοι μιας ακόμη εβδομάδας, που είναι τα μεθέορτα της Πεντηκοστής.

11.- **Το Τυπικόν.** Είναι το βιβλίο που καθορίζει την τάξη των ακολουθιών κατά τις διάφορες περιπτώσεις. Το Τυπικό που ισχύει σήμερα είναι το «Τυπικόν τής Μεγάλης του Χριστού Έκκλησίας», που καταρτίστηκε από πατριαρχική επιτροπή στα τέλη του περασμένου αιώ-

να. Με βάση το επίσημο αυτό Τυπικό η Εκκλησία της Ελλάδος εκδίδει κάθε χρόνο τα «Δίπτυχα της Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος», στα οποία καθορίζεται ἡ τάξις των ακολουθιῶν κατὰ τὸ ἔτος αὐτό. Παρόμοια βοηθήματα εκδίδουν τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο, ἡ Εκκλησία τῆς Κύπρου καὶ ἄλλες Ορθόδοξες Εκκλησίες.

12.- **Το Θεοτοκάριον.** Χρησιμοποιεῖται κυρίως στις Μονές καὶ περιέχει κανόνες καὶ προσόμοια στὴ Θεοτόκο κατὰ τοὺς οκτὼ ἡχούς καὶ γιὰ κάθε ἡμέρα τῆς εβδομάδας.

Στα λειτουργικὰ βιβλία περιλαμβάνεται καὶ τὸ **Ανθολόγιον**, που περιέχει τὶς ακολουθίες των Κυριακῶν καὶ των κυριότερων εορτῶν. Τὸ Ανθολόγιον χρησίμευε παλιότερα γιὰ τὶς ἀνάγκες μικρῶν ναῶν καὶ κελλιῶν, που δὲν εἶχαν στὴ διάθεσή τους ὅλα τὰ λειτουργικὰ βιβλία. Σήμερα δὲ χρησιμοποιεῖται πια. Εἶδος Ἀνθολογίου εἶναι οἱ **Συνέκδημοι Ορθοδόξου** καὶ οἱ **Ιερές Συνόψεις**. Δίτομο «Ἀνθολόγιον τῶν ἱερῶν ἀκολουθιῶν τοῦ ὅλου ἑνιαυτοῦ» ἐξέδωσε πρόσφατα (1993) στὴ Θεσσαλονίκη ὁ εκδοτικὸς οἶκος «Ορθόδοξος Κυψέλη» με ἐπιμέλεια τοῦ πρωτοπρεσβυτέρου Κωνσταντίνου Παπαγιάννη.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ'

ΟΙ ΚΑΙΡΟΙ ΤΗΣ ΘΕΙΑΣ ΛΑΤΡΕΙΑΣ (ΟΙ ΕΟΡΤΕΣ)

1.- Γενικά.

Εορτές λέγονται οι μέρες που ορίσθηκαν από την Εκκλησία για την ανάμνηση γεγονότων της ζωής του Κυρίου ή εκκλησιαστικών γεγονότων ή για την τιμή των αγίων.

Τις πρώτες γιορτές πήρε η Εκκλησία από τον Ιουδαϊσμό, έδωσε όμως σ' αυτές νέο πνευματικό νόημα. Πολύ νωρίς καθιερώθηκε ως εβδομαδιαία γιορτή αντί του Σαββάτου η Κυριακή για την ανάμνηση της αναστάσεως του Κυρίου. Το Πάσχα και η Πεντηκοστή πήραν καινούργιο νόημα: το Πάσχα ως γιορτή της σωτηρίας δια του θανάτου και της αναστάσεως του Κυρίου και η Πεντηκοστή ως ημέρα της επιφοιτήσεως του Αγίου Πνεύματος. Από πολύ παλιά επίσης διακρίθηκαν η Τετάρη και η Παρασκευή ως ημέρες της προδοσίας και του θανάτου του Κυρίου και ορίσθηκε νηστεία κατά τις ημέρες αυτές. Τέθηκαν έτσι οι βάσεις του χριστιανικού εορτολογίου, που πλουτίσθηκε βαθμιαία με νέες γιορτές προς τιμήν του Κυρίου, της Θεοτόκου και των αγίων.

Η Εκκλησία έδωσε από την αρχή μεγάλη σημασία στις γιορτές και στον τρόπο του εορτασμού. Η αργία από τα καθημερινά έργα, η συμμετοχή στην κοινή θ. λατρεία και η τέλεσις του μυστηρίου της Θ. Ευχαριστίας είναι απαραίτητα στοιχεία του χριστ. εορτασμού. Ετόνισε ακόμη η Εκκλησία την ανάγκη να αγιάζεται ολόκληρη η ημέρα της εορτής με πνευματικές εκδηλώσεις: μελέτη του λόγου του Θεού, προσευ-

χή, αγαθοεργίες κλπ., και να αποφεύγονται οι άκοσμες εκδηλώσεις, με τις οποίες γιόρταζαν οι εθνικοί.

Οι γιορτές διακρίνονται σε εβδομαδιαίες, που επαναλαμβάνονται κάθε εβδομάδα, και σε ετήσιες, που γιορτάζονται μια φορά το χρόνο. Οι ετήσιες διαιρούνται σε ακίνητες, που έχουν σταθερή ημερομηνία, αλλά μεταβλητή ημέρα της εβδομάδας, και σε κινητές που έχουν μεταβλητή ημερομηνία, αλλά σταθερή ημέρα της εβδομάδας.

Ανάλογα με το θέμα τους οι γιορτές διαιρούνται σε δεσποτικές, που αναφέρονται στον Κύριο, Θεομητορικές, που αναφέρονται στη Θεοτόκο, του Τιμίου Σταυρού και των Αγίων. Οι δεσποτικές και θεομητορικές γιορτές έχουν προεόρτια, ημέρες δηλ., κατά τις οποίες η Εκκλησία προετοιμάζει τους πιστούς για τη γιορτή, και μεθέορτα, ημέρες δηλ., κατά τις οποίες συνεχίζεται η γιορτή. Την τελευταία ημέρα γίνεται η απόδοσις της εορτής, που είναι σαν μια επανάληψις της.

2.- Ο εβδομαδιαίος εορταστικός κύκλος.

Ως ημέρα εβδομαδιαίας γιορτής η Εκκλησία καθιέρωσε ήδη από την αποστολική εποχή την πρώτη ημέρα της εβδομάδας και την ονόμασε Κυριακή, ως ημέρα αφιερωμένη στον Κύριο. Στην ημέρα αυτή μεταφέρθηκε η αργία του Σαββάτου και γίνονταν οι λατρευτικές συνάξεις των Χριστιανών. Σύμφωνα με αρχαία συνήθεια οι Χριστιανοί την Κυριακή πρέπει να προσεύχονται όρθιοι, για να θυμούνται την ανάσταση του Κυρίου. Απαγορεύεται τις Κυριακές η γονυκλισία και η νηστεία.

Εν τούτοις η Εκκλησία δεν έπαυσε να τιμά και το Σάββατο. Οι πρώτοι Χριστιανοί, που ήταν Ιουδαίοι, εξακολούθησαν να τιμούν το Σάββατο παράλληλα με την Κυριακή και τη συνήθεια αυτή συνέχισαν και οι εξ' εθνών Χριστιανοί. Και κατά την ημέρα αυτή απαγορεύεται η νηστεία εκτός του Μ. Σαββάτου. Η αργία όμως του Σαββάτου απαγορεύθηκε από τη σύνοδο της Λαοδικείας.

Από τις άλλες ημέρες της εβδομάδας διακρίνονται η Τετάρτη και η Παρασκευή η πρώτη, γιατί την ημέρα αυτή οι αρχιερείς και οι πρεσβύτεροι των Ιουδαίων αποφάσισαν τη θανάτωση του Κυρίου και συμφώνησε μαζί τους ο Ιούδας την προδοσία· η δεύτερη, γιατί σ' αυτή σταυρώθηκε ο Κύριος για τη σωτηρία μας. Γι' αυτό οι ημέρες αυτές ήδη

από το τέλος του α' αι. ορίσθηκαν ως ημέρες νηστείας.

Αργότερα και οι άλλες ημέρες ορίσθηκαν για την τιμή των κυριοτέρων αγίων: η Δευτέρα για τους αγγέλους· η Τρίτη για τον Πρόδρομο· η Τετάρτη για τη Θεοτόκο· η Πέμπτη για τους αποστόλους και τον άγιο Νικόλαο· το Σάββατο για τους μάρτυρες, αλλά και για τους κεκοιμημένους, επειδή είναι παραμονή της αναστάσιμης ημέρας. Έτσι κάθε μέρα της εβδομάδας έγινε μια μικρή γιορτή, χωρίς βέβαια να χάσει την προτεραιότητα και την ιδιαίτερη σημασία η Κυριακή.

Η υμνογραφία του εβδομαδιαίου εορταστικού κύκλου περιέχεται στην Παρακλητική.

3.- Οι κινητές ετήσιες γιορτές.

Κέντρο των κινητών εορτών είναι το Πάσχα, η πρώτη και μεγαλύτερη γιορτή της Χριστιανοσύνης. Η περίοδος των κινητών εορτών, όπως διαμορφώθηκε τελικά, αρχίζει από την Κυριακή του Τελώνου και του Φαρισαίου και τελειώνει την Κυριακή των αγίων Πάντων. Οι 10 εβδομάδες προ του Πάσχα αποτελούν την περίοδο του Τριωδίου, ενώ οι 8 εβδομάδες μετά το Πάσχα αποτελούν την περίοδο του Πεντηκοσταρίου.

α'. Οι προ του Πάσχα κινητές γιορτές.

Η προ του Πάσχα περίοδος, το Τριώδιο, υποδιαιρείται σε τρεις άλλες: α) τις προπαρασκευαστικές εβδομάδες· β) τη Μεγάλη Τεσσαρακοστή και γ) τη Μεγάλη Εβδομάδα.

α) Οι προπαρασκευαστικές εβδομάδες. Η περίοδος αυτή περιλαμβάνει τρεις εβδομάδες και τέσσερις Κυριακές και έχει το χαρακτήρα προπαρασκευής για το στάδιο της Μ. Τεσσαρακοστής. Σ' αυτό αποβλέπουν τα ευαγγελικά αναγνώσματα των τεσσάρων Κυριακών και οι μνήμες που τελούνται σ' αυτές. Έτσι την πρώτη Κυριακή διαβάζεται η παραβολή του Τελώνου και του Φαρισαίου (Λουκά ιθ' 10-14), που διδάσκει την ανάγκη και την ωφέλεια της ταπεινώσεως· τη δεύτερη Κυριακή διαβάζεται η παραβολή του ασώτου υιού (Λουκά ιε' 11-32), που διδάσκει την αξία της μετανοίας. Από τις παραβολές αυτές οι δυο Κυριακές ονομάσθηκαν αντίστοιχα Κυριακή του Τελώνου και του Φαρισαίου και Κυριακή του

Ασώτου. Η υμνολογία των ημερών αυτών αναλύει και υπογραμμίζει τις παραβολές και τα διδάγματα τους.

Την τρίτη Κυριακή (της Απόκριω) τελείται ανάμνησις της δευτέρας παρουσίας του Κυρίου και της μελλούσης κρίσεως και διαβάζεται η σχετική ευαγγελική περικοπή (Ματθ. κε' 31-46), για να μας θυμίζει ότι ο Θεός δεν είναι μόνο φιλόανθρωπος πατέρας, αλλά και δίκαιος κριτής. Την παραμονή της Κυριακής αυτής (Ψυχοσάββατον) τελείται μνημόσυνο όλων των κεκοιμημένων, γιατί πριν από την κρίση θα γίνει η ανάστασις των νεκρών.

Το επόμενο Σάββατο είναι αφιερωμένο στη μνήμη όλων των ασκητών, ανδρών και γυναικών. Η Εκκλησία μάς τους προβάλλει ως παραδείγματα αγωνιστών της εγκρατείας και μας παρακινεί να τους μιμηθούμε, αναλαμβάνοντας πρόθυμα τον πνευματικό αγώνα κατά τη Μ. Τεσσαρακοστή. Κακώς επικράτησε να θεωρούνται Ψυχοσάββατα το Σάββατο αυτό και το επόμενο (του αγίου Θεοδώρου).

Την τετάρτη Κυριακή (της Τυρινής), που είναι παραμονή της Μ. Τεσσαρακοστής, τελείται ανάμνησις της εξορίας των πρωτοπλάστων από τον παράδεισο, η οποία μας διδάσκει τις ολέθριες συνέπειες της αμαρτίας και μας παρακινεί να αναλάβουμε τον αγώνα της νηστείας και της υπακοής στο θέλημα του Θεού. Η ευαγγελική περικοπή της ημέρας μας διδάσκει τον ορθό τρόπο της νηστείας και την ανάγκη της απαλλαγής από τη μνησικακία, την πλεονεξία και την προσκόλληση στα υλικά αγαθά. Πολύ επίκαιρα συνηθίζεται στον Εσπερινό της Κυριακής αυτής να συγχωρούμαστε μεταξύ μας, ώστε όλοι με αγάπη και ομόνοια να μπούμε στη Μ. Τεσσαρακοστή.

Ως προς τη νηστεία τηρείται κατά τις εβδομάδες αυτές η ακόλουθη τάξις. Την πρώτη εβδομάδα γίνεται κατάλυσις σε όλα ακόμη και την Τετάρτη και την Παρασκευή τη δεύτερη εβδομάδα (της Απόκριω) γίνεται επίσης κατάλυσις σε όλα εκτός της Τετάρτης και Παρασκευής· την τρίτη εβδομάδα (της Τυρινής ή Τυροφάγου) δεν επιτρέπεται πλέον η κατάλυσις κρέατος, επιτρέπεται όμως η κατάλυσις ψαριών, αυγών και γαλακτερών όλες τις ημέρες. Έτσι η Εκκλησία μας εισάγει προοδευτικά στην αυστηρή νηστεία της Μ. Τεσσαρακοστής.

β) *Ἡ μεγάλη Τεσσαρακοστή.* Η συνήθεια να προετοιμάζονται οι Χριστιανοί με νηστεία και προσευχή για τη γιορτή του Πάσχα είναι αρχαιότατη. Κατά τους πρώτους αιώνες όμως δεν ήταν ορισμένη η διάρκειά της ούτε το είδος της. Άλλοι νήστευαν από όλα τα έμψυχα, άλλοι έτρωγαν ψάρια ή και πουλιά, ενώ άλλοι αντίθετα έτρωγαν μόνο ξερό ψωμί. Από τον δ' αι. η νηστεία πήρε τη σημερινή έκταση των σαράντα ημερών, επειδή και ο Κύριος νήστεψε σαράντα ημέρες στην έρημο, και τότε ονομάστηκε *Τεσσαρακοστή*. Έτσι σήμερα η Μ. Τεσσαρακοστή καταλαμβάνει έξι εβδομάδες (εκτός της Μεγάλης). Από αυτές διακρινόταν ανέκαθεν η πρώτη, η *Καθαρά Εβδομάς*, κατά την οποία τηρούνταν αυστηρότερη νηστεία. Και σήμερα, παρά τη χαλάρωση της τηρήσεως των νηστειών, πολλοί τηρούν τη νηστεία της πρώτης εβδομάδας και ιδιαίτερα των τριών πρώτων ημερών, κατά τις οποίες πολλοί μένουν τελείως νηστικοί (*τριήμερο*).

Η Εκκλησία τόνιζε πάντοτε την ανάγκη να είναι η νηστεία όχι μόνο υλική, αλλά και πνευματική, όχι μόνο νηστεία από τις τροφές, αλλά και νηστεία από τα πάθη. Το αληθινό νόημα της νηστείας καθορίζει ένα τροπάριο του Εσπερινού της Καθαράς Δευτέρας, που αποτελείται από λόγια του Μ. Βασιλείου:

«Νηστεύσωμεν νηστείαν δεκτὴν, εὐάρεστον τῷ Κυρίῳ. Ἀληθῆς νηστεία ἢ τῶν κακῶν ἀλλοτριώσεις, ἐγκράτεια γλώσσης, θυμοῦ ἀποχή, ἐπιθυμιῶν χωρισμός, καταλαλιᾶς, ψεύδους καὶ ἐπιπορκίας. Ἡ τούτων ἔνδεια νηστεία ἐστὶν ἀληθῆς καὶ εὐπρόσδεκτος».

Η Μ. Τεσσαρακοστή είναι και περίοδος εντατικής προσευχής. Οι ακολουθίες της είναι περισσότερες και μακρότερες, και η ανάγνωση της Αγ. Γραφής πυκνότερη. Κάθε Τετάρτη και Παρασκευή τελείται η Λειτουργία των Προηγιασμένων, κάθε Σάββατο η Λειτουργία του Χρυσοστόμου και κάθε Κυριακή του Μ. Βασιλείου. Πλουσιότατη είναι και η υμνογραφία της Μ. Τεσσαρακοστής, η οποία διδάσκει τον αληθινό τρόπο της νηστείας και τις ωφέλειές της, καθώς και τις αρετές που πρέπει να τη συνοδεύουν (ταπείνωση, φιλαλληλία, ελεημοσύνη κλπ.).

Ιδιαίτερη σημασία έχουν τα Σάββατα και οι Κυριακές της Μ. Τεσσαρακοστής, που είναι αφιερωμένες σε ορισμένα πρόσωπα και γεγονότα.

Το Σάββατο της Α' εβδομάδας είναι αφιερωμένο στην ανάμνηση θαύ-

ματος του αγίου Θεοδώρου του Τήρωνος, ο οποίος συμβούλεψε τους Χριστιανούς να φάνε την εβδομάδα αυτή κόλλυβα, για να προφυλαχθούν από τη βρώση τροφών που είχαν μολυνθεί με αίματα ειδωλολατρικών θυσιών.

Την Α΄ Κυριακή της Μ. Τεσσαρακοστής τελούνταν παλιότερα μνήμη των προφητών και ιδιαίτερος του Μωϋσή και του Ααρών. Σ' αυτήν αναφέρονται τα αναγνώσματα της ημέρας (Εβρ. ια΄ 24-26, 32-40 και Ιωάν. α΄ 44-52). Το 842 όμως έγινε επί της βασιλείας της Θεοδώρας την ημέρα αυτή η αναστήλωση των εικόνων, και από τότε η Κυριακή αυτή καθιερώθηκε ως γιορτή του θριάμβου της Εκκλησίας κατά της εικονομαχίας και όλων των αιρέσεων και πήρε το όνομα **Κυριακή της Ορθοδοξίας**.

Η Β΄ Κυριακή δεν είχε αρχικά κάποια ιδιαίτερη μνήμη. Το 1368 όμως ορίστηκε σ' αυτήν η μνήμη του αγ. Γρηγορίου του Παλαμά, μεγάλου θεολόγου και αγωνιστή για την ορθή πίστη, ως συνέχεια της Κυριακής της Ορθοδοξίας.

Η Γ΄ Κυριακή, που είναι στη μέση της Μ. Τεσσαρακοστής, ονομάζεται **Κυριακή της Σταυροπροσκυνήσεως**, επειδή αυτή την ημέρα η Εκκλησία καλεί τους πιστούς να προσκυνήσουν τον Τιμίο Σταυρό, για να πάρουν δύναμη για τη συνέχιση του αγώνα της νηστείας.

Η Δ΄ και η Ε΄ Κυριακή δεν είχαν αρχικά ιδιαίτερο εορταστικό χαρακτήρα. Αργότερα όμως ορίστηκε στην Δ΄ Κυριακή η μνήμη του οσίου Ιωάννου του συγγραφέως της «Κλίμακος», επειδή το βιβλίο του αυτό διαβάζεται στις Μονές τη Μ. Τεσσαρακοστή, και την Ε΄ Κυριακή η μνήμη της οσίας Μαρίας της Αιγυπτίας, που είναι σπουδαίο παράδειγμα μετανοίας.

Η Ε΄ εβδομάδα της Μ. Τεσσαρακοστής, που είναι ανάμεσα στις δύο αυτές Κυριακές, έχει δύο ιδιαίτερες ακολουθίες. Στον Όρθρο της Πέμπτης ψάλλεται ο **Μέγας Κανών**, ποίημα του αγίου Ανδρέου Κρήτης, στο οποίο προβάλλονται όλες οι μορφές της Παλαιάς και της Καινής Διαθήκης και καλούμασατε να μιμηθούμε τους δικαίους και να αποφύγουμε τις πράξεις των αμαρτωλών. Στις ενορίες ο Μ. Κανών ψάλλεται συνήθως το βράδυ της Τετάρτης στο Μικρό Απόδειπνο. Ψάλλεται επίσης χωρισμένος σε τέσσερα τμήματα την Α΄ εβδομάδα της

Μ. Τεσσαρακοστής. Στον Όρθρο του Σαββάτου της Ε' εβδομάδας ψάλλεται ο Ακάθιστος Ύμνος εις ανάμνηση της σωτηρίας της Κωνσταντινουπόλεως το 626 από την πολιορκία των Αβάρων. Και ο Ακάθιστος Ύμνος στις ενορίες ψάλλεται το βράδυ της Παρασκευής στο Απόδειπνο. Τμηματικά ψάλλεται τις τέσσερις πρώτες Παρασκευές της Μ. Τεσσαρακοστής.

Η νηστεία της Μ. Τεσσαρακοστής τελειώνει την Παρασκευή της ΣΤ' εβδομάδας· γι' αυτό την ημέρα αυτή ψάλλουμε: «Τήν ψυχοφελή πληρώσαντες Τεσσαρακοστήν...». Το Σάββατο της ΣΤ' εβδομάδας τελείται ανάμνησις της αναστάσεως του Λαζάρου, και την Κυριακή ανάμνησις της θριαμβευτικής εισόδου του Κυρίου στα Ιεροσόλυμα. Γι' αυτό οι μέρες αυτές ονομάζονται **Σάββατον του Λαζάρου** και **Κυριακή των Βαΐων**. Την Κυριακή αυτή ευλογούνται και μοιράζονται στο λαό **βαΐα** (συνήθως κλαδιά δάφνης), επειδή ο λαός υποδέχθηκε τον Κύριο κρατώντας κλαδιά δένδρων.

γ) *Η αγία και Μεγάλη Εβδομάδα.* Η εβδομάδα πριν από το Πάσχα χαρακτηρίσθηκε από τα πρώτα χριστιανικά χρόνια ως **Μεγάλη για τα μεγάλα γεγονότα των οποίων επιτελείται ανάμνησις σ' αυτή**. Είναι περίοδος αυστηρής νηστείας και μόνο τη Μ. Πέμπτη επιτρέπεται κατάλυσις σε λάδι και κρασί. Ακόμη αυστηρότερη είναι η νηστεία των δύο τελευταίων ημερών, Παρασκευής και Σαββάτου. Οι αρχαίοι Χριστιανοί νήστευαν τις δύο αυτές μέρες ως τα ξημερώματα της Κυριακής και τότε διέκοπταν τη νηστεία.

Τις τρεις πρώτες ημέρες της Μ. Εβδομάδας τελείται η Λειτουργία των Προηγιασμένων, ενώ τη Μ. Πέμπτη και το Μ. Σάββατο εσπερινή Λειτουργία του Μ. Βασιλείου. Τη Μ. Παρασκευή τελούνταν παλιότερα Προηγιασμένη, που αργότερα καταργήθηκε.

Οι μνήμες και τα γεγονότα των ημερών της Μ. Εβδομάδας έχουν ορισθή έτσι, ώστε με τη βοήθειά τους οι Χριστιανοί να παρακολουθούν την πορεία του Κυρίου προς το Πάθος και το ίδιο το Πάθος και την ταφή του. Αναλυτικότερα η υπόθεσις της κάθε μέρας είναι η εξής:

Η **Μεγάλη Δευτέρα** είναι αφιερωμένη στη μνήμη του Ιωσήφ του Παγκάλου, γιου του πατριάρχου Ιακώβ. Ο Ιωσήφ για τα παθήματά του

αλλά και για την πραότητα και ανεξικακία του θεωρήθηκε ανέκαθεν τύπος του Κυρίου και γι' αυτό η μνήμη του ορίστηκε την ημέρα αυτή, που προμηνά το Πάθος του Κυρίου. Την ίδια μέρα γίνεται ανάμνησις της συκιάς που ξήρανε ο Κύριος και που ήταν σύμβολο του ιουδαϊκού λαού και κάθε ανθρώπου που δεν έχει καρπούς αρετής.

Η **Μεγάλη Τρίτη** είναι αφιερωμένη στην παραβολή των δέκα παρθένων, που μας διδάσκει να είμαστε πάντα έτοιμοι για την υποδοχή του Κυρίου, που θα έλθει σε άγνωστη ημέρα και ώρα. Η παραβολή αυτή διαβάζεται στη Λειτουργία της Μ. Τρίτης μαζί με την παραβολή των ταλάντων και την εικόνα της μελλούσης κρίσεως (Ματθ. κδ' 3-35). Από την παραβολή των δέκα παρθένων είναι εμπνευσμένο το γνωστό τροπάριο «Ίδού ὁ Νυμφίος ἔρχεται ἐν τῷ μέσῳ τῆς νυκτός...». Σχετικό είναι και το εξαποστειλάριο «Τόν νυμφῶνά σου βλέπω...», εμπνευσμένο από την παραβολή των βασιλικών γάμων (Ματθ. κβ' 1-14). Από τους ύμνους αυτούς, που ψάλλονται στους Ὁρθρους της Μ. Δευτέρας, Μ. Τρίτης και Μ. Τετάρτης, οι ακολουθίες αυτές πήραν το όνομα **Ακολουθίες του Νυμφίου ή του Νυμφώνος**.

Η **Μεγάλη Τετάρτη** είναι αφιερωμένη στην αμαρτωλή γυναίκα που άλειψε τον Κύριο με μύρο λίγο πριν από το Πάθος. Σ' αυτήν αναφέρονται όλοι σχεδόν οι ύμνοι της ημέρας, από τους οποίους διακρίνεται το γνωστότατο **τροπάριο της Κασσιανής** «Κύριε, ἡ ἐν πολλαῖς ἁμαρτίαις περιπεσοῦσα γυνή...», που ψάλλεται ως δοξαστικό των αποστίχων του Ὁρθρου και των στιχηρῶν του Εσπερινού.

Τη **Μεγάλη Πέμπτη** γιορτάζονται τέσσερα γεγονότα που συνέβησαν το βράδυ αυτής της ημέρας: α) Ο νιπτήρας, δηλ. το πλύσιμο των ποδιῶν των μαθητῶν από τον Κύριο· β) ο μυστικός δείπνος, δηλ. η παράδοσις του μυστηρίου της Θ. Ευχαριστίας· γ) η προσευχή του Κυρίου στη Γεθσημανή και δ) η προδοσία του Ιούδα. Τη Μ. Πέμπτη γίνεται στο Πατριαρχεῖο με ειδική τελετή και ο καθαγιασμός του αγίου μύρου.

Η **Μ. Παρασκευή** είναι ασφαλῶς η ιερότερη και σεβασμιότερη μέρα της Μ. Εβδομάδας, γιατί σ' αυτή τελούμε ανάμνηση των Παθῶν του Κυρίου. Στον Ὁρθρο της Μ. Παρασκευῆς, που τελείται το βράδυ της Μ. Πέμπτης, διαβάζονται τα **Δώδεκα Ευαγγέλια**, που εξιστοροῦν ὅλα, ὅσα συνέβησαν ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ μυστικοῦ δείπνου ὡς τὴ σφράγιση τοῦ

τάφου του Κυρίου από τους Ιουδαίους. Μετά το Ε΄ Ευαγγέλιο ο ιερέυς, απαγγέλλοντας το «Σήμερον κρεμάται ἐπί ξύλου...», λιτανεύει τον Εσταυρωμένο και τον τοποθετεί στη μέση του ναοῦ, για να τον προσκυνήσουν οι πιστοί. Το πρωῖ της Μ. Παρασκευῆς τελείται η ακολουθία των Μεγάλων Ὁρῶν, στις οποίες διαβάζονται Ψαλμοί και αναγνώσματα προφητικά, αποστολικά και ευαγγελικά (ένα από κάθε Ευαγγελιστή), που αναφέρονται στο Πάθος του Κυρίου. Τέλος στον Εσπερινό γίνεται αναπαράστασις της αποκαθλώσεως του Κυρίου και λιτανεύεται ο Επιτάφιος, που τοποθετείται στο κουβούκλιο, στη μέση του ναοῦ.

Το Μεγάλο Σάββατο, γιορτάζουμε την ταφή του Κυρίου και την κάθοδό του στον ἄδη. Στον Ὅρθρο ψάλλονται τα γνωστότατα και συγκινητικότερα Ἐγκώμια, και στο τέλος του Ὅρθρου γίνεται λιτανεύσις του Ἐπιταφίου στην ενορία. Πολλοί ὕμνοι του Μ. Σαββάτου ἔχουν αναστάσιμο χαρακτήρα. Την ἀνάσταση προμηνᾶ και το προφητικό ἀνάγνωσμα στο τέλος του Ὅρθρου (Ιεζεκ. λζ΄ 1-14). Τέλος στον Εσπερινό, που εἶναι ο Εσπερινός του Πάσχα, ψάλλεται θριαμβευτικά ο ψαλμικός στίχος «Ἀνάστα, ὁ Θεός, κρῖνον τήν γῆν...» (Ψαλμ. πα΄ 8), ἐνῶ ο ιερέυς σκορπίζει στο ναό φύλλα δάφνης, σύμβολα νίκης. Ἔτσι τελειώνει η Μ. Εβδομάδα και ο εορτασμός του σταυρωσίμου Πάσχα, για ν΄ αρχίσει το αναστάσιμο Πάσχα.

β΄. Το Πάσχα και η Διακαινήσιμος Εβδομάς.

Το Πάσχα ἦταν αρχαία ιουδαϊκή γιορτή, που τελούνταν τη νύχτα της 14ης προς τη 15η του μηνός Νισάν σε ἀνάμνηση της απελευθερώσεως των Ισραηλιτῶν ἀπό τη σκληρή δουλεία στους Αιγυπτίους. Την ἐννοια της γιορτῆς φανερώνει η λ. Πάσχα, που εἶναι εβραϊκή και σημαίνει **διάβασις**, και θυμίζει το πέρασμα του ισραηλιτικού λαοῦ ἀπό τη δουλεία στην ελευθερία. Το Πάσχα οι Ισραηλίτες ἐσφαζαν και ἐτρῶγαν αμνό, για να θυμούνται τον τρόπο, με τον οποίο τα πρωτότοκα παιδιά τους γλίτωσαν ἀπό τη σφαγή κατά τη νύχτα της ἐξόδου.

Το ιουδαϊκό Πάσχα ὁμως ἦταν τύπος του χριστιανικού, κατά το οποίο λυτρωθήκαμε ἀπό τη δουλεία της αμαρτίας και περάσαμε ἀπό το θάνατο στη ζωή. Ο πασχαλινός αμνός των Ιουδαίων ἦταν σύμβολο του

αληθινού πασχαλινού αμνού, του Ιησού Χριστού, που θυσιάσθηκε για μας και με το αίμα του οποίου σφραγισθήκαμε, όπως είχαν σφραγισθεί με το αίμα του αμνού οι θύρες των σπιτιών των Ιουδαίων. Η θυσία του Κυρίου συνέπεσε με το ιουδαϊκό Πάσχα, το οποίο εκείνη τη χρονιά έτυχε Σάββατο. Ο Κύριος σταυρώθηκε και πέθανε την Παρασκευή, το βράδυ της οποίας οι Ιουδαίοι έτρωγαν τον πασχαλινό αμνό, και αναστήθηκε μετά το Σάββατο, την πρώτη ημέρα της εβδομάδας. Έτσι το Πάσχα στο Χριστιανισμό πήρε νέο νόημα και έγινε η γιορτή της σωτηρίας μας με το θάνατο και την ανάσταση του Κυρίου.

Όλες οι χριστιανικές Εκκλησίες γιόρταζαν ανέκαθεν το Πάσχα· δεν υπήρχε όμως συμφωνία ως προς την ημέρα του εορτασμού. Οι Εκκλησίες της Μ. Ασίας γιόρταζαν το Πάσχα μαζί με τους Ιουδαίους στις 14 του Νισάν, δηλ. κατά την πανσέληνο της εαρινής ισημερίας, όποια μέρα της εβδομάδας κι αν τύχαινε. Όλες όμως οι άλλες Εκκλησίες γιόρταζαν το Πάσχα την πρώτη Κυριακή μετά την πανσέληνο της εαρινής ισημερίας. Στις διαφωνίες αυτές έβαλε τέρμα η Α΄ Οικουμενική Σύνοδος, που ώρισε να γιορτάζεται το Πάσχα την πρώτη Κυριακή μετά την πανσέληνο της εαρινής ισημερίας, η οποία τότε συνέβαινε την 21η Μαρτίου. Ο κανόνας αυτός τηρείται μέχρι σήμερα.

Το Πάσχα γιορταζόταν πάντοτε με παννυχίδα, δηλ. με ολονύκτια ακολουθία, γιατί και η ανάστασις του Κυρίου έγινε τις νυκτερινές ώρες του Σαββάτου προς την Κυριακή. Τη νύχτα αυτή γινόταν και το βάπτισμα των κατηχουμένων, οι οποίοι στη συνέχεια κοινωνούσαν για πρώτη φορά των αχράντων μυστηρίων. Γι' αυτό μέχρι σήμερα στη Λειτουργία του Πάσχα και όλη τη Διακαινήσιμο εβδομάδα ψάλλουμε αντί του Τρισαγίου ύμνου το «Όσοι εις Χριστόν έβαπτίσθητε, Χριστόν ένεδύσασθε». Στην Κωνσταντινούπολη οι αυτοκράτορες φωταγωγούσαν τους δρόμους, απαγόρευαν κάθε εργασία και τις θεατρικές παραστάσεις όλη την εβδομάδα, αποφυλάκιζαν τους κρατούμενους για χρέη και μικρά παραπτώματα και έκαμναν τραπέζι στους φτωχούς. Το ίδιο έκαμναν στις επαρχίες οι επίσκοποι και πολλοί πλούσιοι.

Και σήμερα το Πάσχα γιορτάζεται τη νύχτα και όλοι κρατούν λαμπάδες. Τα μεσάνυχτα γίνεται η τελετή της Αναστάσεως και στη συνέχεια ο Όρθρος και η Θ. Λειτουργία. Το απόγευμα της Κυριακής ή

λίγο πριν από το μεσημέρι τελείται ο Εσπερινός του Πάσχα, που ονομάζεται συνήθως Δευτέρα Ανάστασις ή Αγάπη, γιατί σύμφωνα με παλιά συνήθεια οι Χριστιανοί αντάλλασαν στον Εσπερινό αυτό ασπασμό αγάπης. Στον Εσπερινό αυτό διαβάζεται η ευαγγελική περικοπή που διηγείται την εμφάνιση του Κυρίου στους μαθητές το βράδυ της Κυριακής (Ιωάν. κ' 19-25). Το Ευαγγέλιο αυτό διαβάζεται, όπου είναι δυνατόν, σε πολλές γλώσσες, για να κηρυχθεί σ' όλα τα έθνη το χαρμόσυνο μήνυμα της αναστάσεως.

Η εβδομάδα που αρχίζει από το Πάσχα, θεωρείται σαν μία εορτάσιμη ημέρα και λέγεται Διακαινήσιμος. Η ονομασία αυτή οφείλεται πιθανότατα στο ότι κατά την εβδομάδα αυτή άρχιζε η αναγέννησις και ανακαινίσις των νεοφωτίστων Χριστιανών, οι οποίοι όλη την εβδομάδα φορούσαν λευκά ενδύματα, φοιτούσαν στους ναούς κρατώντας λαμπάδες, κοινωνούσαν και άκουαν συμπληρωματικά κατηχητικά μαθήματα για το Βάπτισμα, το Χρίσμα και τη Θ. Ευχαριστία. Αλλά και όλοι οι Χριστιανοί σύμφωνα με τον ΣΤ' κανόνα της εν Τρούλλω συνόδου πρέπει να γιορτάζουν πνευματικά με καθημερινό εκκλησιασμό, ανάγνωση των Αγίων Γραφών και συμμετοχή στη Θ. κοινωνία.

Την Παρασκευή της Διακαινησίμου ψάλλεται μαζί με την αναστάσιμη και η ακολουθία της Ζωοδόχου Πηγής σε ανάμνηση των εγκαινίων του ναού της Θεοτόκου της Ζωοδόχου Πηγής στην Κωνσταντινούπολη.

Η Διακαινήσιμος επισφραγίζεται με την Κυριακή του Αντίπασχα, που λέγεται και Καινή Κυριακή, γιατί από αυτήν αρχίζει ο εορτασμός της Αναστάσεως κάθε Κυριακή. Ονομάζεται επίσης και Κυριακή του Θωμά, γιατί σ' αυτή τελείται ανάμνησις της εμφανίσεως του Κυρίου οκτώ ημέρες μετά την ανάσταση στους μαθητές και στο Θωμά και διαβάζεται στη Θ. Λειτουργία η σχετική ευαγγελική περικοπή (Ιωάν. κ' 19-31).

γ'. Οι μετά το Πάσχα κινητές γιορτές.

Ολόκληρη η περίοδος από το Πάσχα ως την Πεντηκοστή λεγόταν κατά την αρχαιότητα Πεντηκοστή. Κατά την περίοδο αυτή απαγορευόταν

η νηστεία και η γονυκλισία. Στις πενήντα μέρες προστέθηκε αργότερα ακόμη μια εβδομάδα, που αποτελεί τα μεθέορτα της Πεντηκοστής. Έτσι σήμερα η περίοδος αυτή καλύπτει 8 εβδομάδες (ή 57 ημέρες μαζί με την Κυριακή των αγίων Πάντων) και υποδιαιρείται σε τρία τμήματα: α) τις σαράντα μεθέορτες ημέρες του Πάσχα· β) τη γιορτή της Αναλήψεως με τα μεθέορτά της· και γ) τη γιορτή της Πεντηκοστής με τα μεθέορτά της. Η υμνολογία της περιόδου αυτής περιέχεται στο Πεντηκοστάριον.

Για τη Διακαινήσιμο εβδομάδα και την Κυριακή του Θωμά μιλήσαμε ήδη. Η επόμενη Κυριακή ονομάζεται **Κυριακή των Μυροφόρων**, γιατί είναι αφιερωμένη στην τιμή των Μυροφόρων γυναικών και των κρυφών μαθητών του Κυρίου Ιωσήφ και Νικοδήμου. Γι' αυτό διαβάζεται στη Θ. Λειτουργία ευαγγελική περικοπή που εξιστορεί την ταφή του Κυρίου και την επίσκεψη των Μυροφόρων στον τάφο (Μαρκ. ιε' 43-ιστ' 8).

Οι επόμενες τρεις Κυριακές ονομάστηκαν **Κυριακές του Παραλύτου, της Σαμαρείτιδος και του Τυφλού** από τις ευαγγελικές περικοπές που διαβάζονται σ' αυτές.

Η Τετάρτη μετά την Κυριακή του Παραλύτου ονομάστηκε **Μεσοπεντηκοστή**, επειδή βρίσκεται στη μέση ακριβώς των 50 ημερών. Ως θέμα της γιορτής αυτής θα μπορούσε να θεωρηθεί η θεία καταγωγή του Κυρίου, που αποδεικνύεται από τη διδασκαλία του και τα θαύματά του. Γι' αυτό διαβάζεται ευαγγελική περικοπή που περιέχει ομιλία που έκανε ο Κύριος στο ναό του Σολομώντος (Ιωάν. ζ' 14-30) στο μέσον της εορτής της Σκηνοπηγίας και στην οποία κάνει λόγο για τη διδασκαλία του.

Την Τετάρτη μετά την Κυριακή του Τυφλού γίνεται η απόδοσις της εορτής του Πάσχα, και την επόμενη μέρα, που είναι η τεσσαρακοστή από το Πάσχα, γιορτάζεται η **Ανάληψις του Κυρίου**, που είναι το τέλος του έργου του στη γη, η ανύψωσις της ανθρωπίνης φύσεως στον ουρανό και συγχρόνως προμήνυμα της αποστολής του Αγίου Πνεύματος. Γιορτάζεται ως τη μεθεπόμενη Παρασκευή και τότε γίνεται η απόδοσις της.

Την Κυριακή μετά την Ανάληψη τελείται η μνήμη των αγίων Πατέρων της Α' Οικουμενικής Συνόδου και γι' αυτό ονομάζεται **Κυριακή**

των αγίων Πατέρων. Η μνήμη αυτή ορίσθηκε, επειδή κατά την περίοδο αυτή γίνονταν συνήθως τοπικές σύνοδοι για την επίλυση διαφόρων εκκλησιαστικών ζητημάτων. Στη Θ. Λειτουργία της Κυριακής αυτής διαβάζεται μέρος της αρχιερατικής προσευχής, στην οποία ο Κύριος προσευχήθηκε επίμονα για την ενότητα των Χριστιανών (Ιωάν. ιζ' 1-13).

Το Σάββατο προ της Πεντηκοστής είναι και πάλι αφιερωμένο σε δεήσεις για τους κεκοιμημένους (**Ψυχοσάββατον**), για να δοθή και σ' αυτούς με τις προσευχές μας η χάρις του Αγίου Πνεύματος.

Και η **Πεντηκοστή** ήταν μεγάλη γιορτή των Ιουδαίων, κατά την οποία πρόσφεραν στο Θεό τους πρώτους καρπούς της νέας εσοδείας και συγχρόνως τελούσαν ανάμνηση της παραδόσεως του Νόμου στο όρος Σινά. Η χριστιανική Πεντηκοστή όμως είναι ανάμνησις της επιφοιτήσεως του Αγίου Πνεύματος, που έγινε την ημέρα αυτή. Η γιορτή της Πεντηκοστής καθιερώθηκε από τους αποστολικούς χρόνους. Γινόταν και την ημέρα αυτή βάπτισις κατηχουμένων, και γι' αυτό ψάλλεται το «Όσοι εις Χριστόν έβαπτίσθητε...». Στον Εσπερινό, που τελείται συνήθως αμέσως μετά τη Θ. Λειτουργία, αναπέμπονται μακρές δεήσεις με γονυκλισία, γιατί από την ημέρα αυτή επαναλαμβάνονταν οι γονυκλινείς δεήσεις, που απαγορεύονταν από το Πάσχα ως την Πεντηκοστή. Η Δευτέρα μετά την Πεντηκοστή είναι αφιερωμένη στο Άγιο Πνεύμα. Η Πεντηκοστή γιορτάζεται ως το Σάββατο, και όλη την εβδομάδα γίνεται κατάλυσις σε όλα.

Η Κυριακή μετά την Πεντηκοστή λέγεται σήμερα **Κυριακή των αγίων Πάντων**. Είναι αρχαία γιορτή, που υπήρχε ήδη τον δ' αι., και ήταν αρχικά γιορτή προς τιμήν όλων των μαρτύρων. Ορίσθηκε αμέσως μετά την Πεντηκοστή, γιατί με το αίμα των μαρτύρων ποτίσθηκε και αυξήθηκε η Εκκλησία, που ιδρύθηκε την Πεντηκοστή. Όταν αργότερα η Εκκλησία τίμησε ως αγίους και άλλους εκτός των μαρτύρων, η γιορτή πήρε γενικότερο χαρακτήρα και αφιερώθηκε στην τιμή όλων των αγίων.

Από τη Δευτέρα μετά την Κυριακή των αγίων Πάντων αρχίζει η νηστεία των αγίων αποστόλων. Αυτή ήταν αρχικά εβδομαδιαία, αργότερα όμως συνδέθηκε με τη γιορτή των αγίων αποστόλων (29 και

30 Ιουνίου) και επεκτάθηκε σ' όλο το διάστημα από τη Δευτέρα μετά την Κυριακή των αγίων Πατέρων ως τις 28 Ιουνίου.

4. - Οι ακίνητες ετήσιες γιορτές.

α'. Δεσποτικές γιορτές.

Ακίνητες δεσποτικές γιορτές είναι κυρίως τα Χριστούγεννα, τα Θεοφάνεια, η Περιτομή και η Μεταμόρφωσις του Κυρίου. Στις δεσποτικές γιορτές μάλλον πρέπει να καταταγούν και οι γιορτές του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου και της Υπαπαντής, μολονότι ως προς το τυπικό των ακολουθιών κατατάσσονται στις θεομητορικές. Δεσποτικές επίσης θεωρούνται και οι γιορτές του Τιμίου Σταυρού.

α) *Τα Χριστούγεννα και τα Θεοφάνεια.* Η αρχαιότερη ακίνητη δεσποτική γιορτή είναι τα Θεοφάνεια, που γιορτάζονταν ήδη από τον β' αι. στις 6 Ιανουαρίου. Το θέμα της δεν ήταν παντού το ίδιο, γενικά όμως επικράτησε να γιορτάζεται μαζί η Γέννησις και η Βάπτισις του Κυρίου. Η γιορτή ονομάσθηκε **Θεοφάνεια** ή **Επιφάνεια**, για να δηλωθή η φανέρωσις του Θεού ανάμεσα στους ανθρώπους. Ονομάσθηκε επίσης και **Φώτα**, γιατί και την ημέρα αυτή γινόταν **φώτισμα**, δηλ. βάπτισις κατηχομένων. Κατά τα μεσάνυχτα γινόταν αγιασμός του ύδατος του βαπτίσματος. Πριν από την κατάδυση των κατηχομένων οι Χριστιανοί συνήθιζαν να παίρνουν από το αγιασμένο νερό, για να αγιάσουν μ' αυτό τους εαυτούς των και τα σπίτια τους. Από τη συνήθεια αυτή προέκυψε ο Μέγας Αγιασμός των Θεοφανείων, που τελείται μέχρι σήμερα.

Από τα μέσα όμως του δ' αι. ορίσθηκε ιδιαίτερη γιορτή για τη γέννηση του Κυρίου, τα **Χριστούγεννα**, στις 25 Δεκεμβρίου. Η γιορτή ξεκίνησε από τη Δύση, σύντομα όμως διαδόθηκε και στην Ανατολή και επικράτησε παντού. Έτσι τα Θεοφάνεια έμειναν αποκλειστικά γιορτή της βαπτίσεως του Κυρίου. Μόνο οι Αρμένιοι γιορτάζουν μέχρι σήμερα μαζί τη γέννηση και τη βάπτισις του Κυρίου στις 6 Ιανουαρίου.

Πριν από τις δύο γιορτές προηγείται νηστεία. Η νηστεία των Χριστουγέννων ήταν αρχικά εβδομαδιαία, αργότερα όμως έγινε τεσσαρακονθήμερη κατ' αναλογία προς τη Μ. Τεσσαρακοστή. Στη νηστεία

αυτή επιτρέπεται η κατάλυσις ψαριού ως τις 17 Δεκεμβρίου. Η νηστεία των Θεοφανείων περιορίζεται σε μία μέρα, την παραμονή, και θεωρείται από πολλούς, όχι ορθά, ως νηστεία για τη μετάληψη του Μεγ. Αγιασμού. Και οι δύο γιορτές έχουν πολυήμερα προεόρτια, που αντιστοιχούν προς τη Μεγ. Εβδομάδα. Τῶν Χριστουγέννων τα προεόρτια αρχίζουν στις 20 Δεκεμβρίου και η απόδοσις γίνεται στις 31 Δεκεμβρίου. Τῶν Θεοφανείων τα προεόρτια αρχίζουν στις 2 Ιανουαρίου και η απόδοσις γίνεται στις 14 Ιανουαρίου. Τις παραμονές και των δύο εορτῶν τελείται η ακολουθία των Μεγάλων Ωρῶν, που διαμορφώθηκε κατά το πρότυπο των Ωρῶν της Μ. Παρασκευῆς. Μετά τις Ὁρες τελείται ο Εσπερινός της κάθε γιορτῆς μαζί με τη Λειτουργία του Μ. Βασιλείου, ὡπως και το Μ. Σάββατο. Στη Θ. Λειτουργία και των δύο εορτῶν ψάλλεται ἀντί του Τρισαγίου το «Ὅσοι εἰς Χριστόν ἐβαπτίσθητε...», που θυμίζει το βάπτισμα των κατηχουμένων. Ἰδιαιτέρο στοιχείο της γιορτῆς των Θεοφανείων εἶναι ο Μέγας Αγιασμός, που τελείται δύο φορές: την παραμονή στο τέλος της Θ. Λειτουργίας και την κυρία ἡμέρα στο τέλος του Ὁρθρου ἢ συνηθέστερα για ευκολία στο τέλος της Λειτουργίας.

Πριν ἀπό τα Χριστούγεννα ὑπάρχουν δύο προεόρτιες Κυριακές: η **Κυριακή των Προπατόρων** (11-17 Δεκεμβρίου), ἀφιερωμένη στη μνήμη των προγόνων του Κυρίου, και η **Κυριακή προ της Χριστοῦ γεννήσεως**, ἀφιερωμένη στη μνήμη ὅλων των δικαίων της Παλαιᾶς Διαθήκης. Η 26η Δεκεμβρίου εἶναι ἀφιερωμένη στην τιμὴ της Θεοτόκου (Σύναξις της Θεοτόκου) και η 29η στη μνήμη των νηπίων που θανατώθηκαν ἀπό τον Ηρώδη. Η **Κυριακή μετὰ την Χριστοῦ γέννησιν** εἶναι ἀφιερωμένη στη μνήμη του Ἰωσήφ, του μνήστορος της Θεοτόκου, του προφήτου Δαβὶδ και του Ἰακώβου του Ἀδελφοθέου. Και η γιορτὴ των Θεοφανείων ἔχει **Κυριακή προ των Φώτων** (2-5 Ιανουαρίου) και **Κυριακή μετὰ τα Φῶτα** (8-14 Ιανουαρίου), χωρὶς ὅμως ἰδιαιτέρες μνήμες. Στις 7 Ιανουαρίου τελείται σύναξις προς τιμὴν του Προδρόμου. Για τις Κυριακές πριν και μετὰ τα Χριστούγεννα, πριν και μετὰ τα Φῶτα ὑπάρχουν εἰδικὰ ἀποστολικά και ευαγγελικά ἀναγνώσματα.

Το διάστημα μετὰξὺ των δύο εορτῶν ἀποτελεῖ το **Δωδεκάῆμερο**, κατὰ το οποίο γίνεται κατάλυσις σε ὅλα ὅλες τις μέρες ἐκτὸς της παραμονῆς των Θεοφανείων.

β) *Οι άλλες δεσποτικές γιορτές.* Αφού καθιερώθηκε η 25η Δεκεμβρίου ως ημέρα της Γεννήσεως του Κυρίου, ήταν φυσικό να ορισθούν σε ανάλογες ημέρες γιορτές για άλλα γεγονότα που συνδέονται με τη Γέννηση. Έτσι ορίσθηκε η γιορτή του **Ευαγγελισμού της Θεοτόκου** εννιά μήνες πριν από τα Χριστούγεννα (25 Μαρτίου), η γιορτή της **Περιτομής του Κυρίου** οκτώ μέρες μετά τη Γέννηση (1 Ιανουαρίου) και η γιορτή της **Υπαπαντής** σαράντα μέρες μετά τη Γέννηση (2 Φεβρουαρίου).

Για τη γιορτή του Ευαγγελισμού έχουμε μαρτυρίες από τον 5^ο αι. Επειδή συμπίπτει πάντα τη Μ. Τεσσαρακοστή, η γιορτή έχει μόνο μία προεόρτιο ημέρα και η απόδοσίς της γίνεται την ίδια μέρα στον Εσπερινό. Αν η γιορτή τύχει τη Μ. Πάρασκευή ή το Μ. Σάββατο (πράγμα που δε συμβαίνει με το νέο ημερολόγιο), μετατίθεται στην Κυριακή του Πάσχα.

Και για τη γιορτή της Περιτομής δεν έχουμε αρχαίες μαρτυρίες. Η 1η Ιανουαρίου ήταν η αρχή του ρωμαϊκού έτους και γιορταζόταν από τους ειδωλολάτρες με άκοσμες εκδηλώσεις. Γι' αυτό η Εκκλησία από τον 8^ο αι. την είχε ορίσει ως ημέρα μετανοίας, προσευχής και νηστείας. Αργότερα όμως τα ειδωλολατρικά έθιμα υποχώρησαν και η ημέρα πήρε εορταστικό χαρακτήρα. Η γιορτή της Περιτομής δεν έχει προεόρτια και μεθέορτα.

Αρχαιότερη φαίνεται να είναι η γιορτή της Υπαπαντής, κατά την οποία γιορτάζουμε την προσαγωγή του Κυρίου στο ναό, σαράντα μέρες μετά τη γέννηση και την υποδοχή του από τον πρεσβύτερο Συμεών. Και η γιορτή αυτή καθιερώθηκε πρώτα στη Δύση τον 6^ο αι. και από τον 8^ο αι. και στην Ανατολή. Έχει μία προεόρτιο ημέρα και αποδίδεται στις 9 Φεβρουαρίου.

Αρχαία είναι και η γιορτή της Μεταμορφώσεως του Κυρίου, που καθιερώθηκε τον 6^ο αι. στην Παλαιστίνη κι από εκεί διαδόθηκε σ' όλη την Ανατολή κι έπειτα στη Δύση. Ορίσθηκε στις 6 Αυγούστου, ίσως γιατί την ημέρα αυτή έγινε τα εγκαίνια του ναού που έκτισε η αγία Ελένη στο όρος Θαβώρ προς τιμήν των αποστόλων Πέτρου, Ιακώβου και Ιωάννου. Πριν από την εορτή ορίσθηκε εβδομαδιαία νηστεία, που συγχωνεύθηκε αργότερα με τη νηστεία για την Κοίμηση της Θεοτόκου. Η γιορτή έχει μία προεόρτιο ημέρα και αποδίδεται στις 13 Αυγούστου.

Συνηθίζεται να ευλογούνται την ημέρα αυτή τα πρώτα σταφύλια.

γ) Οι γιορτές του Τιμίου Σταυρού. Από τις γιορτές του Τιμίου Σταυρού η επισημότερη είναι η γιορτή της **Υψώσεως του Σταυρού** (14 Σεπτεμβρίου). Κατά την παράδοση αμέσως μετά την εύρεση του Τιμίου Σταυρού ο πατριάρχης Ιεροσολύμων Μακάριος τον ύψωσε στον άμβωνα, για να τον ιδεί και να τον προσκυνήσει ο λαός. Ίσως όμως η ύψωσις αυτή να έγινε την ημέρα των εγκαινίων του ναού της Αναστάσεως, που γιορτάζονται στις 13 Σεπτεμβρίου. Τριακόσια χρόνια αργότερα ο αυτοκράτωρ Ηράκλειος νίκησε τους Πέρσες και επανέφερε στα Ιεροσόλυμα τον Τίμιο Σταυρό, που τον είχαν πάρει εκείνοι· τότε ο πατριάρχης Ζαχαρίας τον ύψωσε και πάλι πανηγυρικά στο ναό της Αναστάσεως. Έτσι η γιορτή της Υψώσεως έγινε επισημότερη και πήρε το χαρακτήρα μεγάλης δεσποτικής γιορτής. Το ιδιαίτερο λατρευτικό στοιχείο της γιορτής αυτής είναι η τελετή της υψώσεως και προσκυνήσεως του Τιμίου Σταυρού, που γίνεται στο τέλος του Όρθρου. Η μέρα της Υψώσεως του Σταυρού θυμίζει το πάθος του Κυρίου και γι' αυτό θεωρείται ισότιμη με τη Μ. Παρασκευή και τιμάται με νηστεία. Η απόδοσις της εορτής γίνεται στις 21 Σεπτεμβρίου.

Ανάμνησις της ευρέσεως του Τιμίου Σταυρού γίνεται στις 6 Μαρτίου. Η γιορτή μεταφέρθηκε στην Γ' Κυριακή της Μ. Τεσσαρακοστής και αποτέλεσε τη γιορτή της **Σταυροπροσκυνήσεως**.

Στις 7 Μαΐου τελείται ανάμνησις της εμφανίσεως του σημείου του Σταυρού στον ουρανό, για την οποία μας πληροφορεί ο Ιεροσολύμων Κύριλλος.

Τέλος την 1η Αυγούστου γιορτάζεται η **Πρόοδος του Τιμίου Σταυρού**. Η πρόοδος αυτή, δηλ. περιφορά του Τιμίου Σταυρού σε διάφορους ναούς γινόταν στην Κωνσταντινούπολη από τη 1 ως τις 13 Αυγούστου για την αποτροπή επιδημικών ασθενειών. Κατά τα παλιά τυπικά γίνεται και στη γιορτή αυτή προσκύνησις του Τιμίου Σταυρού μετά τη Δοξολογία, όπως και την Κυριακή της Σταυροπροσκυνήσεως.

β'. Θεομητορικές γιορτές.

Η Εκκλησία τιμούσε ανέκαθεν την Παρθένο Μαρία ως μητέρα του

Υιού του Θεού, ως σύμβολο της αγνότητας και παρθενίας και ως σκέπη και προστασία των Χριστιανών. Η τιμή της όμως ενισχύθηκε πολύ μετά την Γ' Οικουμενική Σύνοδο, η οποία την ανεκήρυξε **Θεοτόκο**. Προς τιμήν της Θεοτόκου ορίσθηκαν γιορτές, τις οποίες μπορούμε να διακρίνουμε σε γιορτές προς τιμήν γεγονότων της ζωής της Θεοτόκου, γιορτές για τη σκέπη και την προστασία της και γιορτές προς τιμήν θεομητορικών αμφίων. Από αυτές επισημότερες είναι οι πρώτες. Οι θεομητορικές γιορτές γενικά γεννήθηκαν στην Ανατολή και από εκεί διαδόθηκαν στη Δύση. Στηρίζονται κυρίως στις απόκρυφες διηγήσεις για τη Θεοτόκο.

α) Οι μεγάλες θεομητορικές γιορτές. Η γιορτή προς τιμήν της γεννήσεως της Θεοτόκου (8 Σεπτεμβρίου) ονομάζεται **Γενέσιον** ή **Γενέθλιον** της Θεοτόκου. Ορίσθηκε πιθανότατα στα τέλη του ε' ή τις αρχές του σ' αι. στα Ιεροσόλυμα και σύντομα διαδόθηκε στην Ανατολή και στη Δύση. Η υπόθεσίς της είναι παρμένη εξ ολοκλήρου από το απόκρυφο Πρωτευαγγέλιον του Ιακώβου. Η γιορτή έχει μία προεόρτιο ημέρα και η απόδοσίς της γίνεται στις 12 Σεπτεμβρίου.

Και η γιορτή των **Εισοδίων** της Θεοτόκου (21 Νοεμβρίου) στηρίζεται στις διηγήσεις αποκρύφων Ευαγγελίων. Δεν είναι ακριβώς γνωστός ο χρόνος της εισαγωγής της. Πιθανότατα ορίσθηκε τον ζ' αι. στα Ιεροσόλυμα και από εκεί διαδόθηκε στην Ανατολή και πολύ αργότερα στη Δύση. Έχει κι αυτή μία προεόρτιο ημέρα και αποδίδεται στις 25 Νοεμβρίου.

Η γιορτή της **Κοιμήσεως** της Θεοτόκου (15 Αυγούστου) είναι η αρχαιότερη θεομητορική γιορτή και προέρχεται κι αυτή από τα Ιεροσόλυμα. Από τις αρχές του ε' αι. η 15η Αυγούστου τιμούνταν ως ημέρα της Θεοτόκου, χωρίς να αναφέρεται σε ορισμένο γεγονός της ζωής της, και γιορταζόταν ιδιαίτερα στη Γεθσημανή, όπου υπήρχε και ο τάφος της. Αυτό συνετέλεσε στο να χαρακτηρισθή αργότερα ως γιορτή της Κοιμήσεως της Θεοτόκου. Η γιορτή διαδόθηκε γρήγορα στην Ανατολή και στη Δύση και έγινε η σπουδαιότερη και πιο λαοφιλής θεομητορική γιορτή. Έχει μία προεόρτιο ημέρα (14 Αυγούστου), από την 1η Αυγούστου όμως αρχίζει η νηστεία και ψάλλονται καθημερινά ως τις 13 Αυγούστου

η Μικρή και η Μεγάλη παράκλησις. Έτσι όλη αυτή η περίοδος παίρνει προεόρτιο χαρακτήρα. Τα μεθέορτα διαρκούν ως τις 23 Αυγούστου και τότε γίνεται η απόδοσις της εορτής. Στα μοναστήρια του Αγίου Όρους όμως η απόδοσις γίνεται στις 28 Αυγούστου. Έτσι σχεδόν όλος ο Αυγούστος αφιερώνεται στην Παναγία.

β) Οι άλλες θεομητορικές γιορτές. Η γιορτή της **Συλλήψεως της αγίας Άννης** (9 Δεκεμβρίου) ορίσθηκε σε ανάμνηση της συλλήψεως της Θεοτόκου από την αγία Άννα. Στη Δύση ονομάζεται καθαρά «εορτή της συλλήψεως της Παρθένου Μαρίας» και θεωρείται μεγάλη θεομητορική γιορτή, ενώ στην Ορθόδοξη Εκκλησία παρέμεινε δευτερεύουσα και θεωρείται γιορτή της αγίας Άννης. Πρώτες μαρτυρίες γι' αυτήν έχουμε από τον 7^ο αι.

Γιορτές προς τιμήν της προστασίας της Θεοτόκου είναι οι γιορτές του Ακαθίστου Ύμνου και της Ζωοδόχου Πηγής, για τις οποίες μιλήσαμε ήδη.

Στην κατηγορία αυτή ανήκει και η γιορτή της **Σκέπης της Θεοτόκου** (1 Οκτωβρίου), που ορίσθηκε για την ανάμνηση μιας εμφανίσεως της Θεοτόκου στο ναό των Βλαχερνών στα χρόνια του αυτοκράτορος Λέοντος του Σοφού (886-911). Η Θεοτόκος εμφανίσθηκε με μεγαλοπρεπή συνοδεία πολλών αγίων και άπλωσε επάνω από τους πιστούς το «μαφόριον», δηλ. το επανωφόρι της, για να φανερώσει την προστασία της. Το 13^ο αι. η γιορτή διαδόθηκε και στη Ρωσία, όπου γιορτάζεται μέχρι σήμερα. Στον ελληνικό χώρο η γιορτή είχε λησμονηθεί. Το 1952 όμως με απόφαση της Ι. Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος μετατέθηκε στις 28 Οκτωβρίου, για να γιορτάζεται μαζί με την επέτειο της νίκης των Ελλήνων κατά των Ιταλών το 1940, την οποία όλοι απέδωσαν στην προστασία της Θεοτόκου. Από τότε η γιορτή της αγίας Σκέπης γιορτάζεται επίσημα σε όλη την Ελλάδα.

Μικρότερης σημασίας είναι οι γιορτές προς τιμήν των αμφίων της Θεοτόκου, που είναι δύο: η ανάμνησις της καταθέσεως της εσθήτος της Θεοτόκου στο ναό των Βλαχερνών (2 Ιουλίου) και η ανάμνησις της καταθέσεως της ζώνης της Θεοτόκου στο ναό των Χαλκοπρατείων (31 Αυγούστου). Οι γιορτές αυτές καθιερώθηκαν πιθανότατα τον 8^ο αι. Σήμερα η αγία ζώνη φυλάσσεται στη Μονή Βατοπεδίου του Αγίου Όρους.

γ'. Γιορτές των αγίων.

Στους αποστολικούς χρόνους όλα τα μέλη της Εκκλησίας ονομάζονταν άγιοι (Πράξ. θ' 13, 32, 41. Ρωμ. α' 7, Εφεσ. α' 1 κ.α.). Γρήγορα όμως εμφανίσθηκε και επικράτησε το όνομα Χριστιανοί (Πράξ. ια' 26), και το όνομα άγιος διατηρήθηκε μόνο για τους μάρτυρες κι αργότερα και για άλλα πρόσωπα που διακρίθηκαν στην επίγειο ζωή για την αρετή τους. Περισσότερο απ' όλους τιμήθηκε η Θεοτόκος που ονομάσθηκε **Παναγία**.

Η Εκκλησία ετίμησε ανέκαθεν τους αγίους και τους προέβαλε ως πρότυπα, καλώντας τους πιστούς να τους μιμηθούν. Η τιμή προς τους αγίους εκδηλώνεται με τον καθορισμό ημέρας της μνήμης των, με την ανέγερση ναών στο όνομα τους, με την προσκύνηση των λειψάνων τους, με την απεικόνιση των μορφών τους, με την εξύμνηση των αρετών τους με ύμνους και λόγους εγκωμιαστικούς και με την επίκληση των πρεβειών τους προς το Θεό για μας. Η προσκύνηση των αγίων δεν είναι λατρευτική, γιατί η λατρεία ανήκει μόνο στο Θεό, αλλά τιμητική.

Ημέρα μνήμης ενός αγίου είναι κατά κανόνα η μέρα του μαρτυρίου ή της κοιμήσεώς του, η οποία στην αρχαία Εκκλησία ονομαζόταν γενέθλιος ημέρα, γιατί αυτή την ημέρα ο άγιος γεννήθηκε στην ουράνια ζωή. Έχουμε όμως και μνήμες αγίων που ορίσθηκαν σε άλλες ημέρες, είτε γιατί δεν ήταν γνωστή η μέρα της κοιμήσεώς των, είτε γιατί συνδέθηκαν με άλλα γεγονότα αναφερόμενα στον άγιο, όπως π.χ. η εύρεσις των λειψάνων του, τα εγκαίνια ναού προς τιμήν του, κάποιο θαύμα του αγίου κ.α.

Τις γιορτές των αγίων μπορούμε να διακρίνουμε σε γιορτές αποστόλων και μαρτύρων, που είναι και οι αρχαιότερες, γιορτές προφητών και μάλιστα του Προδρόμου, πατέρων και ιεραρχών, οσίων και αγγέλων. Πολλές γιορτές αγίων ήταν αρχικά τοπικές, με τον καιρό όμως έγιναν κοινές για όλη την Εκκλησία.

α) *Γιορτές του Προδρόμου.* Ο άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος είναι από τους πιο δημοφιλείς αγίους. Πολλοί ναοί τιμώνται στο όνομά του και πάρα πολλοί Χριστιανοί έχουν το όνομά του.

Από τις γιορτές του Προδρόμου αρχαιότερη φαίνεται να είναι η Σύ-

ναξίς του, που ορίσθηκε στην πρώτη μεθέορτη ημέρα των Θεοφανείων (7 Ιανουαρίου), γιατί η προσωπικότητά του συνδέεται στενά με τη δημοσία εμφάνιση του Κυρίου και ιδιαιτέρως με τη βάπτισή του.

Μετά τον καθορισμό της γιορτής των Χριστουγέννων στις 25 Δεκεμβρίου ορίσθηκε έξι μήνες νωρίτερα (24 Ιουνίου) το Γενέθλιον του Προδρόμου και έξι μήνες πριν από τον Ευαγγελισμό της Θεοτόκου (23 Σεπτεμβρίου) η Σύλληψις του Προδρόμου.

Στις 29 Αυγούστου γιορτάζεται η αποτομή της κεφαλής του Προδρόμου. Η γιορτή ορίσθηκε πιθανότατα τον 8^ο αι. και τιμάται με νηστεία, επειδή ο φόνος του Ιωάννου διατάχθηκε από τον Ηρώδη σε ώρα συμποσίου. Για την τύχη της κεφαλής του Προδρόμου υπάρχουν διάφορες παραδόσεις. Αναφέρονται τρεις ευρέσεις της, που γιορτάζονται η πρώτη και δευτέρα στις 24 Φεβρουαρίου και η τρίτη στις 25 Μαΐου.

β) Γιορτές των αποστόλων. Κανενός αποστόλου δεν είναι γνωστή η ημέρα της κοιμήσεως. Στην αρχαία Εκκλησία ήταν αφιερωμένες στους αποστόλους οι μέρες μετά την Πεντηκοστή, γιατί οι απόστολοι μετά την Πεντηκοστή άρχισαν το κήρυγμα.

Αρχαία είναι η γιορτή των κορυφαίων αποστόλων Πέτρου και Παύλου, η οποία ήδη τον 8^ο αι. γιορταζόταν στην Ανατολή στις 28 Δεκεμβρίου. Στη Δύση γιορταζόταν στις 29 Ιουνίου, πιθανώς γιατί την ημέρα αυτή έγινε από τον πάπα Σίξτο Β΄ η μεταφορά των λειψάνων των δύο αποστόλων στην κατακόμβη του αγίου Σεβαστιανού. Από τον 9^ο αι. η ημερομηνία αυτή επικράτησε και στην Ανατολή αντί της 28ης Δεκεμβρίου. Ως συνέχεια της γιορτής αυτής τελείται στις 30 Ιουνίου η Σύναξις των Δώδεκα αποστόλων, η οποία άλλοτε τελούνταν την Κυριακή του Θωμά.

Στις 16 Ιανουαρίου γιορτάζεται η προσκύνησις της αλύσεως του αποστόλου Πέτρου. Την αλυσίδα αυτή, με την οποία είχε δεθεί ο Πέτρος, όταν φυλακίσθηκε από τον Ηρώδη, εφύλαξαν οι Χριστιανοί των Ιεροσολύμων ώσπου μεταφέρθηκε, άγνωστο πότε, στην Κωνσταντινούπολη και κατατέθηκε στο ναό του αγίου Πέτρου.

Από τους άλλους αποστόλους επισημότερα γιορτάζονται οι μνήμες του Πρωτοκλήτου Ανδρέου (30 Νοεμβρίου) και του ευαγγελιστού Ιωάννου

(26 Σεπτεμβρίου και 8 Μαΐου). Η κόρα του αγίου Ανδρέου φυλάσσεται στην Πάτρα, της οποίας ανέκαθεν θεωρείται πολιούχος. Του ευαγγελιστού Ιωάννου η κυρία μνήμη είναι στις 26 Σεπτεμβρίου, γιορτάζεται όμως και στις 8 Μαΐου, γιατί σύμφωνα με αρχαία παράδοση την ημέρα αυτή ανέβλυζε από τον τάφο του στην Έφεσο ιαματική σκόνη, την οποία οι Χριστιανοί ονόμαζαν «μάννα».

Λιγότερο επίσημα γιορτάζονται οι μνήμες των ευαγγελιστών **Ματθαίου** (16 Νοεμβρίου), **Μάρκου** (25 Απριλίου) και **Λουκά** (18 Οκτωβρίου). Στις 4 Ιανουαρίου γιορτάζεται η **Σύναξις των Εβδομήκοντα αποστόλων**. Για πολλούς από τους Δώδεκα και τους Εβδομήκοντα υπάρχουν ανεπίσημες μνήμες σε διάφορες ημερομηνίες.

Εδώ πρέπει να αναφέρουμε και τις γιορτές των **ισαποστόλων**, των αγίων δηλ. που εργάστηκαν, όπως οι απόστολοι, για τη διάδοση του Χριστιανισμού. Ως **ισαπόστολοι** χαρακτηρίζονται κυρίως οι άγιοι **Κωνσταντίνος και Ελένη** για τις μεγάλες υπηρεσίες που πρόσφεραν για τη διάδοση και στερέωση του Χριστιανισμού. Η μνήμη τους γιορτάζεται πανηγυρικά στις 21 Μαΐου και πολλοί ναοί τιμώνται στο όνομά τους. Ως **ισαπόστολος** χαρακτηρίζεται και η πρωτομάρτυς αγία **Θέκλα** (24 Σεπτεμβρίου), γιατί κι αυτή κατά την παράδοση έδρασε ιεραποστολικά. Ως **ισαπόστολοι** επίσης θεωρούνται δίκαια οι Θεσσαλονικείς αδελφοί **Κύριλλος και Μεθόδιος**, οι οποίοι τον θ' αι. διέδωσαν το Χριστιανισμό στους σλαβικούς λαούς.

γ) Γιορτές μαρτύρων. Από τις γιορτές των μαρτύρων αρχαιότερες είναι οι μνήμες του πρωτομάρτυρος **Στεφάνου** και των **Μακκαβαίων**.

Η μνήμη του αγίου **Στεφάνου**, υπήρχε ήδη τον 8' αι. και γιορταζόταν αρχικά στις 26 Δεκεμβρίου όταν όμως ορίσθηκε στις 26 η Σύναξις της Θεοτόκου, η μνήμη του αγίου **Στεφάνου** μεταφέρθηκε στις 27 Δεκεμβρίου. Γιορτάζεται επίσης στις 2 Αυγούστου η ανακομιδή του λειψάνου του, το οποίο κατόπιν θείας αποκαλύψεως βρέθηκε το Δεκέμβριο του 411.

Στο Β' βιβλίο των **Μακκαβαίων** (στ' 18-ζ' 41) περιγράφεται το μαρτύριο **επτά αδελφών** (που καταχρηστικά ονομάζονται **Μακκαβαίοι**), της μητέρας τους **Σολομονής** και του γέροντα **Ελεαζάρου**, που αρνήθηκαν να υποκύψουν στις πιέσεις του βασιλιά της Συρίας **Αντιόχου Δ'** του Επι-

φανούς (175-164 π.Χ.) και να θυσιάσουν στα είδωλα. Το παράδειγμά τους ήταν πολύ ενισχυτικό για τους Χριστιανούς στην περίοδο των διωγμών και γι' αυτό η Εκκλησία ανέκαθεν τιμούσε τη μνήμη τους την 1η Αυγούστου.

Από τα πλήθη των μαρτύρων τιμώνται ιδιαίτερος ο άγιος **Γεώργιος ο Τροπαιοφόρος** και ο άγιος **Δημήτριος ο Μυροβλύτης**, που μαρτύρησαν στο διωγμό του Διοκλητιανού, ο πρώτος στη Λύδδα της Παλαιστίνης και ο δεύτερος στη Θεσσαλονίκη. Η μνήμη τους γρήγορα διαδόθηκε σ' όλη την Εκκλησία. Του αγίου Γεωργίου η κυρία μνήμη γιορτάζεται στις 23 Απριλίου και η κατάθεσις του λειψάνου του στο ναό του στη Λύδδα στις 3 Νοεμβρίου. Του αγίου Δημητρίου η μνήμη (26 Οκτωβρίου) γιορτάζεται ανέκαθεν με ιδιαίτερη λαμπρότητα στην πατρίδα του Θεσσαλονίκη, της οποίας θεωρείται πολιούχος και προστάτης. Εγκώμια στον άγιο Δημήτριο γράφτηκαν πολλά κατά τη βυζαντινή εποχή, όσα σε κανένα άλλον άγιο.

Από τους άλλους μάρτυρες τιμώνται επίσημα οι άγιοι **Τεσσαράκοντα** μάρτυρες, που μαρτύρησαν επί Λικινίου στη Σεβάστεια της Αρμενίας (9 Μαρτίου), ο άγιος μεγαλομάρτυς και ιαματικός **Παντελεήμων** (27 Ιουλίου), ο άγιος **Θεόδωρος ο Τήρων** (17 Φεβρουαρίου), ο άγιος **Θεόδωρος ο στρατηλάτης** (8 Φεβρουαρίου), και από τις γυναίκες η αγία **Αικατερίνα** (25 Νοεμβρίου), της οποίας το λείψανο σώζεται στη μονή του Σινά, η αγία **Ευφημία** (11 Ιουλίου και 16 Σεπτεμβρίου), της οποίας το λείψανο σώζεται στον πατριαρχικό ναό της Κωνσταντινουπόλεως, η αγία **Μαρίνα** (17 Ιουλίου), η αγία **Παρασκευή** (26 Ιουλίου) και η αγία **Βαρβάρα** (4 Δεκεμβρίου).

Ιδιαίτερη τάξη αποτελούν οι **ιερομάρτυρες**, δηλ. οι κληρικοί μάρτυρες. Από αυτούς τιμώνται κυρίως οι άγιοι **Χαραλάμπης** (10 Φεβρουαρίου) και **Ελευθέριος** (15 Δεκεμβρίου).

Εδώ πρέπει να αναφέρουμε και τους **νεομάρτυρες**, που εμαρτύρησαν στα χρόνια της Τουρκοκρατίας. Οι μνήμες τους έχουν κυρίως τοπικό χαρακτήρα, γιορτάζονται δηλ. στον τόπο της γεννήσεως ή του μαρτυρίου του καθενός. Ανάμεσά τους εξέχουσα θέση κατέχει ο άγιος ιερομάρτυς **Κοσμάς ο Αιτωλός** (24 Αυγούστου), που μπορεί να χαρακτηριστεί και ως ισαπόστολος, γιατί στα σκοτεινά χρόνια της σκλαβιάς

(1η' αι.) εργάσθηκε ιεραποστολικά σ' όλες τις υπόδουλες ελληνικές χώρες, διδάσκοντας και στηρίζοντας τους Χριστιανούς και αποτρέποντας τον κίνδυνο του εξισλαμισμού.

δ) *Οι γιορτές των άλλων αγίων.* Προς τιμήν των αγγέλων η Εκκλησία όρισε, όπως είδαμε, τη Δευτέρα της κάθε εβδομάδας. Υπάρχουν όμως και ετήσιες γιορτές τους (συνάξεις). Του αρχαγγέλου **Μιχαήλ** η κυρία σύναξις τελείται στις 8 Νοεμβρίου και θεωρείται και σύναξις όλων των αγγελικών δυνάμεων. Υπάρχει κι άλλη σύναξις του στις 6 Σεπτεμβρίου. Του αρχαγγέλου **Γαβριήλ** η σύναξις τελείται στις 26 Μαρτίου λόγω της διακονίας του στον Ευαγγελισμό της Θεοτόκου. Άλλη σύναξις του τελείται στις 13 Ιουλίου. Από τις γιορτές αυτές μόνο η πρώτη γιορτάζεται επίσημα.

Η μνήμη των πατέρων της Εκκλησίας τιμάται συνήθως την ημέρα της κοιμήσεώς των. Από αυτές την πρώτη θέση κατέχουν οι μνήμες των Τριών μεγάλων ιεραρχών και οικουμενικών διδασκάλων **Βασιλείου του Μεγάλου** (1 Ιανουαρίου), **Γρηγορίου του Θεολόγου** (25 Ιανουαρίου) και **Ιωάννου του Χρυσοστόμου** (13 Νοεμβρίου). Του τελευταίου γιορτάζεται και η ανακομιδή του λειψάνου (27 Ιανουαρίου), δηλ. η επαναφορά του στην Κωνσταντινούπολη από τα Κόμανα της Αρμενίας, όπου πέθανε εξόριστος. Προς τιμήν των Τριών ιεραρχών ορίσθηκε τον 1α' αι. κοινή γιορτή, που θεωρείται και γιορτή των γραμμάτων και της παιδείας.

Εκτός από τους Τρεις ιεράρχες τιμώνται για τους αντιαιρετικούς αγώνες τους οι άγιοι **Αθανάσιος** και **Κύριλλος**, πατριάρχες Αλεξανδρείας. Κοινή γιορτή τους τελείται στις 18 Ιανουαρίου, υπάρχουν όμως και ιδιαίτερες μνήμες τους στις 2 Μαΐου και στις 9 Ιουνίου αντίστοιχα. Τιμώνται επίσης ο άγιος **Νικόλαος**, επίσκοπος Μύρων της Λυκίας (6 Δεκεμβρίου) και ο άγιος **Σπυρίδων**, επίσκοπος Τριμυθούντος της Κύπρου (12 Δεκεμβρίου). Του τελευταίου το λείψανο σώζεται στην Κέρκυρα, της οποίας θεωρείται πολιούχος.

Τρεις φορές το χρόνο υπάρχουν **Κυριακές των αγίων πατέρων** των κυριοτέρων οικουμενικών συνόδων: της Α' η Κυριακή προ της Πεντηκοστής, της Δ' η Κυριακή μετά τις 12 Ιουλίου και της Ζ' η Κυριακή μετά τις 10 Οκτωβρίου.

Από τους οσίους και ασκητές διακρίνονται οι μνήμες των αγίων **Αντωνίου του Μεγάλου** (17 Ιανουαρίου), **Ευθυμίου του Μεγάλου** (20 Ιανουαρίου) και **Σάββα του Ηγιασμένου** (5 Δεκεμβρίου). Από τους νεωτέρους οσίους τιμώνται ιδιαίτερας ο άγιος **Διονύσιος** ο επίσκοπος Αιγίνης (17 Δεκεμβρίου) στη Ζάκυνθο, όπου σώζεται το λείψανό του, και ο άγιος **Γεράσιμος** (20 Οκτωβρίου) στην Κεφαλληνία, όπου επίσης σώζεται το λείψανό του.

Από τους προφήτες τέλος τιμάται ιδιαίτερα ο προφήτης **Ηλίας** (20 Ιουλίου), προς τιμήν του οποίου υπάρχουν άπειρα εξωκκλήσια στις κορυφές των ελληνικών βουνών.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ΄

ΟΙ ΙΕΡΕΣ ΑΚΟΛΟΥΘΙΕΣ

1.- Ορισμός και διαίρεσις των ι. ακολουθιών.

Ιερές ακολουθίες ή απλά ακολουθίες λέγονται οι διάφοροι τύποι δημοσίας προσευχής. Κάθε ακολουθία είναι σύμπλεγμα ψαλμών, δεήσεων, αναγνωσμάτων, ευχών και ύμνων, που λέγονται με ορισμένη σειρά και τάξη.

Οι ακολουθίες διαιρούνται σε τρεις ομάδες: α) Τις ακολουθίες του νυχθημέρου, εκείνες δηλ. που τελούνται κάθε μέρα σε ορισμένες ώρες· β) τις ακολουθίες των μυστηρίων· και γ) τις υπόλοιπες ακολουθίες (αγιασμούς, παρακλήσεις, νεκρώσιμες ακολουθίες, εγκαίνια ναών κλπ).

Άλλη διαίρεσις των ακολουθιών είναι σε τακτικές και έκτακτες. Τακτικές είναι οι ακολουθίες του νυχθημέρου και η Θ. Λειτουργία, γιατί κι αυτή μπορεί να τελείται κάθε μέρα εκτός ορισμένων ημερών· έκτακτες είναι όλες οι άλλες, γιατί δεν τελούνται σε ορισμένους καιρούς, αλλά όταν είναι ανάγκη.

2.- Τα στοιχεία των ι. ακολουθιών.

α΄. Οι Ψαλμοί.

Τη χρήση των Ψαλμών παρέλαβε η Εκκλησία από την ιουδαϊκή λατρεία. Οι Ψαλμοί άλλοτε διαβάζονταν και άλλοτε ψάλλονταν με μέλος. Σήμερα γενικά επικρατεί η ανάγνωσις των Ψαλμών και λίγοι Ψαλμοί ψάλλονται είτε ολόκληροι (οι επιλύχνοι, ο πεντηκοστός, οι αί-

νοι), είτε μερικοί στίχοι τους ως προκείμενα.

Από το τυπικό προβλέπεται τριπλή χρήση των Ψαλμών στις ακολουθίες:

α) Σε κάθε ακολουθία υπάρχουν ορισμένοι σταθεροί Ψαλμοί, που διαβάζονται ή ψάλλονται κάθε μέρα, όπως π.χ. στον Εσπερινό ο 103ος, ο λεγόμενος Προοιμιακός, και οι Επιλύχνιοι (140, 141, 129, 116) και στον Όρθρο ο Εξάψαλμος (3, 37, 62, 87, 102, 142), ο Πεντηκοστός και οι Αίνοι (148, 149, 150). Σταθεροί είναι και οι Ψαλμοί του Αποδείπνου, του Μεσονυκτικού και των Ωρών.

β) Ολόκληρο το Ψαλτήριο, χωρισμένο σε 20 καθίσματα, διαβάζεται με τη σειρά στον Εσπερινό και τον Όρθρο, ώστε η ανάγνωσις του να ολοκληρώνεται μια φορά την εβδομάδα και τη Μ. Τεσσαρακοστή δύο φορές. Η ανάγνωσις αυτή λέγεται στιχολογία του Ψαλτηρίου.

γ) Ανάλογα με την ημέρα της εβδομάδος ή τη γιορτή λέγονται ψαλμικοί στίχοι κατ' εκλογήν ως προκείμενα, αλληλουϊάρια, αντίφωνα και κοινωνικά. Κι αυτά ήταν άλλοτε Ψαλμοί ολόκληροι, με τον καιρό όμως περιορίστηκαν σε λίγους στίχους.

β'. Τα αναγνώσματα.

Και την ανάγνωση της Αγίας Γραφής στη θ. λατρεία πήρε η Εκκλησία από την ιουδαϊκή λατρεία. Στις συναγωγές διαβάζονταν κάθε Σάββατο περικοπές από το Νόμο (την Πεντάτευχο) και τους προφήτες και γινόταν ερμηνεία τους. Και στις συνάξεις των Χριστιανών διαβάζονταν αρχικά περικοπές από την Παλαιά Διαθήκη και ακολουθούσε το κήρυγμα, με το οποίο οι απόστολοι αποδείκνυαν την εφαρμογή των προφητειών στο πρόσωπο του Χριστού. Πολύ γρήγορα όμως καθιερώθηκε και η ανάγνωσις των επιστολών των αποστόλων και των άλλων βιβλίων της Καινής Διαθήκης. Σιγά-σιγά η Καινή Διαθήκη πήρε την πρώτη θέση και τα αναγνώσματα της Παλ. Διαθήκης περιορίστηκαν και μεταφέρθηκαν στον Εσπερινό.

Αρχικά δεν υπήρχε ορισμένο πρόγραμμα αναγνώσεως της Αγ. Γραφής, με τον καιρό όμως διαμορφώθηκε μια τάξη αναγνώσεως, που σήμερα σε γενικές γραμμές είναι η εξής:

α) Στον Εσπερινό των εορτών διαβάζονται τρία αναγνώσματα από

την Παλαιά Διαθήκη, κατάλληλα για την κάθε γιορτή. Τη Μ. Τεσσαρακοστή διαβάζονται κατά σειράν περικοπές από τη Γένεση και τις Παροιμίες, και τη Μ. Εβδομάδα από την Έξοδο και τον Ιώβ. Στους Εσπερινούς μερικών εορτών αποστόλων διαβάζονται περικοπές από τις Καθολικές Επιστολές.

β) Στον Όρθρο των Κυριακών διαβάζονται με τη σειρά τα ένδεκα Εωθινά Ευαγγέλια, ενώ στον Όρθρο των εορτών περικοπές ανάλογες με την κάθε γιορτή. Ευαγγέλιο διαβάζεται επίσης στους Όρθρους των πρώτων ημερών της Μ. Εβδομάδος, ενώ στον Όρθρο της Μ. Παρασκευής διαβάζονται δώδεκα Ευαγγέλια και στον Όρθρο του Μ. Σαββάτου Προφητεία, Απόστολος και Ευαγγέλιο. Τις καθημερινές δεν υπάρχει στον Όρθρο αγιογραφικό ανάγνωσμα.

γ) Στις Ώρες διαβάζεται τη Μ. Τεσσαρακοστή στην ΣΤ΄ Ώρα ο Ησαΐας και τη Μ. Εβδομάδα ο Ιεζεκιήλ. Στις Μεγάλες Ώρες υπάρχει για καθεμιά Προφητεία, Απόστολος και Ευαγγέλιο.

δ) Στη Θ. Λειτουργία διαβάζεται πάντα Απόστολος και Ευαγγέλιο. Από το Πάσχα ως την Πεντηκοστή διαβάζονται περικοπές από τις Πράξεις των Αποστόλων και το κατά Ιωάννην Ευαγγέλιο. Από τη Δευτέρα του Αγίου Πνεύματος και εξής διαβάζονται οι Επιστολές του Παύλου και οι Καθολικές. Ευαγγέλια διαβάζονται: το κατά Ματθαίον από τη Δευτέρα του Αγίου Πνεύματος ως την Ύψωση του Σταυρού· το κατά Λουκάν από την Ύψωση ως τις πρώτες Κυριακές του Τριωδίου· και το κατά Μάρκον τα Σάββατα και τις Κυριακές της Μ. Τεσσαρακοστής και τις καθημερινές των τελευταίων εβδομάδων του Ματθαίου και του Λουκά.

ε) Στο Απόδειπνο διαβάζεται Ευαγγέλιο την Α΄ εβδομάδα της Μ. Τεσσαρακοστής.

Με την ανάγνωση των Αγίων Γραφών είναι αναπόσπαστα συνδεδεμένο το κήρυγμα, με το οποίο ερμηνεύονται οι περικοπές που διαβάστηκαν και προτρέπονται οι Χριστιανοί στην εφαρμογή τους.

γ'. Ύμνοι και ωδές.

Στη θ. λατρεία χρησιμοποιούνταν ήδη από την αποστολική εποχή εκτός των Ψαλμών και άλλοι ύμνοι, είτε παρμένοι από την Αγ. Γραφή,

είτε ελεύθερα γραμμένοι. Ο απ. Παύλος κάνει λόγο για ψαλμούς και ύμνους και ωδές πνευματικές (Εφεσ. ε' 19). Ωδές ονομάζονταν πιθανότατα ποιητικά κομμάτια που ήταν παρμένα από την Αγ. Γραφή και ύμνοι τα ελεύθερα ποιήματα.

Από την αρχαία εποχή χρησιμοποιούνταν ποιητικά τμήματα της Αγ. Γραφής, που μέχρι σήμερα ονομάζονται ωδές. Τέτοια είναι οι εννέα ωδές του Όρθρου και η ωδή του Συμεών στον Εσπερινό. Εκτός αυτών όμως υπάρχουν στην Καινή Διαθήκη ρυθμικά τεμάχια, που θεωρούνται από πολλούς αρχαιότατοι χριστιανικοί ύμνοι (π.χ. Α' Τιμ. γ' 16. Αποκ. ε' 9-10 και ιε' 3-4 κ.α.). Παρόμοιους ύμνους συναντούμε και στα έργα των αποστολικών πατέρων και άλλων αρχαίων εκκλ. συγγραφέων.

Αρχαίοι ύμνοι που χρησιμοποιούνται μέχρι σήμερα είναι: η **επιλύχνιος ευχαριστία** («Φῶς ἰλαρόν»), που μαρτυρείται από τον Μ. Βασίλειο· η **Δοξολογία**, της οποίας οι πρώτοι στίχοι βρίσκονται στις Αποστολικές Διαταγές· ο **Τρισάγιος ύμνος**· η **μικρή δοξολογία** («Δόξα Πατρί και Υἱῷ» κλπ)· οι **Χερουβικοί ύμνοι** («Οἱ τὰ Χερουβίμ μυστικῶς εἰκονίζοντες», «Σιγησάτω πᾶσα σὰρξ βροτεία» και «Νῦν αἱ δυνάμεις τῶν οὐρανῶν»)· ο **επινίκος ύμνος** («Ἅγιος, ἅγιος, ἅγιος Κύριος σαβαώθ...») και ο πριν από τη θ. κοινωνία ύμνος «Εἷς ἅγιος, εἷς Κύριος...».

Από τον σ' αι. και πέρα η εξέλιξις και παραγωγή της εκκλ. υμνογραφίας είναι μεγάλη. Η ελευθερία που απέκτησε η Εκκλησία, η ανάγκη της καταπολεμήσεως των αιρετικών, οι οποίοι χρησιμοποιούσαν πολύ το έντεχνο ἄσμα, και η νίκη της Εκκλησίας κατά της οικονομίας ἔδωσαν μεγάλη ώθηση στην υμνογραφία. Με τους υμνογράφους και τους εκκλ. ύμνους ασχολείται αναλυτικά το μάθημα της **Υμνολογίας**.

Η ψαλμωδία στην αρχαία Εκκλησία ήταν πολύ απλή· έμοιαζε μάλλον με εμμελή απαγγελία σαν τη σημερινή απαγγελία του Αποστόλου και του Ευαγγελίου, και ὅλος ο λαός συμμετείχε σ' αυτήν· υπήρχε όμως πάντα ένας που προεξήρχε, και οι άλλοι ακολουθούσαν· αυτό λεγόταν **υποψάλλειν** ή **υπακούειν**. Άλλοτε πάλι ο λαός χωριζόταν σε δύο χορούς, που έψαλλαν εναλλάξ· αυτό λεγόταν **αντιφωνία**. Με την ανάπτυξη όμως της υμνογραφίας και την επικράτηση της έντεχνης μουσικής η συμμετοχή του λαού στην ψαλμωδία περιορίστηκε και σχε-

δόν καταργήθηκε.

Το απλό εκκλησιαστικό μέλος από τον δ' αι. άρχισε να γίνεται τεχνικότερο. Η Εκκλησία, για να προστατεύσει τη λατρεία από την ανεξέλεγκτη χρήση της κοσμικής μουσικής, εδιάλεξε από τους πολλούς τρόπους της αρχαίας ελληνικής μουσικής τους πιο κατάλληλους για την ιερή υμνωδία, τους οκτώ ήχους. Την εκκλ. μουσική συστηματοποίησε ο αγ. Ιωάννης ο Δαμασκηνός που συνέθεσε και την Οκτώηχο, που περιέχει μια πλήρη αναστάσιμη ακολουθία για κάθε ήχο. Η εκκλ. μουσική, επειδή καλλιεργήθηκε στο Βυζάντιο, λέγεται σήμερα **Βυζαντινή μουσική**.

δ'. Προτροπές και παρακελεύσεις.

Σε πολλά σημεία των ι. ακολουθιών απευθύνονται από το διάκονο προς το λαό προτροπές και παρακελεύσεις που υπενθυμίζουν το καθήκον της προσευχής και παρακινούν σ' αυτή τους πιστούς. Οι προτροπές αυτές είναι άλλοτε σύντομα παραγγέλματα, όπως «Τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν», «Πρόσχωμεν», «Τὰς κεφαλὰς ἡμῶν τῷ Κυρίῳ κλίνωμεν» κ.λπ., και άλλοτε σειρές ολόκληρες που υποδεικνύουν τα αιτήματα που πρέπει οι πιστοί να αναφέρουν στο Θεό. Τέτοιες σειρές αιτημάτων είναι:

α) Τα **Ειρηνικά** ή **Μεγάλη Συναπτή**, που αρχίζει με το «Ἐν εἰρήνῃ τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν». Ονομάζονται Ειρηνικά, γιατί επανειλημμένα γίνεται σ' αυτά λόγος για την ειρήνη, και Μεγάλη Συναπτή, γιατί συνάπτονται σ' αυτά πολλές δεήσεις. Τα Ειρηνικά λέγονται στον Εσπερινό, τον Ὁρθρο και τη Θ. Λειτουργία. Ανάλογα Ειρηνικά υπάρχουν και σ' όλες τις ακολουθίες των μυστηρίων και του Μικρού και του Μεγάλου Αγιασμού.

β) Η **Μικρά Συναπτή** ή **Αίτησις** («Ἔτι καὶ ἔτι ἐν εἰρήνῃ τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν»), που επαναλαμβάνεται πολλές φορές στις ακολουθίες ἀντὶ της Μεγάλης Συναπτῆς που λέγεται μια φορά.

γ) Η **εκτενής δέησις**, που αρχίζει με το «Εἶπωμεν πάντες ἐξ ὅλης τῆς ψυχῆς...» ή με το «Ἐλέησον ἡμᾶς ὁ Θεός...» και λέγεται ἔτσι, επειδή περιλαμβάνει πολλά αιτήματα.

δ) Τα **Πληρωτικά** («Πληρώσωμεν τὴν δέησιν ἡμῶν τῷ Κυρίῳ»), που

λέγονται έτσι από την πρώτη λέξη τους. Τα Πληρωτικά αρχικά ήταν στο τέλος κάποιας ακολουθίας, όπως φανερώνει και η πρώτη λέξη τους, αργότερα όμως προστέθηκαν μετά απ'αυτά κι άλλα στοιχεία, ώστε σήμερα να μην είναι στο τέλος. Τα Πληρωτικά λέγονται στον Εσπερινό, τον Όρθρο, τη Θ. Λειτουργία και το Γάμο.

Ο διάκονος απευθύνει και προς τον ιερέα προτροπές, με τις οποίες του θυμίζει τις ενέργειες που πρέπει να κάνει, π.χ. «Ἐπαρον, δέσποτα», «Νύξον, δέσποτα», «Εὐλόγησον, δέσποτα, τὴν ἁγίαν εἴσοδον» κ.λ.π., Οι προτροπές αυτές λέγονται χαμηλόφωνα και μόνο το «Εὐλόγησον, δέσποτα» πριν από το «Εὐλογημένη ἡ βασιλεία» λέγεται εκφώνως.

ε'. Οι ευχές.

Τα παραγγέλματα του διακόνου ακολουθούν κατά κανόνα ευχές, με τις οποίες εκπληρώνουμε το καθήκον της προσευχής, στο οποίο μας παρακινεί ο διάκονος. Ευχές υπάρχουν σε όλες τις ακολουθίες και μάλιστα στη Θ. Λειτουργία.

Κάθε ευχή αρχίζει με μια επίκληση, που περιέχει συνήθως δοξολογία ή ευχαριστία, ακολουθούν τα αιτήματα και η ευχή τελειώνει με τριαδική δοξολογία, στην οποία ο λαός απαντά με το «Ἀμήν».

Ως πρότυπο για τη σύνταξη των ευχών χρησίμευσε ασφαλώς η Κυριακή προσευχή, που περιλαμβάνει τα τρία αυτά στοιχεία: επίκληση, αιτήματα, δοξολογητική επισφράγιση. Τις πρώτες ευχές βρίσκουμε στη Διδαχή των Δώδεκα αποστόλων και αναφέρονται στη Θ. Ευχαριστία. Ολοκληρωμένο ευχολόγιο με ευχές για τον Όρθρο, τον Εσπερινό, τη Θ. Λειτουργία και τις χειροτονίες υπάρχει στις Αποστολικές Διαταγές. Αρχαίο επίσης είναι και το Ευχολόγιο του Σεραπίωνος, επισκόπου Θμούεως (δ' αι.).

Οι ευχές λέγονται πάντα από τον ιερέα ή τον αρχιερέα εκ μέρους όλου του λαού, γι' αυτό και οι περισσότερες είναι συντεταγμένες σε πληθυντικό αριθμό, εκτός από εκείνες που αποτελούν προσωπική προσευχή του λειτουργού (π.χ. η ευχή του Χερουβικού ύμνου). Οι ευχές του Αποδείπνου, του Μεσονυκτικού και των Ωρών λέγονται και από τον αναγνώστη.

Οι ευχές διαβάζονται πεζά και μόνο οι δοξολογητικές καταλήξεις

των, οι λεγόμενες εκφωνήσεις, απαγγέλλονται εμμελώς.

Είναι φανερό ότι οι ευχές είναι οι κυρίως προσευχές, με τις οποίες δοξολογούμε το Θεό για το μεγαλείο του, τον ευχαριστούμε για τις ευεργεσίες του και διατυπώνουμε τα αιτήματά μας. Γι' αυτό αρχικά όλες οι ευχές διαβάζονταν έτσι, ώστε να τις ακούει ο λαός. Αργότερα όμως για διάφορους λόγους επεκράτησε η συνήθεια να διαβάζονται μυστικά οι ευχές του Εσπερινού, του Όρθρου, της Θ. Λειτουργίας και των Χειροτονιών. Αυτό είχε ως συνέπεια τη μετάθεση πολλών ευχών από την κανονική τους θέση, όταν οι ακολουθίες τελούνται από ένα ιερέα χωρίς διάκονο, αλλά και την αποξένωση του λαού από τη θ. λατρεία. Τις τελευταίες δεκαετίες παρατηρείται τάσις επιστροφής στην αρχαία συνήθεια, που ασφαλώς βοηθεί το λαό να συμμετέχει ενεργότερα στη θ. λατρεία.

στ'. Ασπασμοί και ευλογίες.

Σ' όλες τις ακολουθίες απευθύνονται από τον ιερέα ή τον αρχιερέα ασπασμοί προς το λαό, με τους οποίους διατυπώνεται μια ευχή ή ευλογία. Ο πιο συνηθισμένος ασπασμός είναι το «Ειρήνη πᾶσι», στο οποίο ο λαός, ανταποδίδοντας την ευχή, απαντά: «Καί τῷ πνεύματί σου». Την ίδια ευχή «Ειρήνη σοι» απευθύνει ο λειτουργός προς τον αναγνώστη μετά την ανάγνωση του Αποστόλου και προς τον διάκονο μετά την ανάγνωση του Ευαγγελίου. Ο ασπασμός αυτός προέρχεται από τον συνηθισμένο ιουδαϊκό χαιρετισμό «Ειρήνη σοι» ή «Ειρήνη τῷ οἴκῳ τούτῳ» (Ματθ. ι' 12). Και ο Κύριος πολλές φορές ευχήθηκε την ειρήνη στους μαθητές του (Ιωάν. ιδ' 7, κ' 19, 20, 26).

Στη Θ. Λειτουργία πριν από την αγία αναφορά απευθύνεται ο ασπασμός «Ἡ χάρις τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, καί ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ καί Πατρός, καί ἡ κοινωνία τοῦ Ἁγίου Πνεύματος εἴη μετά πάντων ὑμῶν», που προέρχεται από τη Β' προς Κορινθίους επιστολή του Παύλου (ιγ' 13), και μετά την αναφορά ο ασπασμός «Καί ἔσται τά ἐλέη τοῦ μεγάλου Θεοῦ καί σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ μετά πάντων ὑμῶν».

Στο Απόδειπνο, το Μεσονυκτικό και τις Ὠρες λέγεται ο ασπασμός «Ὁ Θεός οἰκτιρήσαι ἡμᾶς καί εὐλογήσαι ἡμᾶς, ἐπιφάναι τό πρόσωπον

αὐτοῦ ἐφ' ἡμᾶς και ἐλεήσαι ἡμᾶς» (Ψαλμ. ξστ' 2).

Οι ασπασμοί συνοδεύονται συνήθως και από χειρονομία, που λέγεται ευλογία ή σφράγιση. Ο ορθός τρόπος της ευλογίας είναι ο εξής: ο ιερέυς κρατεί τον δείκτη του δεξιού χεριού ὀρθιο και κάμπτει το μεσαῖο δάχτυλο, διασταυρώνει τον αντίχειρα με τον παράμεσο και κάμπτει πάλι το μικρό δάχτυλο. Σχηματίζει ἔτσι τα γράμματα ICXC (= Ἰησοῦς Χριστός) και με το χέρι ἔτσι σχηματισμένο διαγράφει το σημεῖο του Σταυρού. Με τον ἴδιο τρόπο ευλογούνται το θυμιάμα, το νερό της βαπτίσεως, τα Τίμια Δώρα στη Θ. Ευχαριστία κλπ.

Ο αριερέυς ευλογεί πολλές φορές με τα δύο χέρια διασταυρώνοντάς τα, ή με τα δικηροτρίκηρα ή το Σταυρό.

ζ'. Η προσφορά του θυμιάματος.

Η προσφορά θυμιάματος ήταν λατρευτική συνήθεια και των Ιουδαίων και των ειδωλολατρών. Οι Χριστιανοί στην αρχή απέφευγαν τη χρήση του, επειδή το χρησιμοποιούσαν οι ειδωλολάτρες. Όταν όμως οι κίνδυνοι από την ειδωλολατρία εξέλιπαν, μπήκε και στη χρηστικανική λατρεία το θυμιάμα, αφού μάλιστα στην Αγία Γραφή γίνεται συχνά λόγος για προσφορά θυμιάματος στο Θεό (Μαλαχ. α' 11. Λουκά α' 9. Αποκ. ε' 8, η' 3-5 κ.α.). Στο θυμιάμα δόθηκαν διάφοροι συμβολισμοί, από τους οποίους ο πιο φυσικός και επιτυχημένος είναι η ανύψωση του νου προς τον Θεό την ώρα της προσευχής, όπως οι καπνοί του θυμιάματος ανεβαίνουν προς τα επάνω. (Πρβλ. «Κατευθυνθήτω ή προσευχή μου ὡς θυμιάμα ἐνώπιόν σου», Ψαλμ. ρμ' 2).

Θυμιάμα προσφέρεται στον Εσπερινό κατά την ψαλμωδία των επιλυχνίων Ψαλμών και στον Όρθρο κατά την θ' ὠδή επίσης στη Θ. Λειτουργία πριν από την έναρξη, πριν από το Ευαγγέλιο και πριν από τη Μεγάλη Εἴσοδο.

Η θυμιάση στον Εσπερινό, τον Όρθρο και πριν από το Ευαγγέλιο γίνεται από το διάκονο, ενώ στις άλλες περιπτώσεις θυμιάζει ο ιερέυς ή ο αρχιερέυς. Στον Εσπερινό όμως του Πάσχα (Αγάπη) και στην Α' στάση των Εγκωμίων του Μ. Σαββάτου θυμιάζει ο αρχιερέυς (ή ο ιερέυς) ὄλο το ναό.

Προκειμένου να θυμιάσει ο διάκονος, φέρνει το θυμιατήριο στον ιε-

ρέα λέγοντας: «Εὐλόγησον, δέσποτα, τό θυμίαμα», και ο ιερεύς ευλογεί το θυμίαμα λέγοντας το «Εὐλογητός ὁ Θεός ἡμῶν...». Ο διάκονος, αφού θυμιάσει τρεις φορές τον ιερέα, θυμιάζει ἔπειτα από τρεις φορές την κάθε πλευρά της Αγίας Τραπέζης, τον Εσταυρωμένο και την Πρόθεση. Ἐπειτα βγαίνει από τη βορεία πύλη στον κυρίως ναό και θυμιάζει από τρεις φορές το δεσποτικό θρόνο, τις εικόνες του Χριστοῦ, της Παναγίας, του Προδρόμου, του αγίου του ναοῦ, τις άλλες εικόνες του τέμπλου και τέλος το λαό, περιερχόμενος ὄλο το ναό. Αφού επανέλθει στον κυρίως ναό, θυμιάζει και πάλι το δεσποτικό θρόνο και τις εικόνες και μπαίνει στο Ιερό από τη νοτία πύλη και θυμιάζει πάλι την Αγία Τράπεζα, την Πρόθεση και τέλος ὅσους βρίσκονται μέσα στο Ιερό.

Ὅταν δεν υπάρχει διάκονος θυμιάζει ο ιερεύς με την ίδια τάξη.

Ὅταν χοροστατεί αρχιερεύς, ο διάκονος ή ο ιερεύς ἔρχεται με το θυμιατήριο στο δεσποτικό θρόνο και, αφού ο αρχιερεύς ευλογήσει το θυμίαμα, θυμιάζει πρώτα τον αρχιερέα τρεις φορές· ἔπειτα μπαίνει στο Ιερό και θυμιάζει με τη γνωστή τάξη ὅταν ὁμως βγει στον κυρίως ναό, θυμιάζει πρώτα τις εικόνες, ἔπειτα τον αρχιερέα εννιά φορές και τέλος το λαό· στην επιστροφή θυμιάζει πρώτα τον αρχιερέα κι ἔπειτα τις εικόνες.

Η θυμίασις με την τάξη αυτή γίνεται στον Εσπερινό και στον Ὅρθρο. Στη Θ. Λειτουργία ο διάκονος ή ο ιερεύς δεν περιέρχεται ὄλο το ναό, αλλά από την Ωραία Πύλη θυμιάζει το δεσποτικό θρόνο, τις εικόνες και το λαό, αρχίζοντας από τον δεξιό χορό και καταλήγοντας στον αριστερό.

η. Η απόλυσις.

Η απόλυσις αρχικά ήταν σύντομο παράγγελμα, με το οποίο ο διάκονος ἔδινε στους πιστούς το σύνθημα να αποχωρήσουν από το ναό, π.χ. «Ἀπολύεσθε ἐν εἰρήνῃ».

Και στις σημερινές Θ. Λειτουργίες σώζεται η αρχαία απόλυσις «Ἐν εἰρήνῃ προέλθωμεν». Αργότερα επικράτησε η συνήθεια να επισυνάπτεται στο παράγγελμα η ευχή, ο Χριστός δια των πρεσβειῶν της Θεοτόκου και των αγίων να ελεήσει και να σώσει το λαό του. Ἐτσι προέκυψε η σημερινή απόλυσις.

Υπάρχουν δύο τύποι απολύσεως: η μεγάλη και η μικρή. Η πρώτη λέγεται στον Εσπερινό, τον Όρθρο και τη Θ. Λειτουργία και μνημονεύονται σ' αυτή περισσότερες κατηγορίες και ονόματα αγίων, ενώ η δεύτερη, που είναι ασφαλώς αρχαιότερη, λέγεται στο Μικρό Απόδειπνο, το Μεσονυκτικό και τις Ώρες και μνημονεύονται σ' αυτή μόνο η Θεοτόκος, οι απόστολοι, ο άγιος του ναού και ο άγιος της ημέρας.

Ο συνηθισμένος τύπος της μεγάλης απολύσεως είναι ο εξής:

«Χριστός ὁ ἀληθινός Θεός ἡμῶν ταῖς πρεσβείαις τῆς παναχράντου και παναμόμου ἀγίας αὐτοῦ Μητρός, δυνάμει τοῦ τιμίου και ζωοποιοῦ Σταυροῦ, προστασίαις τῶν τιμίων ἐπουρανίων δυνάμεων ἄσωμάτων, ἰκεσίαις τοῦ τιμίου και ἐνδόξου προφήτου, προδρόμου καί βαπτιστοῦ Ἰωάννου, τῶν ἀγίων ἐνδόξων καί πανευφήμων ἀποστόλων, τῶν ἀγίων ἐνδόξων και καλλινίκων μαρτύρων, τῶν ὁσίων και θεοφόρων πατέρων ἡμῶν, τοῦ ἀγίου (τοῦ ναοῦ), τῶν ἀγίων καί δικαίων θεοπατόρων Ἰωακείμ καί Ἄννης, τοῦ ἀγίου (τῆς ἡμέρας), οὗ καί τήν μνήμην ἐπιτελοῦμεν, καί πάντων τῶν ἀγίων ἐλεῆσαι καί σῶσαι ἡμᾶς ὡς ἀγαθός και φιλόανθρωπος».

Στον καθιερωμένο αυτό τύπο είναι σωστό να αρκούνται οι ιερείς και να αποφεύγουν την προσθήκη πολλών ονομάτων αγίων, που δεν εξυπηρετεί κανένα σκοπό, αλλά αντίθετα φθείρει την έννοια της ευχής.

Τις Κυριακές και σ' όλη την πασχάλιο περίοδο η απόλυσις αρχίζει με το «Ὁ ἀναστάς ἐκ νεκρῶν». Και οι δεσποτικές εορτές έχουν ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, τα οποία λέγονται σ' όλες τις τακτικές ακολουθίες ως την απόδοση της κάθε γιορτής.

Στην απόλυση της Προσκομιδής και της Θ. Λειτουργίας μνημονεύεται και ο άγιος, στον οποίο αποδίδεται η Λειτουργία που τελείται (Χρυσόστομος ή Βασίλειος). Δεν γίνεται όμως αυτό στη Λειτουργία των Προηγιασμένων, γιατί ο συντάκτης της είναι άγνωστος.

Την απόλυση εκφωνεί ο ιερέυς βλέποντας προς το λαό· έπειτα στρέφεται προς την εικόνα του Χριστού και εκφωνεί το «Δι' εὐχῶν τῶν ἀγίων πατέρων ἡμῶν...». Αυτό αρχικά λεγόταν στις Μονές από τον διάκονο ως επίκλησις των ευχών των παρισταμένων μοναχών, και μόνο από το ιη' αι. επικράτησε στις ενορίες. Γι' αυτό στις αρχιερατικές Λειτουργίες και χοροστασίες ο αρχιερέυς λέει το «Δι' εὐχῶν τῶν ἀγίων

πατέρων ἡμῶν...» και ο πρώτος ιερεύς το «Δι' εὐχῶν τοῦ ἁγίου δεσπότη
ἡμῶν...».

Κατά την πασχάλιο περίοδο αντί του «Δι' εὐχῶν» λέγεται το
«Χριστός ἀνέστη».

ΜΕΡΟΣ ΕΙΔΙΚΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

ΟΙ ΑΚΟΛΟΥΘΙΕΣ ΤΟΥ ΝΥΧΘΗΜΕΡΟΥ

1.- Γενικά.

Ακολουθίες του νυχθημέρου λέγονται οι ακολουθίες που τελούνται σε ορισμένες ώρες της ημέρας και της νύχτας και είναι με τη σειρά οι εξής: Ο Εσπερινός, το Απόδειπνο, το Μεσονυκτικό, ο Όρθρος, οι Ώρες Α΄, Γ΄, ΣΤ΄ και Θ΄ με τα Μεσώρια τους, η ακολουθία των Τυπικών και η ακολουθία της Τραπέζης.

Η συνήθεια της προσευχής τρεις φορές την ημέρα υπήρχε στους Ιουδαίους και από αυτούς την κληρονόμησε η Εκκλησία, που είδε σ' αυτή τον τύπο της Αγίας Τριάδος. Η Διδαχή των Δώδεκα αποστόλων ορίζει να προσεύχονται οι Χριστιανοί τρεις φορές την ημέρα λέγοντας την Κυριακή προσευχή. Από τον γ' αι. όμως οι ώρες της προσευχής άρχισαν να πολλαπλασιάζονται, ώσπου έφθασαν στον ιερό αριθμό επτά. Σ' αυτόν υπολογίζονται ο Εσπερινός, το Απόδειπνο, το Μεσονυκτικό, ο Όρθρος μαζί με την Α΄ Ώρα, η Γ΄ Ώρα, η ΣΤ΄ Ώρα και η Θ΄ Ώρα. Όλες αυτές οι ακολουθίες τελούνται καθημερινά στις Μονές, ενώ στους ενοριακούς ναούς τελούνται συνήθως ο Εσπερινός και ο Όρθρος και μόνο τη Μ. Τεσσαρακοστή οι Ώρες και το Απόδειπνο. Πολλοί ιερείς όμως τελούν τακτικά και την Θ΄ Ώρα πριν από τον Εσπερινό, καθώς και το Μεσονυκτικό της Κυριακής.

Κατά τους Ιουδαίους αρχή του ημερονυκτίου θεωρείται η δύσις του ηλίου, προηγείται δηλ. η νύχτα και έπεται η ημέρα. Η αντίληψις αυτή επικράτησε και στην Εκκλησία, και γι' αυτό πρώτη ακολουθία του ημερονυκτίου είναι ο Εσπερινός, στον οποίο ψάλλονται πάντα ύ-

μνοι της επομένης ημέρας. Στο Ωρολόγιον όμως οι ακολουθίες αρχίζουν από το Μεσονυκτικό, γιατί αυτό είναι η πρώτη ακολουθία μετά την έγερση από τον ύπνο.

Στις ακολουθίες του νυχθημέρου τελετουργός είναι κανονικά ο ιερεύς. Μόνο σε επίσημες ημέρες παίρνει μέρος ο διάκονος στον Εσπερινό και τον Όρθρο. Ο επίσκοπος στις ακολουθίες αυτές απλώς χοροστατεί, διαβάζοντας ή ψάλλοντας ορισμένα μέρη τους και απευθύνοντας στο λαό τις ευλογίες.

Την έναρξη κάθε ακολουθίας κάνει ο ιερεύς, ο οποίος, αφού ευλογήσει και φορέσει επιτραχήλιο, προσκυνεί και ασπάζεται το Ευαγγέλιο και την Αγία Τράπεζα, κι έπειτα εκφωνεί την εναρκτήριο δοξολογία, που είναι συνήθως το «Εὐλογητός ὁ Θεός ἡμῶν...». Οι ακολουθίες του νυχθημέρου όμως μπορεί να τελεστούν και χωρίς ιερέα από διάκονο ή μοναχό ή και λαϊκό· τότε όμως η έναρξη γίνεται με το «Δι' εὐχῶν τῶν ἁγίων πατέρων ἡμῶν...» και τα άλλα μέρη του ιερέως παραλείπονται.

2.- Ο Εσπερινός.

Ο Εσπερινός αποτελεί την εναρκτήριο ακολουθία κάθε ημέρας. Ονομάζεται Εσπερινός, επειδή τελείται κατά την εσπέρα, ή Λυχνικόν, επειδή συμπίπτει με το άναμμα των λύχνων.

Την αρχή της ακολουθίας του Εσπερινού μπορούμε να αναζητήσουμε στις εσπερινές συνάξεις των αρχαίων Χριστιανών. Την πρώτη όμως μαρτυρία για καθημερινή ακολουθία Εσπερινού βρίσκουμε στις Αποστολικές Διαταγές, που δίνουν το διάγραμμα και τις ευχές της.

Η ακολουθία του Εσπερινού παρουσιάζει αρκετές παραλλαγές. Βασικά όμως διακρίνουμε δύο τύπους: Εσπερινό με είσοδο και Εσπερινό χωρίς είσοδο. Είσοδος γίνεται στον Εσπερινό του Σαββάτου, των δεσποτικών και θεομητορικών εορτών και των επισήμων αγίων, ενώ στους Εσπερινούς των καθημερινών δεν γίνεται.

Οι Κυριακές, οι δεσποτικές και θεομητορικές γιορτές έχουν Μικρό και Μεγάλο Εσπερινό. Στους ενοριακούς ναούς τελείται μόνο ο Μέγας. Στις Μονές όμως, όταν πρόκειται να τελεσθεί αγρυπνία, τελείται στη συνηθισμένη ώρα ο Μικρός και στην αγρυπνία ο Μέγας.

Ας εξετάσουμε τώρα αναλυτικά τά μέρη του Εσπερινού.

α) *Έναρξίς - Προοίμια-κος Ψαλμός - Ειρηνικά.* Αφού εκφωνήσει ο ιερέυς το «Εὐλογητός ὁ Θεός ἡμῶν...», ο αναγνώστης λέει το «Δεῦτε προσκυνήσωμεν...» και διαβάζει τον 103ο ψαλμό, που λέγεται **προοίμιακός**, γιατί αποτελεί το προοίμιο του Εσπερινού. Ο προοίμιακός παλιότερα ψαλλόταν ολόκληρος. Αργότερα όμως επικράτησε να διαβάζεται ολόκληρος στους συνηθισμένους Εσπερινούς και μόνο στους πανηγυρικούς Εσπερινούς να διαβάζεται μέχρι το στίχο «Πάντα πρὸς σέ προσδοκῶσι...» και οι υπόλοιποι στίχοι από το «Ἀνοιξαντός σου τήν χεῖρα...» να ψάλλονται με τριαδικά εφύμνια (Ανοιξαντάρια). Κατά την ανάγνωση του προοίμιακού ο ιερέυς διαβάζει μυστικά μπροστά στην Αγία Τράπεζα τις επτά **Ευχές του Λυχνικού**.

Κατά τη Διακαινήσιμο εβδομάδα αντί του προοίμιακού ψάλλεται το «Χριστός ανέστη» με τους στίχους του.

Μετά τον προοίμιακό ο ιερέυς απαγγέλλει τα Ειρηνικά και την εκφώνηση «Ὅτι πρέπει σοι πᾶσα δόξα...». Αν συμμετέχει διάκονος, φορεῖ στιχάριο και οράριο, αφού τα ευλογήσει ο ιερέυς, και απαγγέλλει αυτός τα Ειρηνικά και ο ιερέυς την εκφώνηση.

β) *Η στιχολογία του Ψαλτηρίου.* Μετά τα Ειρηνικά διαβάζεται το ορισμένο κάθισμα του Ψαλτηρίου. Στον Εσπερινό της Κυριακής δε γίνεται στιχολογία Ψαλτηρίου. Στους Εσπερινούς των θεομητορικών εορτών και των επισήμων αγίων αντί του καθίσματος της ημέρας διαβάζεται ή ψάλλεται η α' στάσις του Ψαλτηρίου, το «Μακάριος ἀνὴρ...» (Ψαλμοί 1-3).

Στους Εσπερινούς των δεσποτικών εορτών δε γίνεται στιχολογία: αν όμως τύχουν Κυριακή, διαβάζεται κατά τα παλιά τυπικά το Α' κάθισμα.

Στους ενοριακούς ναούς σήμερα η στιχολογία του Ψαλτηρίου παραλείπεται. Πολλές φορές όμως στον Εσπερινό του Σαββάτου διαβάζεται το Α' κάθισμα και σε πανηγυρικούς Εσπερινούς ψάλλεται η α' στάσις του.

Μετά τη στιχολογία λέγεται η Μικρή Συναπτή και η εκφώνησις «Ὅτι σὸν το κράτος...». Όταν δε γίνεται στιχολογία, παραλείπεται και η Μικρή Συναπτή.

γ) *Οι επιλύχνιοι Ψαλμοί*. Μετά τη Μικρή Συναπτή -ή αμέσως μετά τα Ειρηνικά, όταν δε γίνεται στιχολογία- ψάλλονται οι επιλύχνιοι Ψαλμοί (140, 141, 129, 116). Στους δύο πρώτους στίχους επισυνάπτεται ως εφύμνιο το «Εἰσάκουσόν μου, Κύριε», ενώ στους τελευταίους δέκα ή οκτώ ή ἕξι τα εσπέρια στιχηρά που ορίζει το Τυπικό σε κάθε περίπτωση. Στους ενοριακούς ναούς συνήθως ψάλλονται μόνο οι δύο πρώτοι στίχοι («Κύριε, ἐκέκραξα»... «Κατευθυνθήτω») και από τους τελευταίους ὅσοι απαιτούνται για τα στιχηρά, ενώ οι ενδιάμεσοι στίχοι παραλείπονται. Οι επιλύχνιοι Ψαλμοί επισφραγίζονται με το «Δόξα... καὶ νῦν», στο οποίο επισυνάπτεται το δοξαστικό.

Ὅταν ψάλλεται το «Κατευθυνθήτω ἡ προσευχή μου ὡς θυμίαμα ἐνώπιόν σου», ο διάκονος θυμιάζει ὅλο το ναό κατά την τάξη που περιγράψαμε. Ὅταν δεν υπάρχει διάκονος, θυμιάζει ο ιερέυς, φορώντας επιτραχήλιο και φαιλόνιο, αν πρόκειται να γίνει Εἴσοδος, αλλιῶς μόνο επιτραχήλιο.

δ) *Η Εἴσοδος*. Εἴσοδος γίνεται στους Εσπερινούς των Σαββάτων, των δεσποτικών και θεομητορικών εορτῶν και των επισήμων αγίων, καθώς και στους Εσπερινούς, στους οποίους ψάλλονται τα λεγόμενα Μεγάλα Προκείμενα. Η Εἴσοδος γίνεται ως εξής:

Ὅταν ψάλλεται το δοξαστικό, ο διάκονος παίρνει το θυμιατό και, αφού το ευλογήσει ο ιερέυς, θυμιάζει την Αγία Τράπεζα και την Πρόθεση, ενώ ο ιερέυς, αφού υποκλιθεῖ μπροστά στην Αγία Τράπεζα, ακολουθεῖ. Βγαίνουν ἀπὸ τη βορεία πύλη, ενώ προπορεύεται λαμπαδούχος, και, αφού διασχίσουν το βόρειο και το κεντρικό κλίτος, στέκονται στο μέσο του ναοῦ. Ο διάκονος λέει «Τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν» και ο ιερέυς χαμηλόφωνα την ευχή της Εἰσόδου «Ἐσπέρας καὶ πρωῖ και μεσημβρίας...». Ἐπειτα λέει πάλι ο διάκονος: «Εὐλόγησον, δέσποτα, τὴν ἁγίαν εἴσοδον», και ο ιερέυς ευλογεῖ λέγοντας: «Εὐλογημένη ἡ εἴσοδος τῶν ἁγίων σου πάντοτε, νῦν καὶ ἀεὶ κ.λπ.». Ἐπειτα ο διάκονος θυμιάζει ἀπὸ τη θέση του τις εικόνες και το λαό και, ὅταν τελειώσει το δοξαστικό, προχωρεῖ λίγο μπροστά ἀπὸ τον ιερέα και κάνει σταυρό με το θυμιατό εκφωνώντας το «Σοφία ὀρθοί».

Ὅταν δεν υπάρχει διάκονος, κάνει την Εἴσοδο μόνος του ο ιερέυς.

Αν πρόκειται να διαβαστεί Ευαγγέλιο, η Είσοδος γίνεται με το Ευαγγέλιο, όπως στη Θ. Λειτουργία.

ε) *Η Επιλύχνιος* Έτσι ονομάζεται ο αρχαίος ύμνος «Φῶς ἱλαρόν», επειδή ψάλλεται την ώρα που ανάβονται τα φώτα. Την πρώτη μαρτυρία γι' αυτόν δίνει ο Μ. Βασίλειος, που τον χαρακτηρίζει ως «ἀρχαίαν φωνήν».

Το «Φῶς ἱλαρόν» λέγεται χύμα από τον προεστώτα ή τον αναγνώστη στους Εσπερινούς χωρίς Είσοδο ή όταν εισοδεύει ένας ιερέυς μόνος του ή με διάκονο. Αν όμως εισοδεύουν δύο ή περισσότεροι ιερείς, ψάλλουν αυτοί τον ύμνο στο μέσο του ναού και προς το τέλος του εισέρχονται στο Ιερό.

στ) *Το Προκείμενον.* Αμέσως μετά το «Φῶς ἱλαρόν» ο διάκονος από την Ωραία Πύλη εκφωνεί: «Ἐσπέρας προκείμενον», και ψάλλεται από τους χορούς το προκείμενο της ημέρας. Όταν εισοδεύουν πολλοί ιερείς, το προκείμενο ψάλλεται πρώτα απ' αυτούς κι έπειτα από τους χορούς.

Το προκείμενο είναι ψαλμικός στίχος, που ψάλλεται πρώτα μόνος του κι έπειτα με στίχους από τον ίδιο Ψαλμό. Παλιότερα λέγονταν όλοι οι στίχοι του Ψαλμού, σήμερα όμως λέγονται ένας ή δύο.

Κάθε μέρα της εβδομάδος έχει δικό της προκείμενο, που ψάλλεται δύο φορές χωρίς στίχο και μία με στίχο· το προκείμενο όμως του Σαββάτου έχει δύο στίχους και επομένως ψάλλεται μια φορά χωρίς στίχο και δύο με τους στίχους.

Εκτός από τα προκείμενα της εβδομάδος υπάρχουν και τα λεγόμενα μεγάλα προκείμενα που έχουν τρεις στίχους και επομένως ψάλλονται τέσσερις φορές. Μεγάλα προκείμενα ψάλλονται στους πρώτους μεθεόρτους Εσπερινούς των δεσποτικών εορτών και τη Διακαινήσιμο εβδομάδα. Μεγάλα επίσης λέγονται και τα προκείμενα των Κυριακών της Μ. Τεσσαρακοστής «Μή ἀποστρέψης» και «Ἐδωκας κληρονομίαν». Οι καθημερινές της Μ. Τεσσαρακοστής έχουν δικά τους προκείμενα, που σήμερα λέγονται χύμα.

ζ) Τα αναγνώσματα. Μετά το προκείμενο διαβάζονται τα αναγνώσματα, αν υπάρχουν. Πριν από κάθε ανάγνωσμα ο αναγνώστης εκφωνεί τον τίτλο του, π.χ. «Γενέσεως τό ανάγνωσμα», και ο διάκονος «Σοφία· πρόσχωμεν», και τότε ο αναγνώστης διαβάζει το κείμενο του αναγνώσματος. Αν όμως τα αναγνώσματα είναι αποστολικά, ο διάκονος εκφωνεί: «Πρόσχωμεν σοφία· πρόσχωμεν».

Τα αναγνώσματα είναι συνήθως τρία, και μόνο οι Εσπερινοί των Χριστουγέννων, των Θεοφανείων και του Πάσχα (Μ. Σαββάτου) έχουν πολλά αναγνώσματα, από τα οποία όμως στις ενορίες διαβάζονται μόνο τρία. Στους Εσπερινούς των Χριστουγέννων και των Θεοφανείων υπάρχει και Απόστολος, και Ευαγγέλιο, που λέγονται και όταν οι Εσπερινοί αυτοί τελούνται χωρίς Θ. Λειτουργία. Εννοείται ότι Απόστολος και Ευαγγέλιο υπάρχουν και στον Εσπερινό του Μ. Σαββάτου, ο οποίος όμως πάντοτε τελείται με Θ. Λειτουργία. Στον Εσπερινό της Αγάπης υπάρχει μόνο Ευαγγέλιο.

η) Οι δεήσεις. Μετά τα αναγνώσματα ο διάκονος απαγγέλλει την Εκτενή δέση, την οποία ο ιερέυς επισφραγίζει με την εκφώνηση «Ότι έλεήμων και φιλόανθρωπος Θεός ύπάρχεις...». Στους Εσπερινούς χωρίς Είσοδο η εκτενή δεν λέγεται εδώ, αλλά στο τέλος της ακολουθίας. Μετά την εκφώνηση ο προεστώς ή ο αναγνώστης λέει την ευχή «Καταξίωσον, Κύριε, έν τή έσπέρα ταύτη άναμαρτήτους φυλαχθήναι ήμάς...».

Έπειτα ο διάκονος λέει τα Πληρωτικά και ο ιερέυς εκφωνεί: «Ότι άγαθός και φιλόανθρωπος Θεός ύπάρχεις...». Ακολουθώς ευλογεί το λαό λέγοντας «Είρήνη πᾶσι», και ο διάκονος: «Τάς κεφαλάς ήμῶν τῷ Κυρίῳ κλίνωμεν». Ο ιερέυς διαβάζει την ευχή της κεφαλοκλισίας «Κύριε ό Θεός ήμῶν, ό κλίνας ούρανούς...» και εκφωνεί: «Εἶη τό κράτος τῆς βασιλείας σου εύλογημένον...».

θ) Η λιτή. Στις αγρυπνίες μετά την ευχή της κεφαλοκλισίας τελείται η λιτή, που περιλαμβάνει ιδιόμελα σχετικά με την εορτή, δεήσεις και ευχές που περιλαμβάνονται στο Μέγα Ευχολόγιον. Η λιτή τελείται στο νόρθκα.

Όταν δε γίνεται αγρυπνία, η λιτή δεν τελείται στον Εσπερινό, αλλά το πρωί της κυρίας ημέρας στο Μεσονυκτικό. Αυτό γίνεται κατά κανόνα στους ενοριακούς ναούς, και μόνο στους πανηγυρικούς Εσπερινούς τελείται στην κανονική της θέση μαζί με την αρτοκλασία, της οποίας η κανονική θέση είναι μετά τα απολυτικά.

Η λιτή μαζί με την αρτοκλασία τελείται ως εξής:

Ψάλλεται από τους ιερείς ή από το χορό ένα ιδιόμελο της λιτής της εορτής και εισοδεύουν οι ιερείς με λαμπάδες και θυμιατό και την εικόνα της εορτής ή του αγίου. Όταν φθάσουν στο μέσο του ναού, όπου είναι ετοιμασμένη η τράπεζα των άρτων, ο διάκονος λέει τις δεήσεις και ο ιερεύς τις ευχές «Ἐπάκουσον ἡμῶν ὁ Θεός...» και «Δέσποτα πολυέλεε...». Ἐπειτα θυμιάζει τούς άρτους ψάλλοντας το «Θεοτόκε Παρθένε...», και, αφού ο διάκονος ειπεί «Του Κυρίου δεηθῶμεν», λέει την ευχή της αρτοκλασίας «Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, ὁ Θεός ἡμῶν, ὁ εὐλογήσας τούς πέντε άρτους ἐν τῇ ἐρήμῳ...» και εὐλογεί τούς άρτους. Τέλος ψάλλεται το «Πλούσιοι ἐπτώχευσαν καί ἐπείνασαν...» μια φορά από τους ιερείς και δύο από τους χορούς και επιστρέφουν οι ιερείς στο Ἱερό.

ι) *Τα απόστιχα.* Μετά τη λιτή ή την αρτοκλασία ψάλλονται τα απόστιχα, δηλ. ιδιόμελα ή προσόμοια σχετικά με την εορτή. Τα απόστιχα είναι συνήθως τρία και το Σάββατο τέσσερα. Το πρώτο από αυτά ψάλλεται χωρίς στίχο, ενώ τα άλλα με στίχους ψαλμικούς. Οι στίχοι του Σαββάτου είναι από τον 92ο Ψαλμό «Ὁ Κύριος ἐβασίλευσεν...», και των καθημερινών από τον 122ο «Πρός σέ ἦρα τούς ὀφθαλμούς μου...». Των εορτών είναι από άλλους Ψαλμούς καταλλήλους για την καθεμιά. Τα απόστιχα επισφραγίζονται με δοξαστικό, όπως και τα εσπέρια.

Όταν δεν υπάρχει λιτή ή αρτοκλασία, τα απόστιχα λέγονται αμέσως μετά την εκφώνηση «Εἶη το κράτος τῆς βασιλείας σου...».

ια) *Τα απολυτικά.* Μετά το δοξαστικό των αποστίχων ο προεστώς ή ο ιερεύς απαγγέλλει την ωδή του Θεοδόχου Συμεών «Νῦν απολύεις τόν δοῦλόν σου, Δέσποτα...». Ο αναγνώστης λέει

το Τρισάγιον και οι χοροί ψάλλουν τα ορισμένα απολυτικά.

ιβ) *Η αρτοκλασία.* Μετά τα απολυτικά τελείται στις μονές κατά τις αγρυπνίες η αρτοκλασία. Κατά την τάξη αυτή, που τηρείται μερικές φορές και στις ενορίες, μετά τα απολυτικά ψάλλεται αντί άλλου θεοτοκίου το «Θεοτόκε παρθένε...», ενώ ο ιερέυς θυμιάζει τους άρτους. Έπειτα λέει την ευχή της αρτοκλασίας, μετά την οποία οι χοροί ψάλλουν τρεις φορές το «Εἶη τό ὄνομα Κυρίου εὐλογημένον...». Ο αναγνώστης διαβάζει τον 33ο ψαλμό «Εὐλόγησω τόν Κύριον ἐν παντί καιρῶ...» μέχρι το «οὐκ ἔστιν ὑστέρημα τοῖς φοβουμένοις αὐτόν». Οι χοροί ψάλλουν τρεις φορές το «Πλούσιοι ἐπτώχευσαν...», και ο ιερέυς ευλογεί το λαό λέγοντας: «Εὐλογία Κυρίου καί ἔλεος αὐτοῦ ἔλθοι ἐφ' ὑμᾶς...». Ακολουθεῖ ανάγνωσις, μετά την οποία αρχίζει ο Ὁρθρος.

Αρτοκλασία κανονικά τελείται μόνο στις αγρυπνίες. Στους ενοριακούς ναούς ὅμως τελείται συχνά και στους συνηθισμένους Εσπερινούς και στο τέλος του Ὁρθρου ἢ της Θ. Λειτουργίας, ἀκόμη και ως ανεξάρτητη ἀκολουθία.

ιγ) *Η απόλυσις.* Μετά τα απολυτικά, αν προηγήθηκε είσοδος, γίνεται αμέσως απόλυσις, αν όχι, λέγεται πρώτα η Εκτενής κι έπειτα η απόλυσις.

Πριν από την απόλυση γίνεται ο εξής διάλογος:

Ο διάκονος· Σοφία.

Ο αναγνώστης· Εὐλόγησον.

Ο ιερέυς· Ὁ ὢν εὐλογητός Χριστός ὁ Θεός ἡμῶν πάντοτε, νῦν καί ἀεὶ καί εἰς τούς αἰῶνας τῶν αἰῶνων.

(Αν ὅμως προηγήθηκε αρτοκλασία, ο διάκονος· Τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν· και ο ιερέυς· Εὐλογία Κυρίου καί ἔλεος...).

Ο προεστῶς (ἢ ο αναγνώστης)· Στερεῶσαι Κύριος ὁ Θεός...

Ο ιερέυς· Ὑπεραγία Θεοτόκε, σῶσον ἡμᾶς.

Ο αναγνώστης· Τήν τιμιωτέραν τῶν Χερουβίμ...

Ο ιερέυς· Δόξα σοι, ὁ Θεός ἡμῶν, δόξα σοι.

Ο αναγνώστης· Δόξα, καί νῦν. Κύριε ἐλέησον γ'. Εὐλόγησον.

Ο ιερέυς· Χριστός ὁ ἀληθινός Θεός ἡμῶν...

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΤΟΥ ΕΣΠΕΡΙΝΟΥ

Α'. Εσπερινός με Είσοδο.

- 1.- Εὐλογητός ὁ Θεός...
- 2.- Προοιμιακός Ψαλμός.
- 3.- Ειρηνικά.
- 4.- (Το κάθισμα του ψαλτηρίου).
- 5.- Μικρή Συναπτή.
- 6.- Επιλύχνιοι ψαλμοί -στιχηρά.
- 7.- Δοξαστικόν.
- 8.- Είσοδος.
- 9.- Φῶς ἰλαρόν-Προκειμένον.
- 10.- Αναγνώσματα.
- 11.- Εκτενής δέησις.
- 12.- Καταξίωσον Κύριε.
- 13.- Πληρωτικά. Κεφαλοκλισία.
- 14.- (Λιτή, αρτοκλασία).
- 15.- Απόστιχα.
- 16.- Νῦν ἀπολύεις, Τρισάγιον
Απολυτικά.
- 17.-
- 18.- Απόλυσις.

Β'. Εσπερινός χωρίς Είσοδο.

- 1.- Εὐλογητός ὁ Θεός...
- 2.- Προοιμιακός Ψαλμός.
- 3.- Ειρηνικά.
- 4.- (Το κάθισμα του ψαλτηρίου).
- 5.- Μικρή Συναπτή.
- 6.- Επιλύχνιοι ψαλμοί -στιχηρά.
- 7.- Δοξαστικόν.
- 8.-
- 9.- Φῶς ἰλαρόν-Προκειμένον.
- 10.-
- 11.-
- 12.- Καταξίωσον Κύριε.
- 13.- Πληρωτικά. Κεφαλοκλισία.
- 14.-
- 15.- Απόστιχα.
- 16.- Νῦν ἀπολύεις, Τρισάγιον
Απολυτικά.
- 17.- Εκτενής δέησις.
- 18.- Απόλυσις.

3.- Το Απόδειπνον.

Απόδειπνον λέγεται η ακολουθία που τελείται μετά το δείπνο και πριν από την κατάκλιση και με την οποία ζητούμε την προστασία του Θεού, για να περάσουμε τη νύχτα ειρηνική και αναμάρτητη.

Στο μοναχικό τυπικό διαμορφώθηκαν δύο τύποι Αποδείπνου: Το Μέγα και το Μικρόν. Το Μέγα Απόδειπνον είναι το αρχαιότερο και τελούνταν αρχικά ὅλο το χρόνο· ἔπειτα ὅμως η τέλεσις του περιορίσθηκε στις νηστείες και τέλος μόνο στη Μ. Τεσσαρακοστή. Σήμερα τελείται κάθε Δευτέρα, Τρίτη, Τετάρτη και Πέμπτη της Μ. Τεσσαρακοστής, καθώς και τη Μ. Δευτέρα και Μ. Τρίτη. Ὅλες τις ἄλλες μέρες τελείται το Μικρό Απόδειπνον, που είναι συντόμευσις του Μεγάλου και μαρτυρείται ἀπό τον ιε' αϊ., ἀσφαλῶς ὅμως διαμορφώθηκε νωρίτερα.

Και τα δύο Απόδειπνα τελούνται όπως ακριβώς διατάσσονται στο Ωρολόγιον, και γι' αυτό θεωρούμε περιττή τη λεπτομερή περιγραφή τους.

Στο Απόδειπνο ψάλλεται πάντοτε κανών από το Θεοτοκάριον. Την Α' όμως εβδομάδα της Μ. Τεσσαρακοστής ψάλλεται ο Μέγας κανών, χωρισμένος σε τέσσερα τμήματα και τη Μ. Εβδομάδα τα ειδικά τριώδια για κάθε ημέρα. Στο Μικρό Απόδειπνο επίσης ψάλλεται τις Παρασκευές της Μ. Τεσσαρακοστής η ακολουθία των Χαιρετισμών της Θεοτόκου. Προβλέπεται τέλος να ψάλλωνται στο Απόδειπνο ακολουθίες ανεπισήμων αγίων, όταν δεν είναι δυνατό να ψαλούν στον Εσπερινό και τον Όρθρο· αυτό όμως μόνο στις Μονές τηρείται, ενώ στους ενοριακούς ναούς οι ακολουθίες αυτές παραλείπονται.

4.- Το Μεσονυκτικόν.

Μεσονυκτικόν λέγεται η ακολουθία που τελείται κανονικά τα μεσάνυχτα. Η ακολουθία αυτή θυμίζει έντονα τη μέλλουσα δευτέρα παρουσία του Κυρίου, η οποία σύμφωνα με μια παλιά αντίληψη θα γίνει τα μεσάνυχτα, και το καθήκον της εγρηγόρσεως των Χριστιανών και της ετοιμασίας για την υποδοχή του Κυρίου. Άλλο χαρακτηριστικό του Μεσονυκτικού είναι η δοξολογία της Αγίας Τριάδος, που γίνεται πιο έντονη στο Μεσονυκτικό της Κυριακής με την ψαλμωδία των τριαδικών κανόνων.

Υπάρχουν τρία είδη Μεσονυκτικού: το καθημερινόν Μεσονυκτικόν, που τελείται κάθε εβδομάδα από τη Δευτέρα ως την Παρασκευή, το Μεσονυκτικόν του Σαββάτου και το Μεσονυκτικόν της Κυριακής. Και τα τρία τελούνται, όπως ακριβώς διατάσσονται στο Ωρολόγιον.

Στις Μονές το Μεσονυκτικόν τελείται στο νάρθηκα και μόνο τις Κυριακές στον κυρίως ναό. Στους ενοριακούς ναούς τελείται πάντοτε στον κυρίως ναό, ο ιερέυς όμως στέκεται έξω από το Ιερό, και η Ωραία Πύλη μένει κλειστή.

Το Μεσονυκτικόν παραλείπεται, όταν τελείται αγρυπνία.

5.- Ο Όρθρος.

Όρθρος ονομάζεται η πρωινή ακολουθία της Χριστιανικής Εκκλη-

σίας, που μαζί με τον Εσπερινό αποτελούν τις αρχαιότερες ακολουθίες του ημερονυκτίου. Για πρωινή λατρευτική συνάθροιση των Χριστιανών υπάρχουν αρχαιότατες μαρτυρίες. Το πρώτο διάγραμμα Όρθρου με σχετικές ευχές βρίσκουμε και πάλι στις Αποστολικές Διαταγές.

Θέματα του Όρθρου είναι η ευχαριστία για την έγερση από τον ύπνο, ο χαιρετισμός του αισθητού φωτός, που θυμίζει το νοητό φως, το Χριστό, και η αίτηση της θείας ευλογίας για τα έργα της ημέρας. Είναι λοιπόν ο Όρθρος πρωινή ακολουθία και ως τέτοια τελείται στις ενορίες. Στις Μονές όμως πολύ νωρίς συνδέθηκε με το Μεσονυκτικό και έγινε νυκτερινή ακολουθία, που τελειώνει περίπου κατά την εμφάνιση του φωτός της ημέρας. Στις σλαβικές Εκκλησίες ο Όρθρος τελείται από βραδύς μαζί με τον Εσπερινό.

Όπως ο Εσπερινός, έτσι και ο Όρθρος παρουσιάζει πολλές παραλλαγές: βασικά όμως διακρίνουμε δύο τύπους: τον εορταστικό Όρθρο των Κυριακών και των εορτών και τον συνηθισμένο Όρθρο των καθημερινών. Τις διαφορές που παρουσιάζουν οι δύο τύποι, καθώς και τις μεταβολές που γίνονται στους ενοριακούς ναούς, θα σημειώσουμε στην αναλυτική περιγραφή της ακολουθίας.

α) Η βασιλική ακολουθία. Ο Όρθρος αρχίζει με σύντομη ακολουθία υπέρ των βασιλέων, που αποτελείται από τους Ψαλμούς 19 και 20, το Τρισάγιο, τα τροπάρια «Σῶσον, Κύριε, τον λαόν σου», «Ὁ ὕψωθεις ἐν τῷ Σταυρῷ» και «Προστασία φοβερὰ» και δέηση για τους βασιλείς. Η ακολουθία αυτή αρχικά λεγόταν σε Μονές που είχαν ιδρυθεί από βασιλείς ή συντηρούνταν με βασιλική χορηγία, με τον καιρό όμως η χρήση της γενικεύθηκε. Στα χρόνια της Τουρκοκρατίας η μνημόνευσις των βασιλέων αντικαταστάθηκε με τη μνημόνευση του επισκόπου, που διατηρείται μέχρι σήμερα.

Η βασιλική ακολουθία στις Μονές λέγεται κάθε μέρα και κατά τη διάρκεια της γίνεται θυμίασις του ναού. Στους ενοριακούς ναούς οι Ψαλμοί λέγονται μόνο τη Μ Εβδομάδα, ενώ τον άλλον καιρό λέγονται μόνο το Τρισάγιο, τα τροπάρια και η δέησης.

β) Ο Εξάψαλμος. Αμέσως μετά τη δέηση ο αναγνώστης λέει: «Ἐν

ὄνόματι Κυρίου εὐλόγησον, πάτερ», και ο ιερεύς εκφωνεῖ: «Δόξα τῇ ἁγία καὶ ὁμοουσίῳ καὶ ζωοποιῷ καὶ ἀδιαιρέτῳ Τριάδι πάντοτε, νῦν και ἀεὶ και εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰῶνων». Με την εκφώνηση αὐτή κυρίως ἀρχίζει ο Ὁρθρος.

Μετά την εκφώνηση ο προεστῶς ἢ ο ἀναγνώστης λέει τρεῖς φορές το «Δόξα ἐν ὑψίστοις Θεῶ...» και δύο φορές το «Κύριε, τα χεῖλη μου ἀνοίξεις...», και διαβάζει τον **Εξάψαλμο**. Ο Εξάψαλμος ἀποτελεῖται ἀπό ἕξη κατανυκτικούς Ψαλμούς (3, 37, 62, 87, 102, 142), που περιέχουν λόγους που ταιριάζουν στον Ὁρθρο, π.χ. «Ἐγὼ ἐκοιμήθην και ὑπνώσα, ἐ ξ η γ έ ρ θ η ν, ὅτι Κύριος ἀντιλήσεται μου» (Ψαλμ. γ' 6), «Ὁ Θεός ὁ Θεός μου, πρὸς σέ ὁ ρ θ ρ ί ζ ω» (Ψαλμ. ξβ' 2), «Ἀκουστόν ποίησόν μοι τ ὀ π ρ ω ῖ τό ἐλεός σου» (Ψαλμ. ρμβ' 8).

Κατὰ τη διάρκεια του Εξαψάλμου ο ιερεύς διαβάζει τις δώδεκα εωθινές ευχές, στην ἀρχὴ μπροστά στην ἁγία Τράπεζα και μετά τους τρεῖς πρώτους ψαλμούς μπροστά στην εικόνα του Κυρίου. Μετά τον Εξάψαλμο λέει τα Ειρηνικά.

γ) *Το «Θεός Κύριος» και τα ἀπολυτικά.* Μετά τα Ειρηνικά ψάλλεται τέσσερις φορές το «Θεός Κύριος και ἐπέφανεν ἡμῖν εὐλογημένος ὁ ἐρχόμενος ἐν ὀνόματι Κυρίου» (Ψαλμ. ριζ' 26-27), την πρώτη φορά χωρίς στίχο και τις ἄλλες με στίχους ἀπό τον ἴδιο Ψαλμό (1, 10 και 23), τους οποίους κακῶς πολλοὶ ψάλτες παραλείπουν. Ἐπειτα ψάλλονται τα ἀπολυτικά που ψάλλθηκαν και στον Εσπερινό.

Τις καθημερινές της Μ. Τεσσαρακοστής ἀντὶ του «Θεός Κύριος» ψάλλεται το «Ἀλληλούια» τέσσερις φορές ἀπό τρεῖς με στίχους ἀπό την ὠδή του Ησαΐου («Ἐκ νυκτός ὀρθρίζει τό πνεῦμά μου...», Ησ. κστ' 9) και ἀντὶ των ἀπολυτικίων οἱ τριαδικοί ὕμνοι του ἤχου της εβδομάδος.

δ) *Η στιχολογία του Ψαλτηρίου.* Μετά τα ἀπολυτικά κανονικά διαβάζονται δύο καθίσματα του Ψαλτηρίου, μετά ἀπό το καθένα γίνεται Μικρὴ Συναπτὴ και ψάλλονται τα ἀντίστοιχα τροπάρια - καθίσματα. Τις Κυριακές προστίθεται και τρίτο κάθισμα, ο «Ἀμωμος» (Ψαλμός 118), μετά τον οποίο ψάλλονται τα ἀνα-

στάσιμα **Ευλογητάρια**, γίνεται πάλι Συναπτή και αντί καθίσματος λέγεται η υπακοή του ήχου. Στις δεσποτικές και θεομητορικές γιορτές και των επισήμων αγίων αντί τρίτου καθίσματος ψάλλεται ο πολύλεος, που αποτελείται από τους Ψαλμούς 134 και 135 και την εκλογή, δηλ. συλλογή ψαλμικών στίχων καταλλήλων για κάθε γιορτή.

Στους ενοριακούς ναούς τα καθίσματα του Ψαλτηρίου παραλείπονται. Μετά τα απολυτικά λέγεται η Μικρή Συναπτή και η εκφώνησις «Ὅτι σόν το κράτος...» και ψάλλονται όλα τα τροπάρια-καθίσματα, μετά τα οποία τις Κυριακές ψάλλονται και τα αναστάσιμα Ευλογητάρια.

ε) *Οι αναβαθμοί και τα προκείμενα.* Τις Κυριακές μετά την υπακοή ψάλλονται οι αναβάθμοι του ήχου της εβδομάδος, ενώ στις γιορτές ψάλλεται το α' αντίφωνο των αναβαθμών του δ' ήχου («Ἐκ νεότητός μου...»). Ακολουθούν δύο προκείμενα, από τα οποία το πρώτο είναι ειδικό για κάθε Κυριακή και γιορτή, ενώ το δεύτερο είναι πάντα το «Πᾶσα πνοή αἰνεσάτω τόν Κύριον» (Ψαλμ. ρν' β).

Ανάμεσα στα δύο προκείμενα παρεμβάλλεται η προτροπή «Τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν» και η εκφώνησις «Ὅτι ἅγιος εἶ, ὁ Θεός ἡμῶν, καί ἐν ἁγίοις ἐπαναπαύη...».

στ) *Το Ευαγγέλιο του Ὁρθρου.* Μετά το «Πᾶσα πνοή» διαβάζεται το Ευαγγέλιο τοῦ Ὁρθρου της εορτής. Τις Κυριακές διαβάζονται με τη σειρά τα ἕνδεκα εωθινά αναστάσιμα Εὐαγγέλια· αρχή γίνεται από την Κυριακή των Αγίων Πάντων. Για την περίοδο του Πεντηκοσταρίου υπάρχει ιδιαίτερη τάξις αναγνώσεως των εωθινών.

Το Ευαγγέλιο του Ὁρθρου διαβάζεται πάντοτε από τον ιερέα. Αν είναι εωθινό, ο ιερεύς το διαβάζει από το δεξιό μέρος της Αγίας Τραπέζης βλέποντας προς αυτήν, ενώ απέναντί του στέκεται ο διάκονος. Με τη στάση του αυτή ο ιερεύς θυμίζει τον ἄγγελο που στεκόταν στα δεξιά του τάφου του Κυρίου και ανήγγειλε στις Μυροφόρες την αναστασή του. Το Ευαγγέλιο του Ὁρθρου των εορτών διαβάζεται από την Ωραία Πύλη.

Μετά το εωθινό Ευαγγέλιο ο προεστώς ή ο αναγνώστης απαγγέλλει το «Ἀνάστασιν Χριστοῦ θεασάμενοι...», που λέγεται και στην πασχάλιο περίοδο κάθε μέρα πριν από τον Πεντηκοστό Ψαλμό.

ζ) *Ο Ν΄ ψαλμός.* Τις Κυριακές μετά το «Ἀνάστασιν Χριστοῦ» ψάλλεται ο 50ός Ψαλμός και γίνεται ασπασμός του Ευαγγελίου. Στο τέλος του Ψαλμού επισυνάπτονται τα λεγόμενα *πεντηκοστάρια*: «Δόξα Πατρί. Ταῖς τῶν ἀποστόλων. Καί νῦν. Ταῖς τῆς Θεοτόκου. Στίχος· Ἐλέησόν με, ὁ Θεός... Ἀναστάς ὁ Ἰησοῦς». Στίς γιορτές ο 50ός λέγεται χύμα και τα πεντηκοστάρια εἶναι ειδικά για κάθε γιορτή.

Μετά τα πεντηκοστάρια ο διάκονος απαγγέλλει τη δέηση «Σῶσον, ὁ Θεός, τόν λαόν σου...», οι χοροὶ ψάλλουν το «Κύριε ἐλέησον» δώδεκα φορές, ο ιερεὺς εκφωνεῖ «Ἐλέει καὶ οἰκτιρμοῖς...» και οι χοροὶ αρχίζουν τους κανόνες.

Ἡ τάξις αὐτὴ των προκειμένων, του Ευαγγελίου και του 50οῦ Ψαλμοῦ εἶναι η αρχαία σωστὴ τάξις, που τηρεῖται μέχρι σήμερα στις μονές. Στις ενορίες ὅμως το εωθινό Ευαγγέλιο των Κυριακῶν μετατίθεται μετά τις καταβασίες και πριν από την θ΄ ὠδή. Σύμφωνα με την τάξη αὐτὴ μετά το προκειμένο της Κυριακῆς ψάλλονται οι κανόνες και οι καταβασίες ως την η΄ ὠδή. Ἐπειτα λέγεται η εκφώνησις «Ὅτι ἅγιος εἶ, ὁ Θεός ἡμῶν...», το «Πᾶσα πνοή», το Ευαγγέλιο κτλ. ως την εκφώνησις «Ἐλέει καὶ οἰκτιρμοῖς...» και ακολουθεῖ η θ΄ ὠδή. Στις γιορτές ὅμως το Ευαγγέλιο του Ὁρθρου λέγεται στην κανονικὴ του θέση.

Τις καθημερινές που δεν υπάρχει Ευαγγέλιο, ο 50ός ψαλμός διαβάζεται μετά τα καθίσματα χωρίς πεντηκοστάρια και αμέσως λέγονται οι κανόνες.

η) *Ἡ στιχολογία των ὠδῶν και οι κανόνες.* Μετά την εκφώνησις «Ἐλέει καὶ οἰκτιρμοῖς» (τις καθημερινές αμέσως μετά τον 50ό Ψαλμό) στιχολογούνται κατὰ την αρχαία τάξη οι εννέα ὠδές και μαζί τους ψάλλονται τα τροπάρια των κανόνων της η-μέρας. Οι εννέα ὠδές εἶναι οι εξής:

α) Ἡ ὠδὴ του Μωϋσῆ μετά τη διάβαση της Ερυθρᾶς Θαλάσσης (Ἐξοδ.

ιε' 1-18).

β) Η ωδή του Μωϋσή πριν από το θάνατό του (Δευτερ. λβ' 1-43).

γ) Η ωδή της Άννης, μητέρας του κριτού Σαμουήλ (Α' Βασ. β' 1-10).

δ) Η προσευχή του προφήτου Αββακούμ (Αββ. γ' 1-19).

ε) Η προσευχή του προφήτου Ησαΐου (Ησ. κστ' 9-19).

στ) Η προσευχή του προφήτου Ιωνά (Ιωνά β' 3-10).

ζ) Η προσευχή των τριών παιδων στην κάμινο (Δαν. γ' 2-33).

η) Ο ύμνος των τριών παιδων (Δαν. γ' 34-65).

θ) Η ωδή της Θεοτόκου (Λουκ. α' 46-55) μαζί με την προσευχή του Ζαχαρίου, πατέρα του Προδρόμου (Λουκ. α' 68-79).

Σήμερα οι ωδές στιχολογούνται τακτικά μόνο στις Μονές. Στις ενορίες λέγονται μόνο τη Μ. Τεσσαρακοστή τον άλλον καιρό ψάλλονται μόνο οι κανόνες.

Οι κανόνες ψάλλονται ή διαβάζονται ως εξής:

Σε κάθε ωδή ψάλλεται πρώτα ο ειρμός χωρίς κανένα στίχο· έπειτα ψάλλονται τα τροπάρια της ωδής με στίχο ανάλογο προς το περιεχόμενό τους, και τα δύο τελευταία με το Δόξα, και το Και νυν. Αν ψάλλονται δύο ή τρεις κανόνες, εξαντλείται πρώτα κάθε ωδή όλων των κανόνων κι έπειτα λέγεται η επόμενη, το Δόξα, και νυν λέγεται μόνο στον τελευταίο κανόνα, και ειρμοί λέγονται μόνο του πρώτου κανόνος.

Οι πιο συνηθισμένοι στίχοι των κανόνων είναι οι εξής:

Στα αναστάσιμα τροπάρια: Δόξα τῇ ἁγίᾳ ἀναστάσει σου, Κύριε.

Στα κατανυκτικά και τα σταυρώσιμα: Δόξα σοι, ὁ Θεός ἡμῶν, δόξα σοι.

Στα θεοτοκία: Ὑπεραγία Θεοτόκε, σῶσον ἡμᾶς.

Στα τροπάρια των αγίων: Ἅγιε (ἡ ἁγία ἡ ἅγιοι) τοῦ Θεοῦ πρέσβευε (ἡ πρεσβεύσατε) ὑπέρ ἡμῶν.

Μετά την γ' ωδή γίνεται Μικρή Συναπτή και εκφώνησις «Ὅτι σύ εἶ ὁ Θεός ἡμῶν...» και ψάλλονται τα μεσώδια καθίσματα.

Μετά την στ' ωδή γίνεται πάλι Συναπτή και εκφώνησις «Σύ γάρ εἶ ὁ βασιλεύς τῆς εἰρήνης...» και διαβάζονται το κοντάκιο, ο οίκος και το συναξάριο της ημέρας.

Στην η΄ ωδή αντί του Δόξα Πατρί λέγεται το «Εὐλογοῦμεν Πατέρα, Υἱόν καί Ἅγιον Πνεῦμα τόν Κύριον».

Πριν από την θ΄ ωδή ο διάκονος εκφωνεί: «Τήν Θεοτόκον καί Μητέρα τοῦ φωτός ἐν ὕμνοις τιμῶντες μεγαλύνωμεν».

Στις ενορίες σήμερα δεν ψάλλονται ολόκληροι οι κανόνες αλλά μόνο οι δύο πρώτες ωδές (α΄ και γ΄), έπειτα λέγονται εν συνεχεία η Μικρή Συναπτή, τα μεσώδια καθίσματα, η άλλη Συναπτή, το κοντάκιο και το συναξάριο και αμέσως ψάλλονται οι καταβασίες.

θ) Οι καταβασίες. Καταβασίες λέγονται οι ειρμοί που ψάλλονται μετά τη συμπλήρωση των κανόνων, ένας από κάθε ωδή. Παλιότερα οι καταβασίες ψάλλονταν χωριστά στο τέλος κάθε ωδής από τους δύο χορούς, που κατέβαιναν από τα στασίδια και ενώνονταν στη μέση του ναού, και από τη συνήθεια αυτή προέρχεται το όνομά τους. Σήμερα η αρχαία τάξις τηρείται μόνο τη Μ. Εβδομάδα και το Πάσχα, χωρίς όμως να κατεβαίνουν οι χοροί από τα στασίδια. Τον άλλον καιρό ψάλλονται ως καταβασίες οι ειρμοί των κανόνων των δεσποτικών και των θεομητορικών εορτών κατά περιόδους που ορίζονται από το τυπικό, ψάλλονται δε όλες μαζί ως την η΄ ωδή μετά τους κανόνες ή συνήθως μετά το συναξάριο.

Καταβασίες ψάλλονται, όταν έχει γίνει είσοδος στον Εσπερινό ή όταν ψάλλεται Μεγάλη Δοξολογία. Τις άλλες μέρες ψάλλονται μόνο οι ειρμοί των ωδών γ΄, στ΄, η΄ και θ΄ του τελευταίου κανόνος της ημέρας στις κανονικές τους θέσεις.

Πριν από την καταβασία της η΄ ωδής λέγεται ο στίχος «Αἰνοῦμεν, εὐλογοῦμεν καί προσκυνοῦμεν τόν Κύριον». Τις Κυριακές μετά την καταβασία της η΄ ωδής λέγεται, όπως είπαμε παραπάνω, το εωθινό Ευαγγέλιο.

ι) Η θ΄ ωδή. Μετά την καταβασία της η΄ ωδής (τις Κυριακές μετά την εκφώνηση «Ἐλέει καί οἰκτιρμοῖς»), αφού ο διάκονος εκφωνήσει «Τήν Θεοτόκον και Μητέρα του φωτός...», στιχολογείται η ωδή της Θεοτόκου με το εφύμνιο «Τήν τιμιωτέραν των Χερουβίμ...» σε κάθε στίχο, και στο τέλος ψάλλεται η καταβασία της θ΄ ωδής. Κανονικά

πριν από την καταβασία πρέπει να ψάλλονται τα τροπάρια της θ' ωδής των κανόνων, τα οποία σήμερα παραλείπονται. Στις δεσποτικές και θεομητορικές γιορτές όμως και στις αποδόσεις τους δε στιχολογείται η Τιμιωτέρα, αλλά ψάλλεται η θ' ωδή των κανόνων με την καταβασία στο τέλος.

Κατά την ψαλμωδία της θ' ωδής ο διάκονος ή ο ιερέυς θυμιάζει όλο το ναό, όπως και στον Εσπερινό.

ια) Τα εξαποστειλάρια και οι αίνοι. Μετά την θ' ωδή λέγεται η Μικρή Συναπτή και η εκφώνησις «Ὅτι σέ αἰνοῦσι πᾶσαι αἱ δυνάμεις τῶν οὐρανῶν...» καὶ ψάλλονται τα εξαποστειλάρια. Τις Κυριακές πριν από τα εξαποστειλάρια ψάλλεται τρεις φορές το «Ἅγιος Κύριος ὁ Θεός ἡμῶν» με το στίχο «Ὑψοῦτε Κύριον τόν Θεόν ἡμῶν...». Τα εξαποστειλάρια των Κυριακών, ποίημα του αυτοκράτορος Κωνσταντίνου Ζ' του Πορφυρογεννήτου, είναι ένδεκα, όσα και τα εωθινά Ευαγγέλια και λέγονται κι αυτά εωθινά.

Μετά τα εξαποστειλάρια ψάλλονται οι αίνοι, δηλ. οι Ψαλμοί 148, 149 και 150 και στους τελευταίους στίχους των επισυνάπτονται τα στιχηρά της ημέρας. Σήμερα κατά κανόνα ψάλλονται μόνο οι δύο πρώτοι στίχοι («Πᾶσα πνοή...» και «Αἰνεῖτε αὐτόν...») με το εφύμνιον «Σοί πρέπει ὕμνος τῷ Θεῷ» και από τους τελευταίους όσοι απαιτούνται για τα στιχηρά.

Οι αίνοι επισφραγίζονται με δοξαστικό. Τα δοξαστικά των Κυριακών είναι κι αυτά ισάριθμα με τα εωθινά Ευαγγέλια και για αυτό λέγονται εωθινά δοξαστικά και είναι ποίημα του αυτοκράτορος Λέοντος ΣΤ' του Σοφού.

ιβ) Δοξολογία, απόστιχα, απολυτίκια. Τις Κυριακές και γιορτές μετά το δοξαστικό των αίνων ψάλλεται η Μεγάλη Δοξολογία. Στο τέλος της Δοξολογίας ψάλλεται το Τρισάγιον κι έπειτα το απολυτίκιο της εορτής· τις Κυριακές το «Σήμερον σωτηρία τῷ κόσμῳ γέγονεν...».

Τις καθημερινές μετά τους αίνους διαβάζεται χύμα η Μικρή δοξολογία («Σοί δόξα πρέπει, Κύριε ὁ Θεός ἡμῶν...»). Αν δεν υπάρχουν στιχηρά

στους αίνους, παραλείπονται συνήθως και οι Ψαλμοί και μετά τα εξαποστειλάρια διαβάζεται αμέσως η Μικρή Δοξολογία.

Μετά τη Μικρή Δοξολογία λέγονται τα Πληρωτικά και η ευχή της κεφαλοκλισίας «Κύριε ἅγιε, ὁ ἐν ὑψηλοῖς κατοικῶν...», και ψάλλονται τα απόστιχα του Ὁρθρου. Ἐπειτα ο προεστῶς απαγγέλλει τον ψαλμικό στίχο «Ἀγαθόν τό ἐξομολογεῖσθαι τῷ Κυρίῳ...» (Ψαλμ. ζα' 2-3), ο αναγνώστης λέει το Τρισάγιον και τέλος ψάλλονται τα απολυτικά της ημέρας.

ιγ) Δεήσεις και απόλυσις. Το τέλος του Ὁρθρου παρουσιάζει δύο περιπτώσεις.
α) Αν έχει ψαλεί Δοξολογία Μεγάλη, μετά το απολυτικό λέγονται εν συνεχεία η Εκτενής, τα Πληρωτικά και η ευχή της κεφαλοκλισίας και γίνεται η απόλυσις ὅπως και στον Εσπερινό.

β) Αν προηγήθηκε η Μικρή Δοξολογία κτλ., μετά το απολυτικό λέγεται μόνο η Εκτενής και γίνεται απόλυσις.

Κανονικά πριν από την απόλυση του Ὁρθρου πρέπει να διαβάζεται η Α' Ὁρα, αυτό όμως δε γίνεται σήμερα στις ενορίες. Επίσης στις ενορίες, αν πρόκειται να τελεσθεῖ αμέσως Θ. Λειτουργία, οι δεήσεις και η απόλυσις του Ὁρθρου λέγονται μυστικά, ενώ ψάλλεται η Δοξολογία ή τα απόστιχα, και αμέσως μετά το απολυτικό αρχίζει η Θ. Λειτουργία. Ὄταν δεν τελείται Θ. Λειτουργία, μετά το απολυτικό διαβάζονται ο Απόστολος και το Ευαγγέλιο της ημέρας και ακολουθούν οι δεήσεις και η απόλυσις.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΤΟΥ ΟΡΘΡΟΥ (κατά την τάξη των Ενοριῶν)

Κυριακῶν	Εορτῶν	Καθημερινῶν
1.- Εὐλογητός ο Θεός...	1.- Εὐλογητός ὁ Θεός...	1.- Εὐλογητός ὁ Θεός...
2.- Τρισάγιον. Τροπάρια. Δέσεις. Δόξα	2.- Τρισάγιον. Τροπάρια. Δέσεις. Δόξα	2.- Τρισάγιον. Τροπάρια. Δέσεις. Δόξα

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΤΟΥ ΟΡΘΟΥ (συνέχεια)

Κυριακῶν	Εορτῶν	Καθημερινῶν
τῇ ἁγία...	τῇ ἁγία...	τῇ ἁγία...
3.- Εξάψαλμος.	3.- Εξάψαλμος.	3.- Εξάψαλμος.
4.- Ειρηνικά.	4.- Ειρηνικά.	4.- Ειρηνικά.
5.- Θεός Κύριος. Απο- λυτικά.	5.- Θεός Κύριος. Απο- λυτικά.	5.- Θεός Κύριος. Α- πολυτικά.
6.- (Στιχολογία). Αί- τησις. Καθίσματα.	6.- (Στιχολογία). Αί- τησις. Καθίσματα.	6.- (Στιχολογία). Αί- τησις. Καθίσματα.
7.- Ευλογητάρια. Αί- τησις.	7.-	7.-
8.- Υπακοή. Αναβα- θμοί ἤχου. Προκεί- μενον.	8.- Ἀναβαθμοί δ' ἡ- χου. Προκείμενον.	8.-
9.-	9.- Ευαγγέλιο Ὁρθρου.	9.-
10.-	10.- Ν' Ψαλμός με τα παρεπόμενά του.	10.- Ν' Ψαλμός μόνο.
11.- Κανόνες με τις ενδιάμεσες συνα- πτές κ.λ.π.	11.- Κανόνες με τις ενδιάμεσες συνα- πτές κ.λ.π.	11.- Κανόνες με τις ενδιάμεσες συ- ναπτές κ.λ.π.
12.- Καταβασίες.	12.- Καταβασίες.	12.-
13.- Εωθινό Ευαγγέλιο. Ἀνάστασιν Χρι- στοῦ. Ν' Ψαλμός ψαλτός με τα πα- ρεπόμενά του.	13.-	13.-
14.- Τιμιωτέρα.	14.- Τιμιωτέρα ἢ θ' ὠδή	14.- Τιμιωτέρα.
15.- Αίτησις. Εξαπο- στειλάρια.	15.- Αίτησις. Εξαπο- στειλάρια.	15.- Αίτησις. Εξαπο- στειλάρια.
16.- Αίνοι, στιχηρά, δοξαστικό.	16.- Αίνοι, στιχηρά, δοξαστικό.	16.- (Αίνοι, στιχηρά, δοξαστικό).
17.- Δοξολογία μεγάλη.	17.- Δοξολογία μεγάλη.	17.- Μικρὴ δοξολογία.
18.-	18.-	18.- Πληρωτικά. Κε- φαλοκλισία.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΤΟΥ ΟΡΘΡΟΥ (συνέχεια)

Κυριακῶν	Εορτῶν	Καθημερινῶν
19.-	19.-	19.- Απόστιχα.
20.-	20.-	20.- Ἀγαθόν τό ἔξομολογεῖσθαι. Τρισάγιον.
21.- Απολυτίκιον.	21.- Απολυτίκιον.	21.- Απολυτίκιον.
22.-	22.-	22.- (Απόστολος- Ευαγγέλιον).
23.- Εκτενής. Πληρωτικά. Κεφαλοκλισία.	23.- Εκτενής. Πληρωτικά. Κεφαλοκλισία.	23.- Εκτενής.
24.- Απόλυσις.	24.- Απόλυσις.	24.- Απόλυσις.

6. - Οι Ὁρες.

Οι Ὁρες εἶναι σύντομες ακολουθίες που αντιστοιχοῦν στις ὥρες α', γ', στ' και θ' της ημέρας κατά τον ιουδαϊκό υπολογισμό, δηλ. 7 π.μ., 9 π.μ., 12 και 3 μ.μ. Η Α' Ὁρα εἶναι αφιερωμένη, ὅπως και ο Ὁρθρος, στην ἔλευση του αισθητοῦ φωτός, που εἶναι τύπος του νοητοῦ φωτός, του Χριστοῦ, και στην αἴτηση της θείας ευλογίας για τα ἔργα της ημέρας. Την Γ' Ὁρα γίνεται ανάμνησις της καθόδου του Αγίου Πνεύματος, την ΣΤ' ανάμνησις της σταυρώσεως του Κυρίου και την Θ' ανάμνησις του θανάτου του.

Οι Ὁρες εἶναι οι συντομότερες και απλούστερες ακολουθίες και ακολουθοῦν ὅλες το ἴδιο διάγραμμα, που εἶναι το εξής:

- 1.- Εναρκτήριο Τρισάγιο (μόνο η Γ' και η Θ' Ὁρα).
- 2.- Δεῦτε προσκυνήσωμεν. Τρεῖς Ψαλμοί σταθεροί γιά κάθε Ὁρα.
- 3.- Τροπάριο της Ὁρας κατά τη Μ. Τεσσαρακοστή ή το απολυτίκιο της ημέρας τον ἄλλον καιρό.
- 4.- Θεοτοκίο σταθερό για κάθε Ὁρα.
- 5.- Προκείμενο (ψαλμικός στίχος) σταθερό για κάθε Ὁρα.
6. Τρισάγιον.
- 7.- Τρία τροπάρια σταθερά γιά κάθε Ὁρα τη Μ. Τεσσαρακοστή ή το κοντάκιο της ημέρας τον ἄλλον καιρό.

8.- Κύριε ἐλέησον, 40 φορές. «Ὁ ἐν παντί καιρῷ». Ευλογία με το «Ὁ Θεός οἰκτιρήσαι ἡμᾶς...».

9.- Εὐχή της ὥρας.

10.- Απόλυσις.

Ἡ Α΄ Ὦρα επισυνάπτεται πάντοτε στον Ὁρθρο και γι' αὐτό δεν ἐχει εναρκτήριο Τρισάγιο· η ΣΤ΄ ἐπίσης επισυνάπτεται στην Γ΄ και ἐπειτα ἀπὸ αὐτὴν κανονικά τελείται η Θ. Λειτουργία· ἡ Θ΄ τελείται πρὶν ἀπὸ τον Εσπερινό.

Στις Ενορίες οἱ Ὦρες διαβάζονται μόνο τη Μ. Τεσσαρακοστή ὅλες ἐν συνεχείᾳ μετὰ τον Ὁρθρο χωρίς εναρκτήριο Τρισάγιο και ἀπόλυση. Μόνο η Θ΄ Ὦρα διαβάζεται ἀπὸ πολλούς ιερεῖς ὅλο το χρόνο.

Τις παραμονές των Χριστουγέννων και των Θεοφανείων και τη Μ. Παρασκευὴ τελοῦνται οἱ Μεγάλες ἢ Βασιλικές Ὦρες. Σ' αὐτές οἱ συνηθισμένοι Ψαλμοὶ αντικαθίστανται με ἄλλους καταλλήλους για κάθε γιορτὴ και ἀνάμεσα στο Θεοτοκίο και το Προκείμενο της κάθε Ὦρας παρεμβάλλονται ἰδιόμελα, Προφητεία, Απόστολος και Εὐαγγέλια.

7.- Ἄλλες ακολουθίες του νυχθημέρου.

Στις ακολουθίες του νυχθημέρου περιλαμβάνονται και μερικές δευτερεύουσες ακολουθίες, που δε θεωροῦνται ἰδιαίτεροι καιροὶ προσευχῆς, ἀλλὰ επισυνάπτονται στις κύριες ακολουθίες. Αὐτές εἶναι:

α) Προσευχὴ προοιμιακὴ της ημερονυκτίου ακολουθίας. Εἶναι σύντομη ακολουθία, που ἀποτελεῖται ἀπὸ το Τρισάγιο, τρία τροπάρια και δύο ευχές, με τις οποίες ἀναπέμπεται ευχαριστία για την ἐγερση ἀπὸ τον ὕπνο και δέησις για ἄξια δοξολογία. Στα Ωρολόγια βρίσκεται πρὶν ἀπὸ το Μεσονυκτικό και γι' αὐτό χαρακτηρίζεται ως προοιμιακὴ.

β) Τα Μεσώρια. Εἶναι σύντομες ακολουθίες που επισυνάπτονται στις κύριες Ὦρες τις Τετάρτες και Παρασκευές των νηστειῶν των Χριστουγέννων και των Αγίων Αποστόλων. Κάθε Μεσώριο ἀποτελεῖται ἀπὸ τρεῖς Ψαλμούς, το Τρισάγιο, τρία τροπάρια, το Κύριε ἐλέησον 40 φορές και εὐχή.

γ) Ἡ ακολουθία των Τυπικῶν. Αὐτελεῖται ἀπὸ δύο Ψαλμούς, (102 και 145), τους Μακαρισμούς, τροπάρια, το Σύμβολο της Πίστεως, την

Κυριακή προσευχή και τον 33ο Ψαλμό. Τελείται στις Μονές μετά την ΣΤ' Ώρα (στις νηστείες μετά την Θ') αντί της Θ. Λειτουργίας, της οποίας είναι «τύπος» και σ' αυτό οφείλει το όνομά της. Αρχικά φαίνεται ότι συνδυαζόταν με τη θ. κοινωνία, ήταν δηλ. είδος Προηγιασμένης. Αργότερα παραλείφθηκε η θ. κοινωνία, έμεινε όμως η ακολουθία ως απομίμησις της Θ. Λειτουργίας.

δ) **Η ακολουθία της Τραπέζης.** Πρόκειται για την προσευχή πριν από το γεύμα ή το δείπνο και την ευχαριστία μετά από αυτό. Υπάρχουν δύο τέτοιες ακολουθίες: Μία εκτενέστερη για το γεύμα και άλλη συντομότερη για το δείπνο. Και στις δύο παρεμβάλλεται η **Ύψωσις της Παναγίας**, δηλ. ύψωσις τριγωνικού τμήματος άρτου προς τιμήν της Θεοτόκου. Στη συνήθεια αυτή πρέπει να αναζητήσουμε την αρχή της συνηθείας να υψώνεται το αντίδωρο στη Θ. Λειτουργία μετά το «Ἐξαιρέτως τῆς Παναγίας...». Επίσης στη συνήθεια αυτή πιθανότατα έχει την αρχή της η ακολουθία του **Υψώματος**, που τελείται σε πολλά μέρη στις ονομαστικές εορτές στο ναό ή στο σπίτι του εορτάζοντος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

Η ΘΕΙΑ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ

1. - Γενικά.

Θεία Λειτουργία λέγεται η ακολουθία, κατά την οποία τελείται το μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας.

Η Θ. Λειτουργία είναι χωρίς αμφιβολία η σπουδαιότερη και ανώτερη απ' όλες τις ακολουθίες, η τελειότερη λατρεία του Θεού. Το μυστήριο της Θ. Ευχαριστίας συνέστησε ο ίδιος ο Κύριος κατά το Μυστικό Δείπνο και παρήγγειλε στους μαθητές του: «Τούτο ποιείτε εις τήν ἐμήν ἀνάμνησιν» (Λουκ. κβ' 19). Δεν είναι όμως μόνο ανάμνησις η Θ. Λειτουργία, αλλά και θυσία πραγματική, αναίμακτη επανάληψις της θυσίας του Κυρίου, και κοινωνία του Σώματος και του Αίματός του, με την οποία ενωνόμαστε μαζί του μυστικά και γινόμαστε «σύσσωμοι» και «σύναιμοι Χριστοῦ», «Χριστοφόροι» και «Θεοφόροι», όπως λένε οι πατέρες. Στη Θ. Ευχαριστία πραγματοποιείται η ενότητα των Χριστιανών σύμφωνα με το λόγο του Παύλου: «Εἷς ἄρτος, ἓν σῶμα οἱ πολλοί ἐσμεν· οἱ γάρ πάντες ἐκ τοῦ ἑνός ἄρτου μετέχομεν» (Α' Κορ. ι' 17).

Από τις πολλές αρχαίες Λειτουργίες στην Ορθόδοξη Εκκλησία είναι σε χρήση εδώ και πολλούς αιώνες οι Λειτουργίες του Βυζαντινού τύπου: του Μ. Βασιλείου, και του Χρυσοστόμου, που έχουν την ίδια σειρά και τάξη και διαφέρουν μόνο στις ευχές, και των Προηγιασμένων. Η Λειτουργία του Μ. Βασιλείου τελείται δέκα φορές το χρόνο: τις πέντε Κυριακές της Μ. Τεσσαρακοστής, τη Μ. Πέμπτη και το Μ. Σάββατο, τις παραμονές των Χριστουγέννων και των Θεοφανείων και την 1η Ιανουαρίου. Η Λειτουργία του Χρυσοστόμου τελείται όλες τις άλλες η-

μέρες του έτους. Τη Μ. Τεσσαρακοστή τελείται η Λειτουργία των Προηγιασμένων εκτός Σαββάτου και Κυριακής.

Η Θ. Λειτουργία τελείται κανονικά μετά την ΣΤ΄ Ώρα. Στις ενορίες όμως, που δε διαβάζονται οι Ώρες, τελείται αμέσως μετά τον Όρθρο. Τις παραμονές των Χριστουγέννων και των Θεοφανείων, τη Μ. Πέμπτη και το Μ. Σάββατο η Λειτουργία είναι εσπερινή, το πρώτο μέρος της δηλ. αντικαθίσταται από τον Εσπερινό. Εσπερινή επίσης είναι πάντοτε η Λειτουργία των Προηγιασμένων.

Για την τέλεση της Θ. Λειτουργίας απαιτούνται ναός με Αγία Τράπεζα, ιερά σκευή και ιερά άμφια. Τη Θ. Λειτουργία τελεί ο επίσκοπος ή ο πρεσβύτερος· η συμμετοχή διακόνου δεν είναι απαραίτητη, αναγκαία όμως είναι η παρουσία λαού. Στην Ορθόδοξη Εκκλησία δεν υπάρχουν, όπως στη Δυτική, μυστικές Λειτουργίες που τελεί μόνος του ο ιερέυς. Τα δώρα που προσφέρονται, είναι άρτος ένζυμος και οίνος κόκκινος.

Η Θ. Λειτουργία δεν περιλαμβάνει μόνο το μυστήριο της Θ. Ευχαριστίας, αλλά και προσευχές, ύμνους, ανάγνωση των Γραφών και κήρυγμα. Όλα αυτά προηγούνται και αποτελούν το πρώτο μέρος, την Προαναφορά ή Λειτουργία των κατηχομένων, που ονομάζεται έτσι, γιατί στην αρχαιότητα μπορούσαν να την παρακολουθούν και οι κατηχούμενοι. Ακολουθεί το δεύτερο μέρος, η Λειτουργία των πιστών, κατά την οποία τελείται το μυστήριο και την οποία στην αρχαιότητα μόνο οι βαπτισμένοι Χριστιανοί μπορούσαν να παρακολουθήσουν. Πριν από τη Θ. Λειτουργία τελείται η Προσκομιδή, δηλ. η προετοιμασία των Τιμίων Δώρων· κι από αυτήν επίσης προηγείται η προπαρασκευή του λειτουργού.

2.- Η τέλεσις της Θ. Λειτουργίας.

α'. Η προπαρασκευή του λειτουργού.

Η προπαρασκευή του λειτουργού και η Προσκομιδή κανονικά τελούνται κατά την ανάγνωση της Γ΄ και ΣΤ΄ Ώρας· στις ενορίες όμως γίνονται κατά τη διάρκεια του Όρθρου.

Η προπαρασκευή περιλαμβάνει: α) Προσευχή· β) ένδυση της ιερατικής στολής, και γ) νύψη των χεριών.

Η προσευχή γίνεται ως εξής: Κλείνεται η Ωραία Πύλη και οι κλη-

ρικοί που πρόκειται να λειτουργήσουν, βγαίνουν από τις πλάγιες θύρες, χωρίς κανένα άμφιο, κι αφού προσκυνήσουν· μπροστά στο δεσποτικό θρόνο, έρχονται μπροστά στην Ωραία Πύλη. Ο ιερέυς λέει το «Εὐλογητός ὁ Θεός...» και το «Βασιλεῦ οὐράνιε...» και ο διάκονος το Τρισάγιο. Ο ιερέυς πάλι το «Ὅτι σοῦ ἐστὶν ἡ βασιλεία» και εναλλάξ με το διάκονο τα κατανυκτικά τροπάρια «Ἐλέησον ἡμᾶς, Κύριε...» κ.τ.λ. Ανοίγεται ἔπειτα η Ωραία Πύλη και οι λειτουργοί ασπάζονται τις εικόνες του Χριστού, της Θεοτόκου, του Προδρόμου και του αγίου του ναού λέγοντας σε καθεμιά το κατάλληλο τροπάριο. Αφού επανέλθουν μπροστά στην Ωραία Πύλη, ο ιερέυς λέει την ευχή «Κύριε, εξαπόστειλον τὴν χεῖρά σου...». Στρέφονται ἔπειτα προς το λαό και με υπόκλιση ζητούν συγχώρηση, μπαίνουν στο Ἱερό πάλι από τις πλάγιες πύλες και ασπάζονται ο ιερέυς το Ευαγγέλιο και την Αγία Τράπεζα και ο διάκονος μόνο την Αγία Τράπεζα.

Στη συνέχεια φορούν τις ιερατικές στολές τους. Ο ιερέυς ευλογεῖ πρώτα και ασπάζεται το κάθε άμφιο κι ἔπειτα το φορεῖ λέγοντας το ορισμένο ρητό. Ο διάκονος φέρνει τη στολή του στον ιερέα και αφού πάρει την ευλογία του, ασπάζεται το χέρι του και φορεῖ τα άμφιά του λέγοντας τα ορισμένα ρητά.

Ακολουθεῖ η νίψις των χεριών των λειτουργών, που συμβολίζει την καθαρότητα της ψυχής που πρέπει να έχουν. Η νίψις συνοδεύεται από το ρητό «Νίψομαι ἐν ἁθώοις τὰς χεῖράς μου» κ.τ.λ. (Ψαλμ. κε' 6-12).

β'. Η Προσκομιδή.

Προσκομιδή λέγεται η προετοιμασία των τιμίων δώρων για τη Θ. Ευχαριστία. Στην αρχαία εποχή η Προσκομιδή γινόταν απ' ευθείας στην Αγία Τράπεζα μετά την αποχώρηση των κατηγουμένων. Αργότερα όμως για ευκολία και οικονομία χρόνου αποσπάσθηκε από την αρχική της θέση και αποτέλεσε ιδιαίτερη ακολουθία που τελείται πριν από τη Θ. Λειτουργία στην Πρόθεση, και απ' εκεί τα προετοιμασμένα δώρα μεταφέρονται στην Αγία Τράπεζα κατά τη Μεγάλη Είσοδο. Στην Προσκομιδή δόθηκε μεταγενέστερα αλληγορικό νόημα. Κατ' άλλους συμβολίζει το Πάθος του Κυρίου, κατ' άλλους τη Γέννησή του, και γι' αυτό η Πρόθεσις θεωρήθηκε ως εικόνα του σπηλαίου της Βηθλεέμ. Ορ-

θότερος φαίνεται ο πρώτος συμβολισμός, γιατί όλα, όσα λέγονται στην Προσκομιδή, θυμίζουν το Πάθος του Κυρίου και όχι τη Γέννησή του.

Στην Προσκομιδή ο ιερέυς τελεί τα εξής:

α) Κόβει από το κέντρο μιας προσφοράς το τετράγωνο τμήμα που έχει τα γράμματα ΙΣ, ΧΣ, ΝΙΚΑ και το τοποθετεί στη μέση του Δισκαρίου. Το τεμάχιο αυτό λέγεται Αμνός.

β) Χύνει στο Άγιο Ποτήριο κρασί (νάμα) και νερό.

γ) Βγάζει και τοποθετεί στο Δισκάριο μερίδες προς τιμήν της Θεοτόκου και των αγίων. Η μερίδα της Θεοτόκου τοποθετείται στα δεξιά του Αμνού (αριστερά ως προς το λειτουργό), οι μερίδες των αγίων αριστερά.

δ) Βγάζει μερίδες υπέρ ζώντων και τεθνεώτων μνημονεύοντας τα ονόματά τους, και τέλος για τον εαυτό του και τις τοποθετεί στο κάτω μέρος του Δισκαρίου.

ε) Καλύπτει τα ιερά σκεύη με τα ιδιαίτερα καλύμματα και με τον αέρα και τα θυμιάζει. Και

στ) Λέει την ευχή της Προθέσεως και κάνει απόλυση, στην οποία μνημονεύει και τον συντάκτη της Λειτουργίας που πρόκειται να τελεσθή.

Όλες αυτές οι ενέργειες γίνονται από τον ιερέα και συνοδεύονται από κατάλληλα αγιογραφικά χωρία. Ο διάκονος με κατάλληλες προτροπές υπενθυμίζει στον ιερέα την κάθε ενέργεια που πρέπει να κάνει. Το ρητό που ορίζεται στις φυλλάδες για την τοποθέτηση του αστερίσκου «Καί ἔλθών ὁ ἀστήρ ἔστη ἐπάνω οὗ ἦν τό παιδίον» είναι λαθεμένο· το ὀρθό είναι «Τῷ λόγῳ Κυρίου οἱ οὐρανοί ἐστερεώθησαν και τῷ πνεύματι τοῦ στόματος αὐτοῦ πᾶσα ἡ δύναμις αὐτῶν» (Ψαλμ. λβ' 6), που μαρτυρεῖται ἀπό τους κώδικες και συμφωνεῖ με την παρακέλευση του διακόνου «Στερέωσον, δέσποτα».

Μετά την απόλυση της Προσκομιδῆς ο διάκονος θυμιάζει την Αγία Τράπεζα και την Πρόθεση κι έπειτα ἀπό την Ωραία Πύλη τις εικόνες και το λαό. Η θυμίασις αυτή δε συνδέεται με την Προσκομιδή ἀλλά με την έναρξη της Θ. Λειτουργίας και πρέπει να γίνεται λίγο πριν ἀπό αυτήν.

γ'. Η Λειτουργία των κατηχουμένων.

Η Λειτουργία των κατηχουμένων περιλαμβάνει:

- α) Την έναρξη και τα Ειρηνικά.
- β) Τα αντίφωνα και τις μικρές συναπτές.
- γ) Τη Μικρή Είσοδο.
- δ) Τον τρισάγιο ύμνο.
- ε) Τα αναγνώσματα και το κήρυγμα.
- στ) Την εκτενή δέηση και τις δεήσεις υπέρ των κατηχουμένων.

α) *Η έναρξις και τα Ειρηνικά.* Πριν από την έναρξη της Θ. Λειτουργίας γίνεται διάλογος μεταξύ του ιερέως και του διακόνου («Καιρός τῷ ποιῆσαι τῷ Κυρίῳ...» κ.λ.π.). Ο διάλογος παραλείπεται, όταν δεν υπάρχει διάκονος.

Μετά το διάλογο ο ιερέυς λέει το «Βασιλεῦ οὐράνιε...», το «Δόξα ἐν ὑψίστοις Θεῷ...» τρεις φορές και το «Κύριε τά χεῖλη μου ἀνοίξεις...» δύο φορές, κάνοντας και τρεις μετάνοιες, και ασπάζεται το Ευαγγέλιο και την Αγία Τράπεζα. Ο διάκονος, αφού ασπασθεῖ το χέρι του ιερέως και την Αγία Τράπεζα, βγαίνει από την αριστερή πύλη και στέκεται μπροστά στην Ωραία Πύλη.

Μετά το τέλος του Ὁρθρου ο διάκονος εκφωνεῖ: «Εὐλόγησον, δέσποτα», και ο ιερέυς κάνοντας σταυρό με το Ευαγγέλιο επάνω στο ειλητό εκφωνεῖ: «Εὐλογημένη ἡ βασιλεία τοῦ Πατρὸς...». Και ο διάκονος λέει τα Ειρηνικά.

Σε κάθε προτροπή του διακόνου ο λαός απαντά με το «Κύριε, ἐλέησον», και στην τελευταία με το «Σοί, Κύριε». Ο ιερέυς επισφραγίζει τη συναπτή με την εκφώνηση «Ὅτι πρέπει σοι πᾶσα δόξα...», στην οποία ο λαός απαντά με το «Ἀμήν», εκφράζοντας ἔτσι τον πόθο του για την εκπλήρωση των αιτημάτων του.

β) *Αντίφωνα, συναπτές, εὐχές.* Μετά τα Ειρηνικά ψάλλονται τρία αντίφωνα και ανάμεσά τους λέγονται δύο μικρές συναπτές. Τα αρχικά αντίφωνα της Θ. Λειτουργίας είναι στίχοι από τους Ψαλμούς 91, 92 και 94 με εφύμνια στο ἀ' «Ταῖς πρεσβείαις τῆς Θεοτόκου...», στο β' «Πρεσβείαις τῶν ἁγίων σου σῶσον ἡμᾶς, Κύριε»

και στο γ' «Σῶσον ἡμᾶς, Υἱέ Θεοῦ, ὁ ἀναστάς ἐκ νεκρῶν (ἢ ὁ ἐν ἁγίοις θαυμαστός)...». Τα ἀντίφωνα αὐτά σήμερα λέγονται τις καθημερινές. Για τις Κυριακές το Τυπικό ὀρίζει τους Ψαλμούς 102 και 145 (τα **Τυπικά**) και τους Μακαρισμούς με τα εἰδικά τροπάρια της Οκτωήχου. Χάριν συντομίας ὁμως επικράτησε νὰ ψάλλονται ἀντὶ των Τυπικῶν τα εφύμνια «Ταῖς πρεσβείαις...», «Σῶσον ἡμᾶς...» και το ἀναστάσιμο ἀπολυτικό χωρὶς στίχους. Ἐπειδὴ αὐτὸ εἶναι τελείως ἀτοπο, ἡ Ι. Σύνοδος της Ἐκκλησίας της Ἑλλάδος ὅρισε τα τελευταία χρόνια στίχους ἀντιφῶνων για τις Κυριακές ἀπὸ τους Ψαλμούς 102 και 145, συνδυάζοντας ἔτσι την παλιά τάξη με τη νέα συνήθεια. Για τις δεσποτικές και θεομητορικές γιορτές υπάρχουν εἰδικά ἀντίφωνα ἀπὸ ψαλμικούς στίχους καταλλήλους για την καθεμιὰ. Στο τέλος του β' ἀντιφώνου ψάλλεται πάντοτε ὁ ὕμνος «Ὁ μονογενὴς Υἱός...».

Σε κάθε ἀντίφωνο ἀντιστοιχεῖ μια εὐχή που λέγεται μυστικά ἀπὸ τον ιερέα. Ἡ ὀρθὴ ὁμως θέσις των εὐχῶν αὐτῶν εἶναι πρὶν ἀπὸ τις ἐκφωνήσεις της μεγάλης και των δύο μικρῶν συναπτῶν. Ἡ συνήθεια της μυστικῆς ἀναγνώσεως των εὐχῶν εἶχε ὡς συνέπεια τη μετὰθεσή τους και την ἀνάγνωσή τους μετὰ τις ἐκφωνήσεις. Στο Μικρὸν Ἱερατικόν, που ἐκδίδει τα τελευταία χρόνια ἡ Ἀποστολικὴ Διακονία της Ἐκκλησίας της Ἑλλάδος, οἱ εὐχές ἔχουν τοποθετηθεῖ στην κανονικὴ τους θέση.

γ) *Ἡ Μικρὴ Εἴσοδος* Ἐνὼ ψάλλεται το τρίτο ἀντίφωνο, γίνεται ἡ και τα ἀπολυτικά. λεγόμενη **Μικρὴ Εἴσοδος** ἢ **Εἴσοδος του Ευαγγελίου**. Ὁ διάκονος παραλαμβάνει ἀπὸ τα χέρια του ιερέως το Ευαγγέλιο και, ἐνὼ προπορεύεται λαμπαδούχος, διασχίζει το βόρειο κλίτος του ναοῦ ὡς το νάρθηκα και το μεσαίον ὡς το κέντρο του ναοῦ και ἀκολουθεῖ ὁ ιερεὺς. Ὅταν φθάσουν στο κέντρο, ὁ ιερεὺς λέει χαμηλόφωνα την εὐχὴ της εἰσόδου, εὐλογεῖ την εἴσοδο και ἀσπάζεται το Ευαγγέλιο. Ἐπειτα ὁ διάκονος υψώνοντας το Ευαγγέλιο ἐκφωνεῖ: «Σοφία· ὀρθοί», θυμίζοντας ἔτσι στο λαὸ ὅτι το Ευαγγέλιο περιέχει τη μόνη ἀληθινὴ σοφία, την ὁποία καλοῦνται ὅλοι ὀρθοὶ νὰ υποδεχθῶν. Ἐνὼ ὁ διάκονος και ὁ ιερεὺς μπαίνουν ἀπὸ την Ὠραία Πύλη στο Ἱερό, ψάλλεται το **Εἰσοδικόν**, που εἶναι στίχος ἀπὸ τον τρίτο Ψαλμὸ των ἀντιφῶνων της εορτῆς. Το συνηθισμένο εἰσοδικὸ εἶναι το

«Δεῦτε προσκυνήσωμεν...» από τον 94ο Ψαλμό, που είναι το γ' από τα αρχαία αντίφωνα.

Μετά το εισοδικό ψάλλονται: α) το απολυτίκιο ή τα απολυτίκια της ημέρας, β) το απολυτίκιο του αγίου του ναού, που παραλείπεται στις δεσποτικές και θεομητορικές γιορτές, και γ) το ορισμένο για κάθε περίοδο του έτους κοντάκιο. Αν τελείται Μνημόσυνο, πριν από το απολυτίκιο του ναού ψάλλεται το «Μνήσθητι, Κύριε, ὡς ἀγαθός τοῦ δούλου σου...».

δ) *Ο Τρισάγιος* - Μετά το κοντάκιο ο διάκονος λέει: «Τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν» και ο ιερέυς εκφωνεί: «Ὅτι ἅγιος εἶ ὁ Θεός ἡμῶν...», και αμέσως οι χοροὶ ψάλλουν τον Τρισάγιο ὕμνο. Η εκφώνησις αυτή είναι η επισφράγισις ευχής, την οποία λέει αμέσως ο ιερέυς μυστικά, ενώ ψάλλεται το Τρισάγιο. Ορθότερο όμως είναι να λέγεται η ευχή πριν από την εκφώνηση, είτε μεγαλοφώνως, ὡστε να την ακούει ο λαός, είτε μυστικά την ὥρα που ψάλλονται τα απολυτίκια.

Ο Τρισάγιος ὕμνος ψάλλεται πρώτα τρεις φορές, ἔπειτα: «Δόξα, καὶ νῦν. Ἅγιος ἀθάνατος, ἔλεησον ἡμᾶς». Και τέλος, αφού ο διάκονος παραγγεῖλει «Δύναμις», ψάλλεται πάλι ολόκληρος. Ὅταν δεν υπάρχει διάκονος, το «Δύναμις» πρέπει να λέγεται από τον ιερέα και όχι να παραλείπεται, γιατί είναι παράγγελμα που απευθύνεται προς το λαό.

Ενώ ψάλλεται το Τρισάγιο, ο ιερέυς και ο διάκονος το λένε και αυτοὶ χαμηλόφωνα· πριν όμως από την τελευταία επανάληψη πορεύονται προς την Πρόθεση και υποκλίνονται εκεί· ο διάκονος λέει: «Κέλευσον, δέσποτα» και ο ιερέυς: «Εὐλόγημένος ὁ ἐρχόμενος ἐν ὀνόματι Κυρίου». Και επιστρέφουν πάλι στην Αγία Τράπεζα, όπου ο διάκονος λέει: «Εὐλόγησον, δέσποτα, τὴν ἄνω καθέδραν», και ο ιερέυς: «Εὐλόγημένος εἶ ὁ ἐπὶ θρόνου δόξης τῆς βασιλείας σου, ο καθήμενος ἐπὶ τῶν Χερουβὶμ, πάντοτε νῦν καὶ ἀεί...». Οι κινήσεις αυτές είναι υπολείμματα της ανόδου των λειτουργῶν στο σύνθρονο, όπου ἔμεναν κατά τη διάρκεια των αναγνωσμάτων και του κηρύγματος.

Τις δύο πρώτες ημέρες των Χριστουγέννων, των Θεοφανείων και της Πεντηκοστής, το Σάββατο του Λαζάρου, το Μ. Σάββατο, το Πάσχα και

όλη τη Διακαινήσιμο Εβδομάδα και στην απόδοση του Πάσχα αντί του Τρισαγίου ψάλλεται το «Ὅσοι εἰς Χριστόν ἐβαπτίσθητε, Χριστόν ἐνεδύσασθε. Ἀλληλούια». Στις γιορτές της Υψώσεως του Σταυρού και της Σταυροπροσκυνήσεως ψάλλεται: «Τόν Σταυρόν σου προσκυνοῦμεν, Δέσποτα, καί τήν ἅγιαν σου Ἀνάστασιν δοξάζομεν».

ε) *Τα αναγνώσματα και το κήρυγμα.* Μετά τον Τρισάγιο ύμνο διαβάζονται ο Απόστολος και το Ευαγγέλιο. Πριν από τον Απόστολο λέγεται το Προκείμενον και πριν από το Ευαγγέλιο το Αλληλουϊάριον. Αυτά αρχικά ήταν Ψαλμοί ολόκληροι, που σε κάθε στίχο τους επαναλαμβανόταν ένα εφύμνιο· αυτό ήταν στο προκείμενο ένας στίχος του Ψαλμού, που λεγόταν πριν από τους άλλους, και στο αλληλουϊάριο, ένα τριπλό Ἀλληλούια. Σήμερα το προκείμενο έχει περιορισθή σε δύο στίχους, που απαγγέλλονται, και το αλληλουϊάριο σε ένα μόνο τριπλό Ἀλληλούια.

Η ορθή τάξις της αναγνώσεως Αποστόλου και Ευαγγελίου είναι η εξής:

Αμέσως μετά τον Τρισάγιο Ὑμνο (και όχι μετά το προκείμενο).

Ο διάκονος: Πρόσχωμεν.

Ο αναγνώστης το προκείμενο και τον στίχο του.

Ο διάκονος: Σοφία.

Ο αναγνώστης την επιγραφή του αποστολικού αναγνώσματος.

Ο διάκονος: Πρόσχωμεν.

Ο αναγνώστης την αποστολική περικοπή.

Κατά την ανάγνωση του Αποστόλου ο διάκονος θυμιάζει αθόρυβα το Ιερό, τις Εικόνες και το λαό από την Ωραία Πύλη έπειτα παίρνει από τον ιερέα ευλογία και το Ευαγγέλιο και πηγαίνει στον άμβωνα, ενώ ο ιερέας διαβάζει μυστικά την ευχή προ του Ευαγγελίου «Ἐλ-λαμψον ἐν ταῖς καρδίαις ἡμῶν...». Αυτά στην αρχαία εποχή γίνονταν κατά την ψαλμωδία του αλληλουϊαρίου· σήμερα όμως, επειδή αυτό ψάλλεται σύντομα, γίνονται κατά την ανάγνωση του Αποστόλου.

Μετά τη συμπλήρωση του Αποστόλου:

Ο ιερέας προς τον αναγνώστη: Εἰρήνη σοι

Ο χορός: Αλληλούια γ΄.

Ο ιερέυς: Σοφία· ὀρθοί· ἀκούσωμεν τοῦ ἁγίου Εὐαγγελίου. Εἰρήνη πᾶσι.

Ο χορός: Καί τῷ πνεύματί σου.

Ο διάκονος την επιγραφή τοῦ εὐαγγελικοῦ ἀναγνώσματος.

Ο ιερέυς: Πρόσχωμεν

Ο χορός: Δόξα σοι, Κύριε, δόξα σοι.

Ο διάκονος την ευαγγελική περικοπή. Και μετά τη συμπλήρωσή της:

Ο ιερέυς προς τον διάκονο: Εἰρήνη σοι.

Και ο διάκονος φέρνει και παραδίδει το Ευαγγέλιο στον ιερέα, ο οποίος το ασπάζεται και ευλογεί μ' αυτό το λαό.

Όταν δεν υπάρχει διάκονος, διαβάζει το Ευαγγέλιο, ο ιερέυς από την Ωραία Πύλη.

Μετά τα αναγνώσματα γίνεται το κήρυγμα του θείου λόγου, που είναι αρχαιότατο και αναπόσπαστο μέρος της Θ. Λειτουργίας. Ο 15ος κανόνας της Πενθέκτης Συνόδου ορίζει: «Δεῖ τοὺς τῶν ἐκκλησιῶν προεστῶτας ἐν πάσαις ταῖς ἡμέραις, ἐξαιρέτως δέ ταῖς Κυριακαῖς, πάντα τὸν κλῆρον καὶ τὸν λαὸν ἐκδιδάσκειν τοὺς τῆς εὐσεβείας λόγους». Με το κήρυγμα ο λόγος του Θεοῦ παριστάνεται πάντα ζωντανός και ενεργός, που καθοδηγεί τους πιστούς στην εκπλήρωση του προορισμοῦ των.

Η συνήθεια να μετατίθεται το κήρυγμα στην ὥρα του Κοινωνικού, που ἔχει επικρατήσει τα τελευταία χρόνια, δεν είναι ὀρθή, γιατί αποσπᾶ το κήρυγμα ἀπὸ τον οργανικό του σύνδεσμο με τα αναγνώσματα.

στ) Η εκτενής και οι δεήσεις υπέρ των κατηχομένων.

Μετά το κήρυγμα στην αρχαία Εκκλησία αναπέμπονταν δεήσεις υπέρ των κατηχομένων, των φωτιζομένων (δηλ. εκείνων που ετοιμάζονταν για το Βάπτισμα), των μετανοούντων και των ενεργουμένων (δηλ. των δαιμονιζομένων), κι αφού ὅλοι αυτοί αποχωρούσαν, οι πιστοὶ ἀνέπεμπαν δεήσεις υπέρ του επισκόπου και της Εκκλησίας, των ἀρχόντων, των ἀσθενῶν, των ἀιχμαλώτων, των θλιβομένων και για ὅλες τις υλικές και πνευματικές ἀνάγκες των πιστῶν.

Στις εν χρήσει Λειτουργίες υπάρχει μόνο η εκτενής δέησης «Εἰπωμεν πάντες ἐξ ὅλης τῆς ψυχῆς...» και οι δεήσεις υπέρ των κατηχουμένων, μετά τις οποίες ακολουθεί το παράγγελμα της απολύσεως των κατηχουμένων «Ὅσοι κατηχούμενοι προέλθετε...».

Σήμερα επικρατεί η συνήθεια να λέγονται μυστικά η εκτενής, οι δεήσεις υπέρ των κατηχουμένων και οι δύο μικρές συναπτές και ευχές, με τις οποίες αρχίζει η Λειτουργία των Πιστών, και μετά το Ευαγγέλιο και το κήρυγμα να λέγεται η εκφώνησης της Β' ευχής των πιστών «Ὅπως ὑπό τοῦ κράτους σου πάντοτε φυλλατόμενοι...». Αυτό όμως αποτελεί φθορά της κανονικής τάξεως και αφήνει μετέωρη και ασύνδετη την εκφώνηση. Ορθό λοιπόν είναι να αποκατασταθῆ στο σημείο αυτό η Θ. Λειτουργία ἢ τουλάχιστον να λέγεται εκφώνως η μικρή συναπτή («Ἐτι καὶ ἔτι... Ἀντιλαβοῦ... Σοφία») και η Β' ευχή των πιστών και τέλος η εκφώνησης «Ὅπως ὑπό τοῦ κράτους σου...».

δ'. Η Λειτουργία των Πιστών.

Η Λειτουργία των Πιστών περιλαμβάνει:

- α) Τη Μεγάλη Εἴσοδο.
- β) Τον ασπασμό και την ομολογία της πίστεως.
- γ) Την αγία αναφορά.
- δ) Την προετοιμασία για τη θ. κοινωνία.
- ε) Τη θεία κοινωνία.
- στ) Την ευχαριστία και την απόλυση.

α) *Η Μεγάλη Εἴσοδος.* Η Λειτουργία των Πιστών αρχίζει με δύο μικρές συναπτές και δύο ευχές που λέγονται **Ευχές των Πιστών**. Με τις ευχές αυτές ο ιερέυς παρακαλεί να μας καθαρίσει ο Θεός από κάθε μολυσμό σαρκός και πνεύματος και να μας αξιώσει να μετάσχουμε των αγίων και αχράντων μυστηρίων. Μετά την εκφώνηση της β' ευχής «Ὅπως ὑπό τοῦ κράτους σου πάντοτε φυλλατόμενοι...» γίνεται η Μεγάλη Εἴσοδος, δηλ. η μεταφορά των προετοιμασμένων δώρων από την Πρόθεση στην Αγία Τράπεζα.

Κατά τη Μεγάλη Εἴσοδο αρχικά ψαλλόταν κάποιος Ψαλμός, πιθανότατα ο 23ος, στον οποίο περιέχεται ο στίχος «Ἄρατε πύλας, οἱ ἄρ-

χοντες ὑμῶν, καί ἐπάρθητε, πύλαι αἰώνιοι, καί εἰσελεύσεται ὁ βασιλεὺς τῆς δόξης». Αργότερα τον Ψαλμὸ ἀντικατέστησαν οἱ λεγόμενοι **Χερουβικὸὶ ὕμνοι**. Αρχαιότεροι ἀπὸ αὐτοὺς εἶναι πιθανότατα ὁ ὕμνος «Νῦν αἱ δυνάμεις τῶν οὐρανῶν...», που σήμερα ψάλλεται μόνο στη Λειτουργία τῶν Προηγιασμένων, καὶ ὁ ὕμνος «Σιγησάτω πᾶσα σὰρξ βροτεία...», που ψάλλεται τὸ Μ. Σάββατο καὶ στη Λειτουργία τοῦ Ἰακώβου. Σ' ὅλες τις ἄλλες Λειτουργίες ψάλλεται ὁ ὕμνος «Οἱ τὰ Χερουβίμ μυστικῶς εἰκονίζοντες...». Τη Μ. Πέμπτη ὁμως ψάλλεται ὁ ὕμνος «Τοῦ δείπνου σου τοῦ μυστικοῦ...».

Ἡ Μεγάλῃ Εἴσοδος γίνεται ὡς ἐξῆς: Ὁ ἱερεὺς διαβάζει μυστικά τὴν ευχή «Οὐδεὶς ἄξιος τῶν συνδεδεμένων ταῖς σαρκικαῖς ἐπιθυμίαις...». Ἐπειτα λέει μαζί με τὸν διάκονο τρεῖς φορές τὸν Χερουβικὸ ὕμνο καὶ θυμιάζει τὴν Ἁγία Τράπεζα καὶ τὴν Πρόθεση καὶ ἀπὸ τὴν Ὡραία Πύλη τις εἰκόνες καὶ τὸ λαό, λέγοντας μυστικά τὸ «Ἀνάστασιν Χριστοῦ θεασάμενοι...» (ἀν εἶναι Κυριακὴ, ἀλλοιῶς τὸ «Δεῦτε προσκυνήσωμεν...») καὶ τὸν 50ὸ Ψαλμὸ. Ἐπειτα ὁ ἱερεὺς καὶ ὁ διάκονος προσκυνοῦν τρεῖς φορές, ἀσπάζονται τὴν Ἁγία Τράπεζα καὶ με υπόκλιση ζητοῦν συγχώρηση ἀπὸ τὸ λαό. Στη συνέχεια ἐρχονται στὴν Πρόθεση, ὅπου ὁ ἱερεὺς βάζει ἐπάνω στους ὤμους τοῦ διακόνου τὸν ἀέρα καὶ τοῦ παραδίδει τὸ Δισκάριο, ἐνῶ ὁ ἴδιος παίρνει τὸ Ἅγιο Ποτήριο καὶ ἐτσι βγαίνουν ἀπὸ τὴ βορεία πύλη καὶ, ἐνῶ προπορεύεται λαμπαδούχος με τὸ θυμιατό, διασχίζουν τὸ ναό, ἐκφωνώντας ὁ ἕνας μετὰ τὸν ἄλλο τὸ «Πάντων ἡμῶν μνησθεῖη Κύριος ὁ Θεός...».

Ἡ Εἴσοδος πρέπει νὰ γίνεται μετὰ τὴ φράση «ὡς τὸν Βασιλέα τῶν ὄλων ὑποδεξόμενοι», τὴ Μ. Πέμπτη μετὰ τὴ φράση «καθὰπερ ὁ Ἰούδας» καὶ τὸ Μ. Σάββατο μετὰ τὴ φράση «μετὰ πάσης ἀρχῆς καὶ ἐξουσίας». Ἡ μνημόνευσις ζώντων καὶ τεθνεώτων εἶναι νεώτερη συνήθεια που ἀρχισε στο τέλος τοῦ 17 αἰ. Ἀπὸ τὰ χειρόγραφα μαρτυρεῖται μόνο τὸ «Πάντων ἡμῶν...».

Τὰ Δώρα μετὰ τὴν ἀπόθεσή τους στὴν Ἁγία Τράπεζα καλύπτονται μόνο με τὸν ἀέρα, καὶ ὁ ἱερεὺς τα θυμιάζει λέγοντας τοὺς τελευταίους στίχους τοῦ 50οῦ Ψαλμοῦ «Ἀγάθυνον, Κύριε, ἐν τῇ εὐδοκίᾳ σου τὴν Σιών...».

Ἡ Μ. Εἴσοδος θεωρήθηκε ἀνεκάθεν ὅτι συμβολίζει τὴν πορεία τοῦ

Κυρίου προς το Πάθος, και η απόθεση των δώρων στην Αγία Τράπεζα την κατάθεση του Σώματός του στον Τάφο· γι' αυτό και λέγεται την ώρα εκείνη το τροπάριο «Ὁ εὐσχήμων Ἰωσήφ... κηδεύσας ἀπέθετο».

β) *Ο ασπασμός και η ομολογία της πίστεως.* Μετά την απόθεση και θυμίαση των Τιμίων Δώρων ο ιερέυς και ο διάκονος ανταλλάσσουν ευχές προπαρασκευαστικές για την τέλεση της Θ. Λειτουργίας. Αφού συμπληρωθεί ο Χερουβικός ύμνος, ο διάκονος λέει τα Πληρωτικά και ο ιερέυς την *Ευχή της Προσκομιδής* και εκφωνεί: «Διά τῶν οἰκτιρισμῶν τοῦ μονογενοῦς σου Υἱοῦ...».

Ακολουθεῖ η ευλογία «Εἰρήνη πᾶσι» και το παράγγελμα «Ἄγαπήσωμεν ἀλλήλους, ἵνα ἐν ὁμονοίᾳ ὁμολογήσωμεν», μετά το οποίο στους αρχαίους χρόνους γινόταν ασπασμός μεταξύ των Χριστιανῶν, ὥστε ειρηνικοί και αγαπημένοι να προσφέρουν την αναίμακτη θυσία, σύμφωνα με την εντολή του Κυρίου: «Ἐάν οὖν προσφέρῃς τό δῶρόν σου ἐπί τό θυσιαστήριον, κάκεῖ μνησθῆς, ὅτι ὁ ἀδελφός σου ἔχει τι κατά σοῦ,... ὕπαγε πρῶτον διαλλάγηθι τῷ ἀδελφῷ σου, καί τότε ἐλθὼν πρόσφερε τό δῶρον σου» (Ματθ. ε' 23-24). Σήμερα ο ασπασμός γίνεται μόνο μεταξύ των ιερέων, ὅταν συλλειτουργοῦν· ὅταν λειτουργεῖ ἕνας μόνο ιερέυς, ασπάζεται τα Δώρα κεκαλυμμένα και την Αγία Τράπεζα.

Κατά τη διάρκεια του ασπασμοῦ ο χορός ψάλλει ὡς συνέχεια του διακονικοῦ παραγγέλματος το «Πατέρα, Υἱόν καί Ἅγιον Πνεῦμα, Τριάδα ὁμοούσιον καί ἀχώριστον», που εἶναι μια σύντομη ομολογία πίστεως. Ακολουθεῖ η πλατύτερη ομολογία με την απαγγελία του Συμβόλου της Πίστεως, που στην αρχαία εποχή γινόταν ἀπό ὅλο το λαό.

Την ώρα που απαγγέλλεται το Σύμβολο, ο ιερέυς κινεῖ τον ἀέρα ἐπάνω ἀπό τα Τιμια Δώρα μέχρι τις λέξεις «και ἀνελθόντα εἰς τούς οὐρανοῦς» (ἢ ἄλλοι μέχρι τις λέξεις «σταυρωθέντα τε ὑπέρ ἡμῶν») και κάνοντας με αὐτόν σταυρό ἐπάνω ἀπό τα Δώρα τον διπλώνει και τον ἀποθέτει. Η κίνησης αὐτή εἶναι ὑπόλειμμα των κινήσεων που ἔκαναν οἱ διάκονοι με τα ριπίδια, για να προφυλάγουν τα Δώρα ἀπό τα ἔντομα. Μετά την ἀφαίρεση του ἀέρος καλό εἶναι να τοποθετεῖται ἐπάνω στο Ἅγιο Ποτήριο ἕνα μικρό κάλυμμα, για να μη μένουν τα Δώρα τελείως ἀκάλυπτα.

γ) *Η Αγία Αναφορά.* Μετά την ομολογία της πίστεως γίνεται ένας σύντομος διάλογος μεταξύ του ιερέως και του λαού, με τον οποίο προετοιμαζόμαστε για την Αγία Αναφορά (Από το «Στῶμεν καλῶς...» μέχρι το «Ἄξιον καὶ δίκαιον»). Ο διάλογος αυτός είναι αρχαιότατος και υπάρχει σ' όλες τις αρχαίες και νεώτερες λειτουργίες.

Ακολουθεί η Αγία Αναφορά, δηλ. η κυρία ευχή της Θ. Λειτουργίας, κατά την οποία γίνεται η ευλογία των Τιμίων Δώρων και η μεταβολή τους σε Σώμα και Αίμα Χριστού. Η Αγία Αναφορά αρχίζει αμέσως μετά τις λέξεις «Ἄξιον καὶ δίκαιον» και τελειώνει με την εκφώνηση «Καὶ δὸς ἡμῖν ἐν ἐνὶ στόματι...».

Στην Αγία Αναφορά διακρίνουμε τα εξής κύρια μέρη, που υπάρχουν σε όλες τις Λειτουργίες, ἔστω κι αν διατυπώνονται με άλλες λέξεις και φράσεις ή με άλλη σειρά:

α) Την ευχαριστία για όλες τις ευεργεσίες του Θεού και τη δοξολογία του μεγαλείου του, η οποία καταλήγει στον επινίκιο ὕμνο «Ἄγιος, ἅγιος, ἅγιος Κύριος σαβαώθ...».

β) Την ανάμνηση και εξιστόρηση της παραδόσεως του μυστηρίου από τον Κύριο, στην οποία απαγγέλλονται και οι ιδρυτικοί λόγοι του μυστηρίου «Λάβετε, φάγετε...», «Πίετε ἐξ αὐτοῦ πάντες...».

γ) Την προσφορά των Δώρων και την επίκληση του Αγίου Πνεύματος, με την οποία γίνεται ο καθαγιασμός και η μεταβολή τους σε Σώμα και Αίμα Χριστού και

δ) το μνημόσυνο των αγίων και όλων των κεκοιμημένων Χριστιανών και τις δεήσεις για όλες τις πνευματικές και υλικές ανάγκες των Χριστιανών.

Η Αγία Αναφορά σήμερα λέγεται μυστικά και μόνο μικρά τμήματά της εκφωνούνται, για να δοθεί και στο λαό η ευκαιρία να συμμετάσχει σ' αυτήν. Στους αρχαίους χρόνους όμως διαβαζόταν ολόκληρη εκφώνως, ὥστε να την ακούει ο λαός, και αυτό ασφαλώς είναι το ορθότερο. Τα τελευταία χρόνια πολλοί ιερείς επανέρχονται στην αρχαία συνήθεια.

Πολλή συζήτηση έχει γίνει για το αν επιτρέπεται η γονυκλισία κατά την ώρα του καθαγιασμού τις Κυριακές και την πασχάλιο περίοδο, γιατί οι ιεροί κανόνες απαγορεύουν τη γονυκλισία κατά τις ημέρες αυ-

τές. Δόθηκε η απάντησις ότι δεν πρόκειται για γονυκλινή δέηση, αλλά για λατρευτική προσκύνηση του Σώματος και του Αίματος του Κυρίου. Αυτό όμως πρέπει να γίνεται αμέσως μετά τον καθαγιασμό με τρία προσκυνήματα, όπως ορίζουν παλιές λειτουργικές φυλλάδες.

Πολλοί ιερείς συνηθίζουν να ευλογούν το αντίδωρο μετά το «Ἐξαιρέτως...». Πρόκειται για κατάλοιπο παλιάς συνθηθείας να υψώνεται την ώρα αυτή η μερίδα της Θεοτόκου. Ορθό λοιπόν είναι να γίνεται μόνο ύψωσις του αντιδώρου χωρίς ευλογία.

Μετά το τέλος της Αγίας Αναφοράς ο ιερέυς ευλογεί το λαό εκφωνώντας το «Καί ἔσται τά ἐλέη τοῦ μεγάλου Θεοῦ...».

δ) Προπαρασκευή για τη θ. κοινωνία. Μετά την Αγία Αναφορά ακολουθούν δεήσεις προπαρασκευαστικές για τη θ. κοινωνία. Οι δεήσεις αυτές περιλαμβάνουν:

α) Διακονικές προτροπές για την άξια συμμετοχή στη θ. κοινωνία. Από αυτές παραλείπονται συνήθως σήμερα οι δεήσεις «Τὴν ἡμέραν πᾶσαν...» κ.τ.λ., οι οποίες έχουν λεχθεῖ και πριν από την Αγία Αναφορά.

β) Ευχή του ιερέως που καταλήγει στην εκφώνηση «Καί καταξίωσον ἡμᾶς, Δέσποτα...», μετά την οποία απαγγέλλεται η Κυριακή προσευχή, που θεωροῦνταν ανέκαθεν ότι αναφέρεται στη θ. κοινωνία με το αίτημα «τόν ἄρτον ἡμῶν τόν ἐπιούσιον δός ἡμῖν σήμερον». Στην αρχαία εποχή η Κυριακή προσευχή απαγγελλόταν από όλο το λαό.

γ) Ευλογία με το «Εἰρήνη πᾶσι» και ευχή κεφαλοκλισίας με την εκφώνηση «Χάριτι καὶ οἰκτιρμοῖς...».

δ) Ευχή υψώσεως του Αγίου Ἄρτου, μετά την οποία ο διάκονος εκφωνεῖ «Πρόσχωμεν», και ο ιερέυς υψώνοντας τον Ἄρτο λέει: «Τά ἅγια τοῖς ἁγίοις». Στην εκφώνηση αυτή ο λαός απαντά: «Εἷς ἅγιος, εἷς Κύριος, Ἰησοῦς Χριστός εἰς δόξαν Θεοῦ Πατρός. Ἀμήν».

ε) *Η θ. κοινωνία.* Αμέσως μετά το «Εἷς ἅγιος...» αρχίζει η προσέλευσις στη θ. κοινωνία, πρώτα των κληρικών κι έπειτα του λαού. Κατά τη διάρκειά της ψάλλεται το Κοινωνικόν, που σήμερα είναι ένας μόνο ψαλμικός στίχος, στην αρχαιότητα όμως ήταν Ψαλμός ολόκληρος, συνήθως ο 33ος ή ο 144ος. Το κοινωνικό των Κυριακῶν

είναι το «Αἰνεῖτε τόν Κύριον ἐκ τῶν οὐρανῶν. Ἄλληλούια» (Ψαλμ. ρμη΄ 1). Για τις δεσποτικές και θεομητορικές γιορτές και τις μνήμες των αγίων υπάρχουν ειδικά κοινωνικά.

Πριν από τη θ. κοινωνία ο ιερέυς:

α) «Μελίζει» τον Ἅγιο Ἄρτο σε τέσσερα τμήματα και τα τοποθετεί στο Δισκάριο σταυροειδώς.

	ΙΣ	
NI		ΚΑ
	ΧΣ	

β) Ρίχνει τη μερίδα ΙΣ στο Ἅγιο Ποτήριο, αφού προηγουμένως κάνει μ' αυτή σταυρό επάνω σ' αυτό.

γ) Ευλογεί το «ζέον» και χύνει από αυτό στο Ἅγιο Ποτήριο σταυροειδώς.

Οι ενέργειες αυτές συνοδεύονται από κατάλληλα ρητά.

Ἐπειτα ο ιερέυς διαβάζει τις ευχές πριν από τη θ. κοινωνία και κοινωνεί πρώτα από τη μερίδα ΧΣ του Σώματος κι ἔπειτα από το Αἷμα τρεις φορές. Στον διάκονο μεταδίδει τη θ. κοινωνία ο ιερέυς. Ιερέυς που δε λειτουργεί, προκειμένου να κοινωνήσει, φορεῖ επιτραχήλιο, λέει τις ευχές και κοινωνεί μετά τον λειτουργό ιερέα.

Αφού κοινωνήσουν οι κληρικοί, ο διάκονος ρίχνει στο Ἅγιο Ποτήριο και τις υπόλοιπες μερίδες του Σώματος και περισυλλέγει με τη μούσα και τη λαβίδα τους «μαργαρίτες» που ἔχουν πέσει στο ειλητό, λέγοντας το «Ἀνάστασιν Χριστοῦ θεσάμενοι...», «Φωτίζου, φωτίζου...» κ.λπ. Οι μερίδες της Θεοτόκου, των αγίων κ.λπ. ὀρθό είναι να ρίχνονται στο Ἅγιο Ποτήριο, αφού κοινωνήσει και ο λαός. Συνήθως ρίχνονται από πρὶν· ἀλλὰ τότε ο ιερέυς πρέπει να προσέχει, ὥστε να μη μεταδίδει στους πιστούς ἀπὸ αυτές, ἀλλὰ μόνο ἀπὸ το Σῶμα.

Αφού κοινωνήσουν οι κληρικοί, καλούνται να προσέλθουν και οι λαϊκοί, στους οποίους μεταδίδεται με τη λαβίδα Σῶμα και Αἷμα ταυτοχρόνως. Στους λαϊκούς τη θ. κοινωνία μπορεί να μεταδώσει και ο διάκονος.

Μετά τη θ. κοινωνία ο ιερέυς ευλογεί το λαό με το Ἅγιο Ποτήριο εκφωνώντας το «Σῶσον, ὁ Θεός, τόν λαόν σου...» και ο χορός ψάλλει το «Εἶδομεν τό φῶς τό ἀληθινόν...» (ἢ στις δεσποτικές εορτές το απολυτίκιο). Ο ιερέυς ἀποθέτει τα Ἅγια στην Ἁγία Τράπεζα και τα θυμιάζει λέγοντας χαμηλόφωνα τρεις φορές το «Υψώθητι ἐπὶ τούς οὐρανοῦς, ὁ Θεός

καί ἐπί πᾶσαν τήν γῆν ἡ δόξα σου» (Ψαλμ. νστ' 6). Ἐπειτα μεταφέρει τα Ἅγια στην Πρόθεση εκφωνώντας το «Εὐλογητός ὁ Θεός ἡμῶν...». Ὄταν υπάρχει διάκονος, ο ιερέυς μεταφέρει μόνο το Ἅγιο Ποτήριο και ο διάκονος το Δισκάριο με τα καλύμματα. Στο σημείο αυτό ὀρθό είναι να ψάλλεται ο αρχαίος ευχαριστήριος ὕμνος «Πληρωθήτω τό στόμα ἡμῶν αἰνέσεώς σου, Κύριε...».

στ) Ευχαριστία και απόλυσις. Το τελευταίο τμήμα της Θ. Λειτουργίας περιλαμβάνει την ευχαριστία για τη θ. μετάληψη και την απόλυση.

Η ευχαριστία περιλαμβάνει διακονικές προτροπές («Ὅρθοί· μεταλαβόντες...») και ευχαριστήριο ευχή που κατακλείεται με την εκφώνηση «Ὅτι σύ εἶ ὁ ἁγιασμός ἡμῶν...». Τη στιγμή αυτή ο ιερέυς διπλώνει το ειλητό και τοποθετεί ἐπάνω σ' αυτό το Ευαγγέλιο, αφού πρώτα κάνει σταυρό μ' αυτό.

Μετά τη συμπλήρωση της ευχαριστίας ο ιερέυς στρέφεται προς το λαό και παραγγέλλει: «Ἐν εἰρήνῃ προέλθωμεν». Ο διάκονος: «Τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν». Ο λαός: «Κύριε, ἐλέησον». Και ο ιερέυς βλέποντας προς την εικόνα του Χριστοῦ ἀπαγγέλλει μεγαλοφώνως την **οπισθάμβωνο** ευχή «Ὁ εὐλογῶν τούς εὐλογοῦντάς σε, Κύριε...». Την 1η Ιανουαρίου ἀντί της ευχής αυτής λέγεται συνήθως η ευχή «Ὁ θυσίαν αἰνέσεως καί λατρείαν εὐάρεστον...», την οποία μερικοί ιερεῖς συνηθίζουν να λένε και κάθε φορά που τελείται η Θ. Λειτουργία του Μ. Βασιλείου.

Μετά την ευχή ο χορός ψάλλει τρεις φορές το «Εἶη τό ὄνομα Κυρίου εὐλογημένον...», ενώ ο ιερέυς διαβάσει στην Πρόθεση την τελευταία ευχή της Θ. Λειτουργίας «ἐν τῷ συστῆλαι τά ἅγια». Ἐπειτα ευλογεῖ το λαό λέγοντας το «Εὐλογία Κυρίου και ἔλεος αὐτοῦ ἔλθοι ἐφ' ὑμᾶς...» και κάνει την απόλυση, στην οποία μνημονεύει και το ὄνομα του αγίου, του οποίου τελέσθηκε η Λειτουργία (Χρυσοστόμου ἢ Βασιλείου). Τέλος μοιράζει στο λαό το ἀντίδωρον ἢ κατακλαστόν, που είναι μικρά τεμάχια ἀπό τις προσφορές που χρησιμοποιήθηκαν στην Προσκομιδή. Αρχικά το ἀντίδωρο δινόταν μόνο σ' εκείνους που δεν αξιώθηκαν να κοινωνήσουν, σήμερα ὁμως δίνεται χωρίς διάκριση σε ὅλους.

Μετά την απόλυση ο διάκονος (ή ο ιερέυς) καταλύει το περίσσευμα των Τιμίων Δώρων, ξεπλύνει το Άγιο Ποτήριο με κρασί και νερό, το σφουγγίζει καλά με το σπόγγο και το μάκτρο και καλύπτει τα ιερά σκεύη στην Πρόθεση. Έπειτα πλύνει τα χέρια και τα χείλη του στο χωνευτήριο, διαβάζει την Ευχαριστία και ξεφορεί τη στολή του. Το ίδιο κάνει και ο ιερέυς, λέγοντας το «Νῦν ἀπολύεις», το Τρισάγιο, το απολυτίκιο και το κοντάκιο του Χρυσοστόμου (ή του Βασιλείου) και τη μικρή απόλυση. Κι αφού ασπασθούν και οι δύο την Αγία Τράπεζα, αποχωρούν.

3.- Ιερατικό συλλείτουργο.

Όταν πρόκειται να συλλειτουργήσουν πολλοί ιερείς, ένας από αυτούς και ο διάκονος παίρνουν καιρό τη συνηθισμένη ώρα και τελούν την Προσκομιδή. Οι άλλοι παίρνουν καιρό στους αίνους και μνημονεύουν όλοι με τη σειρά στην Προσκομιδή. Τελευταίος μνημονεύει ο πρώτος στην τάξη, ο οποίος καλύπτει τα Δώρα και συμπληρώνει την ακολουθία. Έπειτα στέκονται γύρω από την Αγία Τράπεζα με τη σειρά των οφφικίων και των πρεσβείων της χειροτονίας, ο πρώτος μπροστά σ' αυτή, ο δεύτερος στα δεξιά του πρώτου, ο τρίτος στα αριστερά του, ο τέταρτος στα δεξιά του δευτέρου, ο πέμπτος στα αριστερά του τρίτου κ.λ.π.. Ο διάκονος στέκεται προς τα δεξιά του πρώτου.

Στη Θ. Λειτουργία προεξάρχει ο πρώτος στην τάξη. Αυτός εκφωνεί το «Εὐλογημένη ἡ βασιλεία...», διαβάζει τις ευχές, ευλογεί το λαό και τα Τίμια Δώρα και τέλος κάνει την απόλυση. Οι άλλοι ιερείς λένε τις εκφωνήσεις των ευχών με τη σειρά. Μερικές εκφωνήσεις όμως («Ὅτι ἅγιος εἶ, ὁ Θεός ἡμῶν...», «Ὅπως ὑπό τοῦ κράτους σου...», «Διά τῶν οἰκτιρμῶν...», «Λάβετε, φάγετε...». «Πίετε ἐξ αὐτοῦ πάντες...», «Τά σά ἐκ τῶν σῶν...», «Ἐξαιρέτως τῆς Παναγίας...» λέγοντας απαραίτητως από τὸν πρώτο.

Στη Μικρή Εἴσοδο οι ιερείς ψάλλουν το Εἰσοδικό ολόκληρο και ο β' χορός επαναλαμβάνει το «Σῶσον ἡμᾶς, Υἱέ Θεοῦ...». Έπειτα οι ιερείς ψάλλουν το πρώτο απολυτίκιο, οι χοροί τα υπόλοιπα και τέλος πάλι οι ιερείς το κοντάκιο. Η θυμίασις, που συνηθίζουν μερικοί ιερείς να κάνουν

ψάλλοντας το απολυτίκιο, δεν έχει θέση εδώ, αλλά μόνο στην αρχιερατική λειτουργία.

Ο Τρισάγιος ύμνος ψάλλεται πέντε φορές: την τρίτη και πέμπτη τον ψάλλουν οι ιερείς.

Στη Μεγάλη Είσοδο ο διάκονος (ή ο νεώτερος ιερέυς) παίρνει τον Άγιο Δίσκο και ο πρώτος ιερέυς το Άγιο Ποτήριο· οι άλλοι ιερείς παίρνουν τα άλλα ιερά σκεύη (λόγχη, λαβίδα κλπ) ή Σταυρούς. Μνημόνευσις κανονικά δεν γίνεται, αλλά μόνο ο διάκονος και ο πρώτος ιερέυς εκφωνούν το «Πάντων ἡμῶν μνησθεῖη Κύριος ὁ Θεός...» και, καθώς εισέρχονται στο Ιερό, εύχονται ὅλοι, ο καθένας στους άλλους, «Τῆς ἱερωσύνης ὑμῶν μνησθεῖη Κύριος ὁ Θεός...».

Μετά το «Ἀγαπήσωμεν ἀλλήλους...» ψάλλεται συνήθως ἀντί του «Πατέρα, Υἱόν...» το «Ἀγαπήσω σε, Κύριε, ἡ ἰσχὺς μου...», και οι ιερείς ασπάζονται ο ἕνας τον ἄλλο λέγοντας: «Ὁ Χριστός ἐν τῷ μέσῳ ἡμῶν ἦν καὶ ἔστι καὶ ἔσται». Ἐπειτα ὅλοι μαζί κρατούν και κινούν τον ἀέρα ἐπάνω ἀπὸ τα Τίμια Δώρα κατὰ την ἀπαγγελία του Συμβόλου της Πίστεως.

Το μνημόσυνο του επισκόπου «Ἐν πρώτοις μνήσθητι, Κύριε...» λέγεται ἀπ' ὅλους τους ιερείς μαζί.

Στη θ. κοινωνία μεταλαμβάνουν πρώτα ὅλοι οι ιερείς, ἀπὸ το Σῶμα και ἔπειτα ὅλοι ἀπὸ το Αἷμα. Στον διάκονο μεταδίδει το Σῶμα ο πρώτος ιερέυς και το Αἷμα ο τελευταῖος.

4.- Αρχιερατικές χοροστασίες.

α'. Στον Εσπερινό.

Προκειμένου να χοροστατήσει ο αρχιερέυς στον Εσπερινό, ἔρχεται στο ναό πρὶν ἀπὸ την ἑναρξη, και φορεῖ μανδύα και επανωκαλύμμαυχο. Ἐπειτα σχηματίζεται πομπή, προηγούνται οι διάκονοι και οι ιερείς και ακολουθεῖ ο αρχιερέυς κρατώντας την ποιμαντορική ράβδο. Ὄταν φθάσει στὸ μέσο του ναοῦ, ευλογεῖ το λαό και ανεβαίνει στο θρόνο, ενώ οι χοροὶ ψάλλουν το «Εἰς πολλὰ ἔτη, Δέσποτα». Τότε οι ιερείς και οι διάκονοι παίρνουν ευλογία ἀπὸ τον αρχιερέα και μπαίνουν στο Ιερό. Ο πρώτος ιερέυς φορεῖ επιτραχήλιο και εκφωνεῖ «Εὐλογητός ὁ Θεός...» και

ο αρχιερεύς διαβάζει τον Προοιμιακό Ψαλμό.

Στην Είσοδο οι διάκονοι και οι ιερείς παρατάσσονται δεξιά και αριστερά του θρόνου, και ο αρχιερεύς λέει την ευχή της Εισόδου, ευλογεί την Είσοδο και ψάλλει μαζί με τους ιερείς το «Φῶς ἰλαρόν...» και το προκείμενο. Μετά την Εκτενή λέει το «Καταξίωσον, Κύριε...». Αυτός λέει το «Εἰρήνη πᾶσι» και ευλογεί το λαό.

Αν υπάρχει αρτοκλασία, ο αρχιερεύς φορεῖ επιτραχήλιο και ωμοφόριο και λέει τις ευχές «Ἐπάκουσον ἡμῶν, ὁ Θεός...», «Δέσποτα πολυέλεε...» και «Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ...» ευλογώντας τους ἄρτους. Μετά την αρτοκλασία αποθέτει το επιτραχήλιο και το ωμοφόριο.

Μετά τα απόστιχα λέει το «Νῦν ἀπολύεις...» και στο τέλος το «Εὐλογία Κυρίου...». Την ἀπόλυση κάνει ο πρώτος ιερεύς και ο αρχιερεύς ευλογεί το λαό με τον Τίμιο Σταυρό, ενώ οι χοροὶ ψάλλουν «Τον Δεσπότην καὶ ἀρχιερέα ἡμῶν...». Ἐπειτα λέει αὐτός το «Δι' εὐχῶν τῶν ἁγίων πατέρων ἡμῶν...» και ο πρώτος ιερεύς «Δι' εὐχῶν τοῦ ἁγίου Δεσπότη ἡμῶν...».

β'. Στον Ὁρθο και τη Θ. Λειτουργία.

Ὅταν πρόκειται να χοροστατήσει αρχιερεύς, ἕνας ιερεύς φορώντας μόνο επιτραχήλιο τελεί τον Ὁρθο μέχρι τις καταβασίες. Ο αρχιερεύς ἔρχεται στο ναό λίγο πριν από τις καταβασίες και εισέρχεται ὡπως και στον Εσπερινό. Αφού ανεβεί στο θρόνο, οι ιερείς και οι διάκονοι παίρνουν ευλογία ἀπό τον αρχιερέα, μπαίνουν στο Ἱερό και φορούν τις στολές τους. Ἄν ὅμως ο αρχιερεύς δεν πρόκειται να ιεουργήσει, φορεῖ μόνο ἕνας ιερεύς με ἕνα διάκονο.

Ο αρχιερεύς ψάλλει ἀντὶ του δεξιού χοροῦ τις καταβασίες, την θ' ὠδή και τα εξαποστειλάρια. Ἄν εἶναι Κυριακή, ευλογεῖ πριν ἀπό το Εωθινὸ Εὐαγγέλιο και λέει ἔπειτα ἀπ' αὐτό το «Ἀνάστασιν Χριστοῦ θεασάμενοι...». Ὅταν ψάλλεται ο στίχος «Ἴδου γὰρ ἀλήθειαν ἠγάπησας...», ἔρχεται στο μέσο του ναοῦ και ἀσπάζεται πρώτος το Εὐαγγέλιο, κι ἀφού ευλογήσει το λαό, ἐπιστρέφει στο θρόνο.

Στους αἶνους, ὅταν ο β' χορὸς ψάλλει το «Αἰνεῖτε αὐτόν πάντες οἱ ἄγγελοι αὐτοῦ...», ο αρχιερεύς κατεβαίνει ἀπό τον θρόνο και ἀσπάζεται τις εικόνες, κι ἀφού ευλογήσει το λαό, ἐπιστρέφει πάλι στο θρόνο.

Στη Θ. Λειτουργία απευθύνει από τον θρόνο όλες τις ευλογίες και απαγγέλλει το Σύμβολο της Πίστεως και την Κυριακή προσευχή. Τα Τιμία Δώρα όμως ευλογεί ο λειτουργός ιερέυς. Στη Μικρή Είσοδο ο διάκονος προσφέρει στον αρχιερέα το Ευαγγέλιο, κι εκείνος το ασπάζεται. Στη Μεγάλη Είσοδο ο διάκονος και ο ιερέυς εκφωνούν το «Πάντων ἡμῶν μνησθεὶ Κύριος ὁ Θεός...» και όταν φθάσουν μπροστά στο θρόνο, ο ιερέυς εκφωνεί: «Τῆς ἀρχιερωσύνης σου μνησθεὶ Κύριος ὁ Θεός...» και εισέρχονται στο Ιερό.

Η απόλυσις γίνεται όπως και στον Εσπερινό.

5.- Αρχιερατική Θεία Λειτουργία.

Προκειμένου να τελέσει τη Θ. Λειτουργία, ο αρχιερέυς χοροστατεί στον Ὄρθρο μέχρι τους αίνους, όπως περιγράψαμε.

Εν τῷ μεταξύ ένας από τους ιερεῖς τελεί την Προσκομιδὴ ως εξής: Προετοιμάζει τον Ἀμνό και το Ποτήριον, χωρίς να ευλογήσει την ἔνωση. Ἐπειτα βγάζει τις μερίδες της Θεοτόκου και των αγίων και μια μερίδα για τον αρχιερέα και καλύπτει τα Ἄγια μόνο με τον αέρα.

Αφού ψαλεί το «Πᾶσα πνοή» και το «Αἰνεῖτε», ο δεξιός χορός ψάλλει αργά «Τόν Δεσπότην καὶ Ἀρχιερέα ἡμῶν...», και ο αρχιερέυς, συνοδευόμενος από δύο διακόνους που κρατούν τα δικηροτρίκηρα, ἔρχεται μπροστά στην Ωραία Πύλη και παίρνει καιρό· κι αφού ευλογήσει το λαό, εισέρχεται στο Ιερό, φορεῖ την αρχιερατική στολή του, νίπτει τα χέρια του και συμπληρώνει την Προσκομιδὴ. Κατά την αρχαία τάξη η Προσκομιδὴ ολοκληρώνεται την ὥρα του Χερουβικού, για ευκολία ὅμως και συντομία γίνεται αυτό στους αίνους. Στην αρχὴ της Δοξολογίας ο αρχιερέυς μαζί με τους ιερεῖς και τους διακόνους ἔρχεται στο θρόνο, και εκεί λέγονται χαμηλόφωνα οι δεήσεις και η απόλυσις του Ὄρθρου και ο προπαρασκευαστικός για τη Θ. Λειτουργία διάλογος.

Σύμφωνα με ἄλλη ἐπισημότερη τάξη ο αρχιερέυς ἐνδύεται στο μέσον του ναού. Στην περίπτωση αυτή παίρνει καιρό μετά τη Δοξολογία και ἔπειτα ἔρχεται στο μέσο του ναού, κι ἐνῶ οι χοροὶ ψάλλουν αργά το «Ἄνωθεν οἱ προφῆται...» ἢ το «Περίζωσαι τὴν ρομφαίαν σου...», φορεῖ την αρχιερατική στολή και ἀνεβαίνει στο θρόνο.

Την ἐναρξὴ της Θ. Λειτουργίας κάνει ο πρῶτος ιερέυς και τις εκ-

φωνήσεις των ευχών λένε διαδοχικά οι ιερείς, αφού πάρουν ευλογία από τον αρχιερέα και έλθουν στο Ιερό. Τις ευχές των αντιφώνων όμως λέει ο αρχιερέυς από το θρόνο.

Στην Μικρή Είσοδο ο αρχιερέυς κατεβαίνει στο μέσο του ναού και, περιστοιχιζόμενος από τους ιερείς και τους διακόνους ψάλλει το Εισοδικό και εισέρχεται στο Ιερό. Αυτή είναι η επίσημη είσοδος του αρχιερέως για την τέλεση της Θ. Λειτουργίας· γι' αυτό αμέσως, ψάλλοντας το απολυτίκιο, θυμιάζει την Αγία Τράπεζα, την Πρόθεση, τις εικόνες και το λαό από την Ωραία Πύλη. Ο αρχιερέυς διαβάζει όλες τις ευχές της Θ. Λειτουργίας, παραχωρεί όμως τις εκφωνήσεις στους ιερείς εκτός εκείνων που ανήκουν στον πρώτο, τις οποίες λέει ο ίδιος.

Ο Τρισάγιος ύμνος ψάλλεται όπως και στο ιερατικό συλλειτουργο-αλλά πριν από το «Δύναμις» ψάλλεται άλλη μια φορά από τους ιερείς σε τέσσερις στάσεις (Τρισάγιον του Βήματος), στα ενδιάμεσα των οποίων ο αρχιερέυς ευλογεί το λαό από την Ωραία Πύλη με τα δικηροτρύκηρα λέγοντας το «Κύριε Κύριε, επίβλεψον έξ ούρανοῦ...». Μετά το «Δύναμις» ψάλλεται τρεῖς φορές το «Κύριε, σῶσον τούς εὔσεβεις», μία φορά από το Ιερό και μία από κάθε χορό, και τέλος πάλι από το Ιερό το «Καί ἐπάκουσον ἡμῶν». Ἐπειτα απαγγέλλεται από τον διάκονο η φήμη του αρχιερέως, η οποία εν συνεχεία ψάλλεται τρεις φορές από τους ιερείς και τους χορούς. Στις επαρχίες του Οικουμενικού Πατριαρχείου πριν από τη φήμη του Μητροπολίτου ψάλλεται και η φήμη του Πατριάρχου μόνο από το Ιερό.

Όταν διαβάζεται ο Απόστολος, ο αρχιερέυς, εκδηλώνοντας ταπεινωση και σεβασμό, βγάζει τη μίτρα και το μέγα ωμοφόριο και ακούει το Ευαγγέλιο από την Ωραία Πύλη, περιστοιχιζόμενος από τους ιερείς· μετά την ανάγνωση παραλαμβάνει από τα χέρια του διακόνου το Ευαγγέλιο, το ασπάζεται και ευλογεί μ' αυτό το λαό.

Όταν ψάλλεται ο Χερουβικός ύμνος, φορεί το μικρό ωμοφόριο και λέει την ευχή «Οὐδείς ἄξιος...». Ἐπειτα θυμιάζει και, αφού ζητήσει συγχώρηση από το λαό, έρχεται στην Πρόθεση. Το ίδιο κάνουν έπειτα και οι ιερείς. Ο αρχιερέυς παραδίδει στον διάκονο και τους ιερείς τα Τίμια Δώρα και τα άλλα ιερά σκεύη, και αυτός πάλι τα παραλαμβάνει

στην Ωραία πύλη και τα αποθέτει στην Αγία Τράπεζα.

Στον ασπασμό ο κάθε ιερέυς ασπάζεται το εγκόλπιο και το χέρι του επισκόπου, ενώ ο επίσκοπος τον ασπάζεται στο μέτωπο· έπειτα οι ιερείς ανταλλάσσουν και μεταξύ τους ασπασμό και όλοι μαζί κινούν τον αέρα επάνω από το κεφάλι του αρχιερέως, ο οποίος σκύβει και περιβάλλει με τα χέρια του τα Άγια Δώρα.

Στο «Εν πρώτοις μνήσθητι...» ο αρχιερέυς μνημονεύει την προϊσταμένη του αρχή (τον Πατριάρχη ή την Ιερά Σύνοδο) και οι ιερείς τον αρχιερέα που λειτουργεί:

Τη θ. κοινωνία μεταδίδει σε όλους τους κληρικούς ο αρχιερέυς.

Τέλος ο αρχιερέυς κάνει την απόλυση από την Ωραία Πύλη ή από το θρόνο, περιστοιχιζόμενος από τους ιερείς, ενώ οι χοροί ψάλλουν «Τόν Δεσπότην καί ἄρχιερέα ἡμῶν...». Κι αφού εκείνος πει το «Δι' εὐχῶν τῶν ἁγίων πατέρων ἡμῶν...», ο πρώτος ιερέυς εκφωνεί το «Δι' εὐχῶν τοῦ ἁγίου Δεσπότην ἡμῶν...».

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ'

ΟΙ ΑΚΟΛΟΥΘΙΕΣ ΤΟΥ ΔΩΔΕΚΗΜΕΡΟΥ

1.- Οι ακολουθίες των Χριστουγέννων.

Το πρωϊ της παραμονής των Χριστουγέννων μετά την απόλυση του Όρθρου ψάλλεται η ακολουθία των Μεγάλων Ωρών. Η έναρξίς της Α΄ Ώρας γίνεται με το «Εὐλογητός ὁ Θεός...», το «Βασιλεῦ οὐράνιε...», το Τρισάγιο, το «Κύριε, ἐλέησον» 12 φορές και το «Δεῦτε προσκυνήσωμεν...». Οι άλλες Ώρες αρχίζουν απ' ευθείας με το «Δεῦτε προσκυνήσωμεν...».

Η διάταξις της κάθε Ώρας είναι η εξής:

Μετά το «Δεῦτε προσκυνήσωμεν...» διαβάζονται οι Ψαλμοί της Ώρας, το προεόρτιο απολυτίκιο «Απεγράφετο ποτέ...» και το Θεοτοκίον της Ώρας. Έπειτα ψάλλονται τρία ιδιόμελα, κατά τη διάρκεια των οποίων ο διάκονος (ή ο ιερέυς) θυμιάζει με κατζί. Μετά τα ιδιόμελα διαβάζεται η Προφητεία, ο Απόστολος και το Ευαγγέλιο. Έπειτα λέγεται το σταθερό προκείμενο της Ώρας, το Τρισάγιο, το προεόρτιο κοντάκιο «Ἡ Παρθένος σήμερον τόν προαιώνιον Λόγον...», το «Κύριε, ἐλέησον» 40 φορές, η ευχή «Ὁ ἐν παντί καιρῷ...», το «Κύριε, ἐλέησον» 3 φορές, Δόξα, και νῦν. «Τήν τιμιωτέραν...», «Ἐν ὀνόματι Κυρίου εὐλόγησον, πάτερ». Ο ιερέυς εκφωνεῖ το «Ὁ Θεός οἰκτιρήσαι ἡμᾶς...», και διαβάζει την ευχή της Ώρας.

Στην Θ΄ Ώρα το δοξαστικό «Σήμερον γεννᾶται ἐκ Παρθένου...» απαγγέλλεται πρώτα από τον αναγνώστη στο μέσο του ναού κι έπειτα ψάλλεται από τους δύο χορούς.

Μετά την ευχή της Θ΄ Ώρας γίνεται απόλυσις και αμέσως αρχίζει με το «Εὐλογημένη η βασιλεία...» ο Μέγας Εσπερινός των Χριστουγέν-

νων. Μετά τα αναγνώσματα του Εσπερινού ο διάκονος λέει: «Τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν...» και ο ιερέυς «Ὅτι ἅγιος εἶ ὁ Θεός ἡμῶν...», και ψάλλεται ο Τρισάγιος ὕμνος. Ἐπειτα διαβάζεται ο Απόστολος και το Ευαγγέλιο και τελείται η Λειτουργία του Μ. Βασιλείου.

Το πρωῖ της κυρίας ημέρας στο Μεσονυκτικό ψάλλεται η λιτή και τα απόστιχα του Εσπερινού, κι ἔπειτα τελείται ο Ὁρθρος της εορτής και η Λειτουργία του Χρυσοστόμου.

Αν ὁμως η παραμονή τύχει Σάββατο ἢ Κυριακή, γίνονται οι εξής μεταβολές.

α) Οι Μεγάλες Ὁρες διαβάζονται την Παρασκευή (22 ἢ 23 του μηνός) και δεν τελείται Θ. Λειτουργία.

β) Την παραμονή τελείται ο Ὁρθρος και η Θ. Λειτουργία του Χρυσοστόμου κατά τη διάταξη του Τυπικού.

γ) Το απόγευμα της παραμονής τελείται ο Μέγας Εσπερινός της εορτής χωρίς Θ. Λειτουργία.

δ) Το πρωῖ της κυρίας ημέρας στο Μεσονυκτικό ψάλλεται μόνο η λιτή, γιατί τα απόστιχα ψάλλθηκαν στον Εσπερινό, και τελείται η Θ. Λειτουργία του Μ. Βασιλείου.

2. - Οι ακολουθίες της 1ης Ιανουαρίου.

Την ημέρα αυτή, κατά την οποία γιορτάζονται μαζί η Περιτομή του Κυρίου και η μνήμη του αγίου Βασιλείου, οι ακολουθίες τελούνται κατά τη συνηθισμένη τάξη. Λειτουργία τελείται πάντοτε του Μ. Βασιλείου για τη μνήμη του και λέγεται η ειδική οπισθάμβωνος ευχή «Ὁ θυσίαν αἰνέσεως...». Μετά τη Θ. Λειτουργία συνηθίζεται να τελείται η Δοξολογία για την είσοδο στο νέο ἔτος.

3. - Οι ακολουθίες των Θεοφανείων.

Για τις ακολουθίες της παραμονής και της κυρίας ημέρας των Θεοφανείων ισχύουν ὅσα σημειώθηκαν για τις αντίστοιχες ημέρες των Χριστουγέννων.

Το ιδιαίτερο στοιχείο της εορτής των Θεοφανείων είναι ο Μέγας Αγιασμός, που τελείται την παραμονή στο τέλος της Θ. Λειτουργίας, είτε είναι ημερινή είτε εσπερινή, και επαναλαμβάνεται την κυρία ημέ-

ρα στο τέλος του Όρθρου. Για ευκολία όμως των εκκλησιαζομένων επεκράτησε γενικά η συνήθεια να τελείται και την κυρία ημέρα ο Αγιασμός στο τέλος της Θ. Λειτουργίας. Για την τάξη και τη σημασία του Μεγ. Αγιασμού θα κάνουμε λόγο στο ειδικό κεφάλαιο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ'

ΟΙ ΑΚΟΛΟΥΘΙΕΣ ΤΗΣ Μ. ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΣΤΗΣ

1.- Γενικά.

Κατά τη Μ. Τεσσαρακόστη τελούνται στους ενοριακούς ναούς κάθε εβδομάδα οι εξής ακολουθίες. Το απόγευμα του Σαββάτου ο Μέγας Εσπερινός και το πρωί της Κυριακής το Μεσονυκτικόν, ο Όρθρος και η Θ. Λειτουργία του Μ. Βασιλείου. Το απόγευμα της Κυριακής τελείται ο λεγόμενος κατανυκτικός Εσπερινός, που αποτελεί το προοίμιο της κάθε εβδομάδας. Το πρωί των καθημερινών από τη Δευτέρα ως την Παρασκευή τελούνται εν συνεχεία ο Όρθρος, οι Ώρες και ο Εσπερινός, μαζί με τον οποίο την Τετάρτη και την Παρασκευή τελείται η Θ. Λειτουργία των Προηγιασμένων. Το απόγευμα από τη Δευτέρα ως την Πέμπτη τελείται το Μέγα Απόδειπνον· την Παρασκευή τελείται το Μικρόν Απόδειπνον με τους Χαιρετισμούς της Θεοτόκου. Τέλος το πρωί του Σαββάτου τελείται ο Όρθρος και η Θ. Λειτουργία του Χρυσοστόμου.

Οι ακολουθίες των Σαββάτων και των Κυριακών δεν παρουσιάζουν ουσιώδεις διαφορές από τις αντίστοιχες του υπολοίπου έτους. Οι ακολουθίες όμως των καθημερινών παρουσιάζουν αρκετές διαφορές, και γι' αυτό θα μιλήσουμε ιδιαίτερα γι' αυτές. Στις ακολουθίες αυτές (από τον Εσπερινό της Κυριακής μέχρι τον Εσπερινό της Παρασκευής) ο ιερέυς φορεί πένθιμα άμφια και η Αγία Τράπεζα καλύπτεται επίσης με πένθιμα καλύμματα.

2.- Οι κατανυκτικοί Εσπερινοί.

Έτσι επεκράτησε να λέγονται οι Εσπερινοί της Κυριακής της Τυρινής και των πέντε Κυριακών της Μ. Τεσσαρακοστής. Ο καθένας α-

πό τους Εσπερινούς αυτούς αποτελεί την έναρξη της νέας εβδομάδας, κι αυτό δηλώνεται με τους ύμνους που ψάλλονται (π.χ. «Τά τῶν νηστειῶν νῦν δις ἐβδομα φαιδρῶς ἐναρξώμεθα τελοῦντες...», «Νηστείας ἐναρξάμενοι ἐβδομαδος τῆς τρίτης...» κλπ.

Στους Εσπερινούς αυτούς γίνεται Είσοδος και ψάλλονται εναλλάξ τα δύο μεγάλα προκείμενα «Μή ἀποστρέψης...» και «Ἐδωκας κληρονομίαν...». Η εκτενής λέγεται μόνο μέχρι τη δέηση «ὑπέρ τοῦ ἀρχιεπισκόπου ἡμῶν...». Αντί απολυτικίων ψάλλονται τα τροπάρια «Θεοτόκε Παρθένε... Βαπτιστά τοῦ Χριστοῦ... Δόξα. Ἴκετεύσατε ὑπέρ ἡμῶν... Καί νῦν. Ὑπό τήν σήν εὐσπλαγχνίαν...». Ἐπειτα ο αναγνώστης λέει το «Κύριε ἐλέησον» 40 φορές, «Δόξα, καί νῦν. Τήν τιμιωτέραν... Ἐν ὀνόματι Κυρίου εὐλόγησον, πάτερ». Ο ἱερεύς: «Ὁ ὢν εὐλογητός Χριστός ὁ Θεός ἡμῶν...», την ευχή «Ἐπουράνιε βασιλεῦ...» και την ἀπόλυση, στην οποία πριν ἀπό το «Δί' εὐχῶν...» ψάλλεται το Θεοτοκίον «Πάντων προστατεύεις, ἀγαθή...».

3.- Οι πρωϊνές ακολουθίες των καθημερινών.

α) Ο Ὅρθρος. Την Καθαρά Δευτέρα στην έναρξη του Ὅρθρου παραλείπονται τα τροπάρια «Σῶσον, Κύριε, τόν λαόν σου...» κλπ., και ο αναγνώστης μετά το Τρισάγιο λέει το «Κύριε, ἐλέησον» 12 φορές και το «Ἐν ὀνόματι Κυρίου εὐλόγησον, πάτερ». Ο ἱερεύς: «Δόξα τῇ ἁγίᾳ καί ὁμοουσίῳ...» και διαβάζεται ο Εξάψαλμος. Τις ἄλλες ἡμέρες η έναρξις του Ὅρθρου γίνεται ὅπως πάντα.

Μετά τον Εξάψαλμο και τα Ειρηνικά ψάλλεται το Ἄλληλούια στον ἦχο της εβδομάδας και οι Τριαδικοί ὕμνοι του ἦχου. Ἐπειτα ψάλλονται τα καθίσματα της ἡμέρας και διαβάζεται ο 50ός Ψαλμός. Ο ἱερεύς λέει την ευχή «Σῶσον, ὁ Θεός τόν λαόν σου...» και μετά την εκφώνηση «Ἐλέει καί οἰκτιρμοῖς...» διαβάζονται οι εννέα ᾠδές ως εξής: Τη Δευτέρα διαβάζεται ολόκληρη ἡ α' ᾠδή, την Τρίτη ἡ β', την Τετάρτη ἡ γ', την Πέμπτη ἡ δ' και την Παρασκευή ἡ ε'. Η ἡ' ᾠδή και το β' μέρος της θ' (ἡ προσευχή του Ζαχαρίου) διαβάζονται ολόκληρες κάθε μέρα. Ἀπό τις ἄλλες ᾠδές λέγεται μόνο ἡ αρχή και οι δύο τελευταῖοι στίχοι. Μετά τις ᾠδές διαβάζονται ο κανὼν του Μηναίου και τα τριῶδια της ἡμέρας με τις συναπτές στην γ', στ', και θ' ᾠδή. Μετά την στ' ἀντί κοντα-

κίου διαβάζεται το μαρτυρικό του ήχου. Στο «Αἰνοῦμεν, εὐλογοῦμεν...» λέγεται πάντοτε ο ειρμός της ἡ ᾠδῆς του Τριωδίου και μετά την Τιμιωτέραν ο ειρμός της θ' ᾠδῆς και το «Ἄξιόν ἐστιν...». Αντί εξαποστειλαρίου ψάλλεται το φωταγωγικό του ήχου της εβδομάδος.

Μετά το «Ἄγαθόν τό ἐξομολογεῖσθαι...» και το Τρισάγιον ο αναγνώστης λέει χύμα αντί απολυτικίου το θεοτοκίον «Ἐν τῷ ναῶ ἐστῶτες τῆς δόξης σου...», το «Κύριε, ἐλέησον» 40 φορές κ.τ.λ. όπως στον Εσπερινό. Μετά το «Ἐπουράνιε βασιλεῦ...» διαβάζονται οι Ὁρες.

β) Οι Ὁρες. Κάθε Ὁρα τελείται κατά την ἐξῆς τάξη:

Ο αναγνώστης: Δεῦτε προσκυνήσωμεν...» και τους Ψαλμούς της Ὁρας. Ἐπειτα: «Δόξα, καί νῦν. Ἀλληλούια, ἀλληλούια, ἀλληλούια, δόξα σοι, ὁ Θεός» (τρεις φορές) «Κύριε ἐλέησον», (τρεις φορές). Και ψάλλεται το τροπάριο της Ὁρας τρεις φορές με τους στίχους του. Ἐπειτα: Δόξα, καί νῦν. Το θεοτοκίον της Ὁρας, οι ειδικοί στίχοι της Ὁρας (προκειμενον), το Τρισάγιον, τα αντί κοντακίου τροπάρια, το «Κύριε ἐλέησον» 40 φορές. «Ὁ ἐν παντί καιρῷ», «Κύριε ἐλέησον», τρεις φορές. «Δόξα, καί νῦν. Τήν τιμιωτέραν. Ἐν ὀνόματι Κυρίου...». Και ο ιερεύς: «Ὁ Θεός οἰκτιρήσαι ἡμᾶς...» και την ευχή της Ὁρας.

Σημειωτέον ὅτι κακῶς ἔχει επικρατήσει να παραλείπονται οι ευχές της ΣΤ' και Θ' Ὁρας.

Στην ΣΤ' Ὁρα μετά το θεοτοκίον ψάλλεται το τροπάριον της προφητείας και διαβάζεται το προφητικό ανάγνωσμα της ημέρας από τον Ησαΐα.

Στην Θ' Ὁρα δε λέγεται το «Ὁ ἐν παντί καιρῷ», αντί του «Ὁ Θεός οἰκτιρήσαι...» λέγεται το «Δι' εὐχῶν...», και μετά την ευχή ψάλλονται οι Μακαρισμοί, όπως διατάσσονται στο Ωρολόγιο.

Μετά το «ὁ Θεός οἰκτιρήσαι...», αν δεν πρόκειται να τελεσθεῖ Προηγιασμένη, αρχίζει αμέσως ο Εσπερινός. Αν όμως πρόκειται να γίνει Προηγιασμένη, ο αναγνώστης λέει το «Κύριε, ἐλέησον» 12 φορές και την ευχή «Παναγία Τριάς, το ομοούσιον κράτος...» και ο ιερεύς κάνει απόλυση, μετά την οποία αρχίζει ο Εσπερινός με την Προηγιασμένη.

γ) Ο Εσπερινός (χωρίς Προηγιασμένη). Στον Εσπερινό μετά τα Ειρηνικά πρέπει κανονικά να διαβάζονται τα «Προς Κύριον», δηλ. το 18ο κάθισμα του Ψαλτηρίου· συνήθως όμως αυτά διαβάζονται μόνο στις Προηγιασμένες.

Μετά το «Φῶς ἰλαρόν» λέγονται τα προκείμενα και τα αναγνώσματα της ημέρας (από τη Γένεση και τις Παραβολές) και αμέσως το «Καταξίωσον, Κύριε». Τα υπόλοιπα του Εσπερινού γίνονται όπως και στον κατανυκτικό Εσπερινό. Αλλά μετά το «Ἐπουράνιε βασιλεῦ...» ο αναγνώστης λέει το «Κύριε ἐλέησον» 12 φορές και την ευχή «Παναγία Τριάς, τό ὁμοούσιον κράτος...» και γίνεται η απόλυσις χωρίς το «Πάντων προστατεύεις, ἀγαθή...».

4.- Η Θ. Λειτουργία των Προηγιασμένων.

α'. Γενικά.

Η Θ. Λειτουργία των Προηγιασμένων λέγεται έτσι, γιατί σ' αυτή δεν γίνεται καθαγιασμός των Τιμίων Δώρων, αλλά αυτά είναι αγιασμένα από την κανονική Θ. Λειτουργία της προηγούμενης Κυριακής ή του Σαββάτου και προσφέρονται στους πιστούς για να κοινωνήσουν. Σύμφωνα με αρχαία συνήθεια η τέλεσις κανονικής Θ. Λειτουργίας τη Μ. Τεσσαρακοστή απαγορεύεται εκτός Σαββάτου και Κυριακής. Για να μπορούν λοιπόν οι Χριστιανοί να κοινωνούν και άλλες ημέρες, θεσπίσθηκε από πολύ παλιά η Λειτουργία των Προηγιασμένων, της οποίας ο συντάκτης είναι άγνωστος.

Η Λειτουργία των Προηγιασμένων σύμφωνα με τον 52ο κανόνα της Πενθέκτης συνόδου (692) μπορεί να τελείται όλες τις ημέρες της Μ. Τεσσαρακοστής εκτός Σαββάτου και Κυριακής. Σύμφωνα με την τάξη όμως που έχει διαμορφωθεί από αιώνες τελείται κατά τις εξής ημέρες: α) Κάθε Τετάρτη και Παρασκευή των έξι εβδομάδων της Μ. Τεσσαρακοστής. β) Τήν Πέμπτη της Ε' εβδομάδας, επειδή ψάλλεται ο Μέγας κανών. γ) Σε μνήμες επισήμων αγίων που συμπίπτουν τη Μ. Τεσσαρακοστή εκτός Σαββάτου και Κυριακής και δ) τη Μ. Δευτέρα, Μ. Τρίτη και Μ. Τετάρτη.

Στις ενορίες δεν τελείται Προηγιασμένη την παραμονή του Ευαγγελισμού, έστω κι αν τύχει Τετάρτη ή Παρασκευή. Στις Μονές ό-

μως τελείται πάντοτε Προηγιασμένη την ημέρα αυτή (εκτός αν τύχει Σάββατο ή Κυριακή) με τον Μικρό Εσπερινό της εορτής.

β'. Προπαρασκευή.

Στην Προσκομιδή του Σαββάτου ή της Κυριακής ο ιερέυς προετοιμάζει, εκτός από τον Αμνό που προορίζεται για κείνη την ημέρα, τόσους άλλους, όσες Προηγιασμένες πρόκειται να τελέσει μέσα στην εβδομάδα και τους τοποθετεί στο επάνω μέρος του Δισκαρίου, λέγοντας στον καθένα τα ορισμένα ρητά. Έπειτα χύνει στο Άγιο Ποτήριο νόμα και νερό και συμπληρώνει την Προσκομιδή.

Στη Θ. Λειτουργία ευλογεί όλους τους Αμνούς μαζί σαν ένα, γιατί ένας είναι ο Χριστός. Υψώνει επίσης όλους μαζί τους Αμνούς, όταν εκφωνεί «Τά ἅγια τοῖς ἁγίοις», μελίζει όμως μόνο τον πρώτο και ρίχνει τη μερίδα ΙΣ και το ζέον στο Άγιο Ποτήριο. Έπειτα, παίρνοντας με το αριστερό χέρι καθένα από τους άλλους Αμνούς και αναστρέφοντάς τον, χύνει με τη λαβίδα Αίμα σταυροειδώς και τον τοποθετεί ανεστραμμένο στο αρτοφόριο.

γ'. Τέλεσις.

Την ημέρα που πρόκειται να τελεσθεί η Προηγιασμένη, όταν αρχίζει η Θ' Ώρα, κλείνεται η Ωραία Πύλη, και ο ιερέυς βγαίνει από το Ιερό, προσκυνεί μπροστά στο δεσποτικό θρόνο, ασπάζεται τις εικόνες, και ζητεί συγχώρηση από το λαό. Έπειτα μπαίνει στο Ιερό, προσκυνεί και ασπάζεται την Αγία Τράπεζα και φορεί πένθιμη στολή χωρίς επιγονάτιο και σταυρό, έστω κι αν είναι οφικιούχος. Πένθιμα καλύμματα χρησιμοποιούνται και για τα ιερά σκεύη.

Μετά τους Μακαρισμούς κ.τ.λ. και το «Ο Θεός οϊκτιρήσαι ἡμᾶς...» ο αναγνώστης λέει το «Κύριε ἔλεῆσον» 12 φορές και την ευχή «Παναγία Τριάς, τό ὁμοούσιον κράτος...», ανοίγεται η Ωραία Πύλη, και ο ιερέυς κάνει την απόλυση, και αμέσως αρχίζει ο Εσπερινός με τη Λειτουργία των Προηγιασμένων ως εξής:

Ο ιερέυς εκφωνεί «Εὐλογημένη ἡ βασιλεία...» και διαβάζεται ο Προοιμιακός Ψαλμός. Μετά τα Ειρηνικά διαβάζεται το 18ο κάθισμα του Ψαλτηρίου (τα «Πρός Κύριον») σε τρεῖς στάσεις. Σε κάθε στάση γί-

νεται Μικρή Συναπτή από τον ιερέα και λέγεται η αντίστοιχη ευχή.

Στην αρχή του καθίσματος κλείνεται πάλι η Ωραία Πύλη και ο ιερέυς προετοιμάζει τα Τίμια Δώρα, δηλ. αποθέτει στο Δισκάριο το προηγιασμένο Σώμα, χύνει νόμα και νερό στο Άγιο Ποτήριο, καλύπτει, θυμιάζει και προσκυνεί τα Δώρα, λέγοντας σε κάθε ενέργειά του το «Δί' εὐχῶν τῶν ἁγίων πατέρων ἡμῶν...».

Η απόθεσις του Σώματος στο Δισκάριο μπορεί να γίνει κατά δύο τρόπους: ή μεταφέρεται το αρτοφόριο στην Πρόθεση και γίνεται εκεί όλη η προετοιμασία ή απλώνεται το ειλητο στην Αγία Τράπεζα και εκεί γίνεται η απόθεσις του Αγίου Άρτου στο Δισκάριο, καλύπτεται, θυμιάζεται και μεταφέρεται στην Πρόθεση, όπου γίνονται τα υπόλοιπα. Η δεύτερη αυτή τάξις επίκρατεί σήμερα. Η συνήθεια όμως να γίνεται η μεταφορά του Δισκαρίου με τον Άγιο Άρτο στην Πρόθεση, όταν λέγεται ο στίχος «Ἐν ταῖς νυξίν ἐπάρατε τάς χειράς ὑμῶν εἰς τὰ ἅγια...», είναι εντελώς νέα και δεν έχει έρεισμα στην παλιά λειτουργική πράξη, είναι δε και πρακτικά άστοχη, γιατί δεν αφήνει χρόνο για την αποπεράτωση της Προσκομιδής.

Μετά το κάθισμα και την τελευταία συναπτή ανοίγεται η Ωραία Πύλη και ψάλλεται το «Κύριε ἐκέκραξα» και τα στιχηρά της ημέρας, και ο ιερέυς θυμιάζει όλο το ναό.

Η Είσοδος γίνεται με το θυμιατό ή με το Ευαγγέλιο, αν πρόκειται να διαβαστεί Ευαγγέλιο. Μετά το «Φῶς ἱλαρόν» διαβάζονται τα προκείμενα και τα αναγνώσματα της ημέρας. Μετά το δεύτερο προκείμενο όμως ο αναγνώστης εκφωνεί: «Κέλευσον». Και ο ιερέυς, κρατώντας λαμπάδα αναμμένη και θυμιατό κάνει σταυρό μπροστά στην Αγία Τράπεζα και λέει: «Σοφία· ὀρθοί!». Έπειτα στρέφεται προς το λαό και, ευλογώντας με τη λαμπάδα και το θυμιατό, εκφωνεί: «Φῶς Χριστοῦ φαίνει πᾶσι», και τότε διαβάζεται το δεύτερο ανάγνωσμα.

Έπειτα ψάλλεται το «Κατευθυνθήτω», πρώτα από τον ιερέα, που στέκεται μπροστά στην Αγία Τράπεζα και θυμιάζει, κι έπειτα τέσσερις φορές από τους χορούς, ενώ ο ιερέυς θυμιάζει κάθε πλευρά της Αγίας Τραπέζης και λέει τους ορισμένους στίχους, και τέλος πάλι από τον ιερέα μέχρι τις λέξεις «ἐνώπιόν σου»· το υπόλοιπο ψάλλει ο α' χορός, ενώ ο ιερέυς θυμιάζει το λαό από την Ωραία Πύλη.

Μετά το «Κατευθυνθήτω» διαβάζεται Απόστολος και Ευαγγέλιο, αν είναι μνήμη αγίου, ή μόνο Ευαγγέλιο τη Μ. Εβδομάδα. Έπειτα λέγονται η Εκτενής, οι δεήσεις υπέρ των κατηχουμένων (από την Τετάρτη της Δ' εβδομάδας και οι δεήσεις υπέρ των φωτιζομένων) και οι δύο μικρές συναπτές με τις ευχές των πιστών και απλώνεται το ειλητόν.

Μετά την εκφώνηση «Κατά την δωρεάν του Χριστού σου...» ψάλλεται ο Χερουβικός ύμνος «Νῦν αἱ δυνάμεις τῶν οὐρανῶν...» και γίνεται η Είσοδος των Τιμίων Δώρων ως εξής: Ο ιερέυς θυμιάζει, όπως και στην κανονική Λειτουργία, λέγοντας τον 50ό ψαλμό, κι αφού προσκυνήσει και ζητήσει συγχώρηση από το λαό, έρχεται στην Πρόθεση, θυμιάζει και προσκυνεί τα Δώρα. Έπειτα ρίχνει τον Αέρα στο κεφάλι του και παίρνει τα Δώρα, όπως συνήθως, κι ενώ ο χορός διακόπτει τον ύμνο μετά τις λέξεις «ὁ Βασιλεὺς τῆς δόξης» και ο λαός πέφτει κατά γης, τα μεταφέρει στην Αγία Τράπεζα, λέγοντας χαμηλόφωνα το «Δι' εὐχῶν...», ενώ προπορεύεται διάκονος ή υπηρέτης με λαμπάδα και θυμιατό. Επειδή η είσοδος γίνεται σιωπηλά, ακολουθείται διαδρομή συντομότερη από τη συνηθισμένη. Έπειτα συνεχίζεται ο ύμνος, κλείνεται πάλι η Ωραία Πύλη, και ο ιερέυς αποθέτει τα Δώρα στην Αγία Τράπεζα, αφαιρεί τα καλύμματα και τον αστερίσκο και τα καλύπτει μόνο με τον αέρα, προσκυνεί τρεις φορές και τα ασπάζεται.

Ακολουθούν τα Πληρωτικά και οι προ της θ. κοινωνίας ευχές με την Κυριακή προσευχή. Ὑψωσις του Αγίου Ἄρτου δεν γίνεται, αλλά ο ιερέυς βάζει το χέρι του κάτω από τον αέρα και εγγίζει απλώς τον Ἄγιο Ἄρτο και εκφωνεί: «Τά προηγιασμένα Ἁγία τοῖς ἀγίοις». Έπειτα αφαιρεί τον αέρα και κάνει όσα και στην κανονική Θ. Λειτουργία. Κοινωνικό ψάλλεται το «Γεύσασθε καὶ ἴδετε ὅτι χρηστός ὁ Κύριος. Ἄλληλούια» (Ψαλμ. λγ' 9) και αντί του «Εἶδομεν το φῶς...» ψάλλεται το «Εὐλόγησω τον Κύριον εν παντί καιρῷ...». Στην απόλυση πριν από το «Δι' ευχῶν» διαβάζονται οι Ψαλμοί 33 και 144 και ο ιερέυς μοιράζει το αντίδορο.

Πρέπει να σημειωθεί ότι, επειδή πρόκειται για εσπερινή Λειτουργία, λέγεται «Πληρώσωμεν τήν έσπερινήν δέησιν...» και «Τήν έσπέραν πάσαν...». Πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι απαγορεύεται η τέ-

λεσις Προηγιασμένης με τμήμα μόνο του Αμνού, καθώς και η μεταφορά του Αμνού για την τέλεση Προηγιασμένης σε άλλο ναό.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΕΣΠΕΡΙΝΩΝ ΤΗΣ Μ. ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΣΤΗΣ

Κατανυκτικός Εσπερινός (Κυριακή)	Εσπερινός χωρίς Προηγιασμένη (Δευτ. Τρίτη, Πέμ.)	Εσπερινός με Προηγιασμένη (Τετάρτη, Παρασκευή)
1.- Εύλογητός ὁ Θεός...	1.-	1.- Εύλογημένη ἡ βα- λεία...
2.- Προοιμιακός Ψαλ- μός.	2.- Προοιμιακός Ψαλ- μός.	2.- Προοιμιακός Ψαλ- μός.
3.- Ειρηνικά.	3.- Ειρηνικά.	3.- Ειρηνικά.
4.-	4.- (Τα «Πρός Κύριον»).	4.- Τα «Πρός Κύριον».
5.- Κύριε ἐκέκραξα. Στιχηρά. Θεοτοκίον.	5.- Κύριε ἐκέκραξα. Στιχηρά. Θεοτοκίον.	5.- Κύριε ἐκέκραξα. Στιχηρά. Θεοτοκίον.
6.- Εἴσοδος.	6.-	6.- Εἴσοδος.
7.- Φῶς ἰλαρόν.	7.- Φῶς ἰλαρόν.	7.- Φῶς ἰλαρόν.
8.- Μέγα προκείμενον.	8.- Προκείμενα και αναγνώσματα της ημέρας.	8.- Προκείμενα και α- ναγνώσματα της ημέρας.
9.-	9.-	9.- Κατευθυνθήτω.
10.-	10.-	10.- (Απόστολος-Ευαγ- γέλιον).
11.- Εκτενής μέχρι «ὕ- πέρ τοῦ ἀρχιεπι- σκόπου».	11.-	11.- Εκτενής, δεήσεις κατηχοιμένων κ.τ.λ της Προηγιασμένης.
12.- Καταξίωσον, Κύ- ριε. Πληρωτικά. Κε- φαλοκλισία.	12.- Καταξίωσον, Κύ- ριε. Πληρωτικά. Κε- φαλοκλισία.	
13.- Απόστιχα.	13.- Απόστιχα.	
14.- Νῦν ἀπολύεις Τρι- σάγιον. Θεοτόκε Παρθένε.	14.- Νῦν ἀπολύεις Τρι- σάγιον. Θεοτόκε Παρθένε.	

15.- Κύριε ἐλέησον. Τὴν τιμιωτέραν. Ὁ ὢν εὐλογητός. Ἐπουράνιε βασιλεῦ.	15.- Κύριε ἐλέησον. Τὴν τιμιωτέραν. Ὁ ὢν εὐλογητός. Ἐπουράνιε βασιλεῦ.
16.-	16.- Παναγία Τριάς, τό ὁμοούσιον κράτος...
17.- Απόλυσις.	17.- Απόλυσις.
18.- Πάντων προστατεύεις.	18.-
19.- Δι' εὐχῶν.	19.- Δι' εὐχῶν.

5.- Το Απόδειπνον.

Κάθε Δευτέρα, Τρίτη, Τετάρτη και Πέμπτη της Μ. Τεσσαρακοστής τελείται, ὡπως εἶπαμε, τὸ Μέγα Απόδειπνον. Σ' αὐτὴν τὴν Α' εβδομάδα ψάλλεται ὁ Μέγας κανὼν χωρισμένος σε τέσσερα τμήματα, ἐνῶ τις ἄλλες ἡμέρες ψάλλονται κανόνες ἀπὸ τὸ Θεοτοκάριον. Στὸ τέλος τοῦ Αποδείπνου μόνο τὴν Α' εβδομάδα διαβάζεται Ευαγγέλιο. Πρὶν ἀπὸ τὸ «Δι' εὐχῶν» ψάλλεται τὴ Δευτέρα καὶ Τετάρτη τὸ «Πάντων προστατεύεις, ἀγαθή...», τὴν Τρίτη καὶ Πέμπτη τὸ «Σφαγὴν σου τὴν ἄδικον, Χριστέ...».

Τὸ Μικρὸν Απόδειπνον τελείται: α) Κάθε Παρασκευὴ τῆς Μ. Τεσσαρακοστής καὶ β) τὴν Τετάρτη τῆς Ε' εβδομάδας. Τις τέσσερις πρώτες Παρασκευές μετὰ τὸ «Ἄξιόν ἐστιν» ψάλλεται ὁ κανὼν τοῦ Ακαθίστου καὶ ἀπὸ μίᾶ στάσις τοῦ Ακαθίστου ὕμνου. Τὴν Τετάρτη τῆς Ε' εβδομάδας ψάλλεται ὁ Μέγας κανὼν ολόκληρος καὶ τὴν Παρασκευὴ τῆς ἰδίας εβδομάδας ὁ Ακάθιστος ὕμνος ολόκληρος. Τὴν Παρασκευὴ τῆς ΣΤ' εβδομάδας ψάλλεται ὁ κανὼν τοῦ Λαζάρου. Τὴν Παρασκευὴ τῆς Α' εβδομάδας διαβάζεται καὶ Ευαγγέλιο. Πρὶν ἀπὸ τὸ «Δι' εὐχῶν» στους Χαιρετισμούς ψάλλεται τὸ θεοτοκίον «Τὴν ὡραιότητα τῆς παρθενίας σου...», ἐνῶ τις ἄλλες ἡμέρες τὸ «Πάντων προστατεύεις, ἀγαθή...».

6.- Οἱ Χαιρετισμοί.

Τις τέσσερις πρώτες Παρασκευές ἡ ἀκολουθία τῶν Χαιρετισμῶν τε-

λείται ως εξής:

Διαβάζεται το Μικρόν Απόδειπνον μέχρι το «Ἄξιόν ἐστιν» και ψάλλεται ολόκληρος ο κανών «Ανοιξω το στόμα μου...». Στις τελευταίες ωδές του κανόνος ο ιερεύς θυμιάζει όλο το ναό. Μετά την θ' ωδή ψάλλεται το κοντάκιον «Τῆ ὑπερμάχῳ...» από τους δύο χορούς. Ο ιερεύς έρχεται μπροστά στην εικόνα της Θεοτόκου που είναι προετοιμασμένη στο σολέα ή στο μέσο του ναού, θυμιάζει την εικόνα και προσκυνεί τρεις φορές. Μετά τη συμπλήρωση του κοντακίου διαβάζει την ορισμένη στάση των οίκων. Μετά από κάθε οίκο θυμιάζει την εικόνα, ενώ ο χορός ψάλλει το εφύμνιο «Χαίρε, νύμφη άνύμφευτε» ή «Ἄλληλούια». Στο τέλος της στάσεως ο ιερεύς θυμιάζει και το λαό από τη θέση του, προσκυνεί τρεις φορές και ασπάζεται την εικόνα, ενώ οι χοροί ψάλλουν πάλι το «Τῆ ὑπερμάχῳ...» σύντομο. Έπειτα λέγεται το Τρισάγιον, το κοντάκιο της ημέρας (την Α' Παρασκευή του αγ. Θεοδώρου «Πίστιν Χριστοῦ ὡσεὶ θώρακα...», τις άλλες το «Ὡς ἀπαρχάς τῆς φύσεως...»), το «Κύριε ἐλέησον» 40 φορές και τα υπόλοιπα του Μικρού Αποδείπνου.

Την Παρασκευή της Ε' εβδομάδας μετά το «Ἄξιόν ἐστιν» ψάλλεται τρεις φορές το τροπάριο «Το προσταχθέν μυστικῶς...» και διαβάζεται η Α' στάσις των οίκων. Μετά το τέλος της ψάλλονται η α' και γ' ωδή του κανόνος και το «Τῆ ὑπερμάχῳ...» δίχορο και διαβάζεται η Β' στάσις. Έπειτα ψάλλονται οι ωδές δ', ε' και στ', το «Τῆ ὑπερμάχῳ» και διαβάζεται η Γ' στάσις. Τέλος ψάλλονται οι ωδές ζ', η' και θ', το «Τῆ ὑπερμάχῳ» και διαβάζεται η Δ' στάσις. Έπειτα λέγεται το Τρισάγιον, το «Τῆ ὑπερμάχῳ» χύμα, το «Κύριε, ἐλέησον» 40 φορές και τα υπόλοιπα του Αποδείπνου.

Αν μία Παρασκευή τύχει την παραμονή του Ευαγγελισμού ή την κυρία ημέρα της εορτής, οι Χαιρετισμοί λέγονται όχι στο Απόδειπνο, αλλά στον Εσπερινό της εορτής. Μετά το «Νῦν ἀπολύεις» ψάλλεται αμέσως το «Τῆ ὑπερμάχῳ» και διαβάζεται η ορισμένη στάσις, έπειτα λέγεται το Τρισάγιον, το απολυτίκιο της εορτής και γίνεται απόλυσις. Την Ε' Παρασκευή όμως μετά το «Νῦν ἀπολύεις» τελείται όλη η ακολουθία του Ακαθίστου, όπως και στο Απόδειπνο, και τέλος λέγεται το Τρισάγιον, το απολυτίκιον της εορτής και γίνεται απόλυσις.

7.- Ο Μέγας κανών.

Για τον Μέγαν κανόνα σημειώσαμε ήδη αρκετά. Η κανονική θέση του είναι στον Όρθρο της Πέμπτης της Ε΄ εβδομάδας, όπως ορίζεται στο Τριώδιο, και οι ωδές του συμπλέκονται με τα τριώδια και τους άλλους ύμνους της ημέρας. Η ακολουθία τελείται το βράδυ της Τετάρτης, και το πρωί της Πέμπτης διαβάζονται οι Ώρες και τελείται Προηγιασμένη.

Στις ενορίες όμως ο Μέγας κανών ψάλλεται συνήθως το βράδυ της Τετάρτης στο Μικρό Απόδειπνο· το πρωί της Πέμπτης τελείται ο Όρθρος, (στον οποίο ψάλλονται μόνο οι ύμνοι της ημέρας), οι Ώρες, και η Προηγιασμένη.

Ο Μέγας κανών ψάλλεται με στίχο «Ἐλέησόν με, ὁ Θεός, ἐλέησόν με».

της Μ. Εβδομάδας, τελείται κατά την τάξη του Τριώδιου. Μετά το «Νῦν απολύεις» όμως ψάλλεται το τριώδιο του Αποδείπνου, έπειτα λέγεται το Τρισάγιον, τα τροπάρια «Θεοτόκε Παρθένε...» κ.τ.λ., όπως και στους κατανυκτικούς Εσπερινούς. Πριν από το «Δι' εὐχῶν» ψάλλεται το «Σφαγήν σου τήν ἄδικον...».

β) *Οι ακολουθίες του Νυμφίου.* Έτσι ονομάζονται οι Ὁρθροὶ των τριῶν πρώτων ημερῶν της Μ. Εβδομάδας από το τροπάριο «Ἰδού ο Νυμφίος έρχεται...». Στις ακολουθίες αυτές διαβάζονται και οι Ψαλμοὶ της βασιλικῆς ακολουθίας, κατά τη διάρκεια των οποίων ο ιερεὺς θυμιάζει με κατζί. Έπειτα λέγεται το Τρισάγιον, τα τροπάρια «Σῶσον, Κύριε, τον λαόν σου...» και ο Εξάψαλμος. Μετά τα Ειρηνικά ψάλλεται το Ἄλληλούια και το «Ἰδού ο Νυμφίος...» τρεις φορές.

Στον Ὁρθρο της Μ. Δευτέρας, όταν ψάλλεται για πρώτη φορά το «Ἰδού ὁ Νυμφίος...» ο ιερεὺς λιτανεύει την εικόνα του Νυμφίου Χριστοῦ και την αποθέτει στο μέσο του ναοῦ, όπου μένει μέχρι τη Μ. Τετάρτη.

Έπειτα ψάλλονται τα καθίσματα της ημέρας και διαβάζεται το Ευαγγέλιο και ο 50ός ψαλμός, ψάλλεται το τριώδιο της ημέρας, το εξαποστειλάριο «Τον νυμφῶνά σου βλέπω...» και οι αἶνοι, το «Σοὶ δόξα πρέπει...» και τα λοιπά του Ὁρθρου κατά τον τύπο της Μ. Τεσσαρακοστής. Αλλά αντί του «Ἐν τῷ ἔστῳτες...» λέγεται το κοντάκιο της ημέρας.

γ) *Οι Ὁρες και η Προηγιασμένη.* Το πρωὶ των τριῶν ημερῶν ο ιερεὺς εκφωνεὶ «Εὐλογητός ὁ Θεός...» και λέει το «Βασιλεῦ οὐράνιε...», ο αναγνώστης το Τρισάγιον κ.τ.λ. και διαβάζονται οι Ὁρες, στις οποίες αντί του τροπαρίου της κάθε Ὁρας λέγεται το «Ἰδού ὁ Νυμφίος...» και μετά το Τρισάγιον το κοντάκιο της ημέρας. Και στους Μακαρισμούς επίσης λέγεται το κοντάκιο της ημέρας αντί των ἄλλων που λέγονται συνήθως.

Μετά τις Ὁρες και τους Μακαρισμούς τελείται ο Εσπερινός και η Λειτουργία των Προηγιασμένων κατά τη γνωστὴ τάξη. Η Εἴσοδος γίνεται με το Ευαγγέλιο και μετά το «Κατευθυνθήτω» διαβάζεται το Ευαγγέλιο της ημέρας.

δ) *Το Απόδειπνον.* Το απόγευμα της Μ. Δευτέρας και της Μ. Τρίτης τελείται το Μέγα Απόδειπνον, και το απόγευμα της Μ. Τετάρτης το Μικρόν και ψάλλεται το τριώδιο της κάθε ημέρας και στην απόλυση το «Σφαγήν σου τήν ἄδικον...». Τη Μ. Τετάρτη μετά το Απόδειπνο τελείται το μυστήριο του Ευχελαίου.

3. - Οι ακολουθίες της Μ. Πέμπτης.

α) *Ο Ὁρθρος.* Ο Ὁρθρος της Μ. Πέμπτης σε μερικά μέρη τελείται το πρωϊ, επειδή γίνεται κανονική Θ. Λειτουργία. Συνήθως όμως τελείται από βραδύς, όπως και τις προηγούμενες ημέρες. Στον Ὁρθρο αυτόν δεν λέγεται συνήθως η βασιλική ακολουθία. Στο Αλληλούια ψάλλεται το τροπάριο «Ὅτε οἱ ἔνδοξοι μαθηταί...» και αμέσως διαβάζεται το Ευαγγέλιο. Η υπόλοιπη ακολουθία τελείται όπως και τις προηγούμενες ημέρες, αλλά στο τέλος μετά το Τρισάγιον λέγεται το τροπάριο της Προφητείας, η Προφητεία, η εκτενής και γίνεται απόλυσις.

β) *Ο Εσπερινός και η Θ. Λειτουργία.* Ο ιερεύς εκφωνεί «Εὐλογημένη ἡ βασιλεία...» και διαβάζεται ο Προοιμιακός Ψαλμός κ.τ.λ. Η Είσοδος γίνεται με το Ευαγγέλιο. Μετά το «Φῶς ἱλαρόν» λέγονται τα προκείμενα και τα αναγνώσματα της ημέρας. Ἐπειτα ο ιερεύς εκφωνεί· «Τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν. Ὅτι ἅγιος εἶ ὁ Θεός ἡμῶν...», ψάλλεται το Τρισάγιον και τελείται η Λειτουργία του Μ. Βασιλείου. Αντί του Χερουβικου, του κοινωνικου και του «Εἶδομεν τό φῶς...» ψάλλεται το τροπάριο «Τοῦ δείπνου σου τοῦ μυστικου...». Στην Προσκομιδὴ της ημέρας αὐτῆς προετοιμάζεται και δεύτερος Ἀμνός, όπως και για τις Προηγιασμένες, ο οποίος, αφού καθαγιασθεῖ, μελίζεται και αποξηραίνεται και φυλάγεται ὅλο το χρόνο για τις ἑκτακτες ἀνάγκες των Χριστιανῶν.

4. - Οι ακολουθίες της Μ. Παρασκευῆς.

α) *Η ακολουθία των Αγίων Παθῶν.* Η ακολουθία αὐτή είναι ο Ὁρθρος της Μ. Παρασκευῆς και τελείται το βράδυ της Μ. Πέμπτης. Το

ιδιαίτερο στοιχείο της είναι οι δώδεκα ευαγγελικές περικοπές που διαβάζονται, από τις οποίες η πρώτη από το κατά Ιωάννην Ευαγγέλιο περιλαμβάνει τις υποθήκες του Κυρίου προς τους μαθητές του και την αρχιερατική προσευχή του, και γι' αυτό λέγεται **Ευαγγέλιον της Διαθήκης**. Οι άλλες περικοπές εξιστορούν τη σύλληψη, τη δίκη, το σταυρικό θάνατο και την ταφή του Κυρίου και την ασφάλιση του τάφου. Αξιοσημείωτο στοιχείο της ακολουθίας είναι επίσης τα 15 αντίφωνα που ψάλλονται ανάμεσα στα πρώτα έξι Ευαγγέλια. Η ακολουθία τελείται κατά την τάξη του Τριωδίου, χωρίς όμως να διπλασιάζονται τα τροπάρια των αντιφώνων, όπως ορίζεται εκεί. Μετά το Ε' Ευαγγέλιον ο ιερέυς απαγγέλλοντας το «Σήμερον κρεμάται επί ξύλου...» λιτανεύει τον Εσταυρωμένο και τον τοποθετεί για προσκύνημα στο μέσο του Ναού.

β) Οι Μεγάλες Ώρες και ο Εσπερινός. Το πρωί της Μ. Παρασκευής τελείται η ακολουθία των Μεγάλων Ωρών κατά την τάξη των ομοίων των Χριστουγέννων και των Θεοφανείων.

Εν συνεχεία τελείται ο Εσπερινός, στον οποίο γίνεται Είσοδος με το Ευαγγέλιο. Μετά τα αναγνώσματα λέγεται ο Απόστολος και το Ευαγγέλιο. Στο τέλος του Ευαγγελίου συνηθίζεται να γίνεται η αποκαθήλωση του Σώματος του Κυρίου από το Σταυρό, το οποίο καλύπτεται με λευκό σεντόνι και μεταφέρεται στο Ιερό. Έπειτα λέγεται η Εκτενής κ.τ.λ. και, ενώ ψάλλονται τα απόστιχα, λιτανεύεται ο Επιτάφιος και αποτίθεται στο προετοιμασμένο κουβούκλιο στο μέσο του ναού. Εκεί ψάλλεται το δοξαστικό «Σέ τον ἀναβαλλόμενον...» και τα λοιπά της ακολουθίας.

5. - Οι ακολουθίες του Μ. Σαββάτου.

α) Ο Όρθρος. Η ακολουθία αυτή τελείται συνήθως το βράδυ της Μ. Παρασκευής. Σε μερικά μέρη όμως τελείται κατά την αρχαία συνήθεια τα ξημερώματα του Σαββάτου και τελείται εν συνεχεία ο Εσπερινός με τη Θ. Λειτουργία.

Στους ενοριακούς ναούς η ακολουθία τελείται με κάποιες διαφορές από την τάξη του Τριωδίου. Τα γνωστά Εγκώμια δεν λέγονται μετά το «Θεός Κύριος», όπως ορίζει το Τριώδιο, αλλά μετά την θ' ωδή. Την έναρ-

ξή τους κάνει ο ιερέυς θυμιάζοντας και πορευόμενος προς το κουβούκλιο, μπροστά στο οποίο παραμένει ως το τέλος των εγκωμίων. Όταν ψάλλεται το τροπάριο της γ' στάσεως «Ἔρραναν τον τάφον...», ραίνει τον Επιτάφιο με ροδόσταγμα. Μετά τη Δοξολογία γίνεται περιφορά του Επιταφίου στην ενορία και μετά την επιστροφή στο ναό ο Επιτάφιος αποτίθεται στην Αγία Τράπεζα, όπου παραμένει ως την απόδοση του Πάσχα.

β) *Ο Εσπερινός και η Θ. Λειτουργία.* Ο Εσπερινός με τη Θ. Λειτουργία του Μ. Βασιλείου τελείται κατά την τάξη της Μ. Πέμπτης. Από τα 15 αναγνώσματα που υπάρχουν στο Τριώδιο διαβάζονται μόνο τρία (το Α', Δ' και ΙΕ'). Μετά το τελευταίο ανάγνωσμα ψάλλεται ο ύμνος των τριών παιδων. Αντί του Τρισαγίου ψάλλεται το «Ὅσοι εἰς Χριστόν...» και αντί του Αλληλούια το «Ἀνάστα, ὁ Θεός...», του οποίου την έναρξη κάνει πανηγυρικά ο ιερέυς, σκορπίζοντας στο ναό φύλλα δάφνης. Αντί του συνηθισμένου Χερουβικού ύμνου ψάλλεται ο αρχαίος «Σιγησάτω πᾶσα σὰρξ βροτεία...».

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΣΤ'

ΟΙ ΑΚΟΛΟΥΘΙΕΣ ΤΟΥ ΠΕΝΤΗΚΟΣΤΑΡΙΟΥ

1. - Η ακολουθία του Πάσχα.

Η νυκτερινή ακολουθία της Κυριακής του Πάσχα περιλαμβάνει τα εξής:

- α) Την παννυχίδα του Μ. Σαββάτου.
- β) Την τελετή της Αναστάσεως.
- γ) Τον Όρθρο του Πάσχα και
- δ) Τη Θ. Λειτουργία.

Η παννυχίς αρχίζει συνήθως στις 11 μμ. του Σαββάτου και τελείται ως εξής: Ο ιερέυς λέει το «Εὐλογητός ὁ Θεός...» και το «Βασιλεῦ οὐράνιε...». Ο αναγνώστης το Τρισάγιον κ.τ.λ., το «Δεῦτε προσκυνήσωμεν...» και τον 50ό Ψαλμό. Ἐπειτα ψάλλεται ο κανὼν «Κύματι θαλάσσης...» χωρίς ενδιάμεσες συναπτές. Μετά τον κανόνα λέγεται πάλι το Τρισάγιον, το απολυτίκιο «Ὅτε κατήλθες...», η εκτενής και γίνεται απόλυσις.

Ακολουθεῖ αμέσως η τελετή της Αναστάσεως. Ο ιερέυς βγαίνει στην Ωραία Πύλη κρατώντας λαμπάδα αναμμένη και, ψάλλοντας το «Δεῦτε λάβετε φῶς...», καλεῖ τους Χριστιανούς ν' ανάψουν κι αυτοί τις λαμπάδες τους. Ἐπειτα προπορεύονται τα εξαπτέρυγα και το λάβαρο της Αναστάσεως και οι χοροὶ ψάλλοντας το τροπάριο «Τὴν ἀνάστασίν σου, Χριστέ Σωτήρ...» και ακολουθεῖ ο ιερέυς κρατώντας το Ευαγγέλιο. Ὅταν φθάσουν στην ορισμένη εξέδρα ο ιερέυς αποθέτει το Ευαγγέλιο σε τετραπόδιο και διαβάζει το Β' εωθινὸ Ευαγγέλιο.

Μετά το Ευαγγέλιο αρχίζει ο Όρθρος του Πάσχα. Ο ιερέυς εκφωνεῖ: «Δόξα τῇ ἀγία καὶ ὁμοουσίῳ...» και θυμιάζοντας το Ευαγγέλιο ψάλλει

τρεις φορές το «Χριστός ανέστη...». Έπειτα θυμιάζει γύρω από το τετραπόδιο λέγοντας τους στίχους «Ἀναστήτω ὁ Θεός...» και οι χοροὶ ψάλλουν ἕξι φορές το «Χριστός ανέστη...» και τέλος το επαναλαμβάνει ο ιερεὺς θυμιάζοντας το λαό. Έπειτα λέγονται τα Ειρηνικά και ἀμέσως ὁ ἀ΄ χορὸς ἀρχίζει τον κανόνα «Ἀναστάσεως ἡμέρα...» και η πομπή επανέρχεται στο ναό. Μετά ἀπὸ κάθε ὠδή ψάλλεται το «Χριστός ανέστη» τρεις φορές και το «Ἀναστάς ὁ Ἰησοῦς» μία, γίνεται Μικρὴ συναπτή και λέγεται η ορισμένη εκφώνησις. Μετά την γ΄ ὠδή λέγεται ἀντὶ καθίσματος η υπακοή. Μετά την στ΄ το κοντάκιο, ο οἶκος, το συναξάριο του Μηναιου και του Πεντηκοσταρίου, το «Ἀνάστασιν Χριστοῦ θεασάμενοι...» τρεις φορές και το «Ἀναστάς ὁ Ἰησοῦς...» ἐπίσης τρεις. Έπειτα ψάλλονται οι υπόλοιπες ὠδές, το εξαποστειλάριο, οι αἶνοι και το δοξαστικό «Ἀναστάσεως ἡμέρα...», το «Χριστός ανέστη» τρεῖς φορές ἀντὶ της Δοξολογίας και ἀμέσως ἀρχίζει η Θ. Λειτουργία.

Μετά το «Εὐλογημένη η βασιλεία» ψάλλεται το «Χριστός ανέστη», ὅπως και στην ἀρχή του Ὁρθρου. Έπειτα λέγονται τα Ειρηνικά και συνεχίζεται η Θ. Λειτουργία. Ἀντὶ του Τρισαγίου ψάλλεται το «Ὅσοι εἰς Χριστόν», ἀντὶ του «Ἄξιόν ἐστιν» το «Ὁ ἄγγελος ἐβόα... Φωτίζου, φωτίζου...» και ἀντὶ του «Εἶδομεν τό φῶς» το «Χριστός ανέστη». Το ἴδιο ψάλλεται τρεις φορές ἀντὶ του «Εἶη τό ὄνομα Κυρίου...» και ἀμέσως διαβάζεται ο κατηχητικός λόγος του Χρυσοστόμου, μετά τον οποίο ὁ ἀ΄ χορὸς ψάλλει το ἀπολυτίκιο του αγίου και ο ιερεὺς κάνει την ἀπόλυση, στο τέλος της οποίας γίνεται ο ἀκόλουθος διάλογος μεταξύ του ιερέως και του λαοῦ:

Ο ιερεὺς: Χριστός ανέστη.

Ο λαός: Ἀληθῶς ανέστη.

Αὐτό επαναλαμβάνεται τρεις φορές. Έπειτα:

Ο ιερεὺς: Δόξα τῇ αὐτοῦ τριήμερῳ ἐγέρσει.

Ο λαός: Προσκυνοῦμεν αὐτοῦ τὴν τριήμερον ἔγερσιν.

Τέλος ο ιερεὺς ἀντὶ του «Δι' εὐχῶν» το «Χριστός ανέστη ἐκ νεκρῶν...».

Πρέπει να σημειωθεῖ ὅτι η ἀρχικὴ και ὀρθὴ θέσις του κατηχητικού λόγου εἶναι στο τέλος του Ὁρθρου. Η μετάθεσις του στο τέλος της Λειτουργίας δεν ἦταν καθόλου εὐστοχη, γιατί ο λόγος αὐτός ἀποτελεῖ προετοιμασία για τη θ. κοινωνία. Ὁρθότερο λοιπὸν εἶναι να διαβάζεται

στο τέλος του Όρθρου και, αφού ψαλλεί το απολυτίκιο του αγίου, ν' αρχίζει η Θ. Λειτουργία.

2.- Ο Εσπερινός του Πάσχα.

Ο ιερέυς εκφωνεί «Δόξα τῇ ἀγία καὶ ὁμοουσίῳ...» και ψάλλεται το «Χριστός ἀνέστη» με τους στίχους του, ὅπως και στον Όρθρο. Ἐπειτα ο διάκονος λέει τα Ειρηνικά, και ψάλλεται το «Κύριε ἐκέκραξα» και τα εσπέρια στιχηρά. Η Εἴσοδος γίνεται με το Ευαγγέλιο και μετά το «Φῶς ἰλαρόν» ψάλλεται το Μέγα Προκείμενον «Τίς Θεός μέγας...» και διαβάζεται το Ευαγγέλιο «Οὔσης ὀψίας...». Συνηθίζεται το Ευαγγέλιο αυτό να διαβάζεται σε διάφορες γλώσσες. Η ανάγνωσις γίνεται σε τρεις στάσεις, καθεμιά ἀπό τίς οποίες διαβάζεται πρώτα ελληνικά, ἔπειτα στις άλλες γλώσσες και τέλος πάλι ελληνικά. Μετά το Ευαγγέλιο λέγεται η Εκτενής, το «Καταξίωσον, Κύριε», τα Πληρωτικά και η ευχή της κεφαλοκλισίας. Ἐνώ ψάλλονται τα ἀπόστιχα, γίνεται ασπασμός του Ευαγγελίου. Μετά το δοξαστικό «Ἀναστάσεως ἡμέρα...» ψάλλεται τρεις φορές το «Χριστός ἀνέστη» και ἀμέσως γίνεται ἀπόλυσις, ὅπως και στη Θ. Λειτουργία.

3.- Οι ακολουθίες της Διακαινησίμου.

Οι ακολουθίες ὅλη τη Διακαινήσιμο εβδομάδα τελούνται ὅπως και την Κυριακή του Πάσχα. Παραλείπεται φυσικά ο κατηχητικός λόγος και στον Εσπερινό δεν υπάρχει Ευαγγέλιο, και γι' αυτό η Εἴσοδος γίνεται με το θυμιατό. Με την ἴδια τάξη γίνονται οι ακολουθίες και στην ἀπόδοση του Πάσχα.

Οι ακολουθίες του Μηναίου δεν ψάλλονται κατά τη Διακαινήσιμο, εκτός αν τύχουν οι μῆνες του αγ. Γεωργίου (23 Ἀπριλίου), του αγ. Μάρκου (25 Ἀπριλίου), του αγ. Ἀθανασίου (2 Μαΐου) και του αγ. Ἰωάννου του Θεολόγου (8 Μαΐου). Την Παρασκευή της Διακαινησίμου ψάλλεται και η ακολουθία της Ζωοδόχου Πηγῆς.

Ἀντί των Ὁρῶν, του Ἀποδείπνου και του Μεσονυκτικού διαβάζεται σύντομη ακολουθία, που βρίσκεται στο Ὁρολόγιο και στο Πεντηκοστάριο και περιλαμβάνει το «Χριστός ἀνέστη», το «Ἀνάστασιν Χριστοῦ θεασάμενοι», την υπακοή και το κοντάκιο του Πάσχα και ἄλλα ἀναστά-

σιμα τροπάρια.

Κατά τη Διακαινήσιμο εβδομάδα συνηθίζεται, όταν θυμιάζει ο ιερέυς, να κρατεί και λαμπάδα αναμμένη.

Προκειμένου να πάρη καιρό για τη Θ. Λειτουργία, ο ιερέυς την εβδομάδα αυτή λέει αντί του «Βασιλεῦ οὐράνιε», του Τρισαγίου και των κατανυκτικῶν τροπαρίων το «Χριστός ἀνέστη» τρεις φορές και το «Ἀναστάς ὁ Ἰησοῦς» μία και αμέσως ασπάζεται τις εικόνες, λέει την ευχή και κάνει απόλυση. Η γνώμη μερικῶν ὅτι κατά την εβδομάδα αυτή δεν παίρνει καιρό ο ιερέυς, επειδή θεωρείται ως μία ημέρα, δεν εἶναι ορθή.

4. - Οι ακολουθίες μέχρι την Πεντηκοστή.

Από το απόγευμα του Σαββάτου της Διακαινησίμου ως το πρωῖ της Τρίτης προ της Αναλήψεως οι ακολουθίες τελούνται ὅπως και τον ἄλλον καιρό ἀλλά μετά το «Εὐλογητός ὁ Θεός...» ψάλλεται το «Χριστός ἀνέστη» μία φορά ἀπό τον ιερέα και δύο ἀπό τους χορούς και παραλείπεται στον Ἑσπερινό το «Δεῦτε προσκυνήσωμεν» και στις ἄλλες ακολουθίες το «Βασιλεῦ οὐράνιε» και το «Ἅγιος ὁ Θεός». Στα ἐνδιάμεσα ὁμως των ακολουθιῶν λέγεται κανονικά το «Δεῦτε προσκυνήσωμεν» και το «Ἅγιος ὁ Θεός». Στον Ὅρθρο πριν ἀπό τον 50ό ψαλμό λέγεται καθημερινά ως την ημέρα της Αναλήψεως το «Ἀνάστασιν Χριστοῦ θεασάμενοι».

Στη Θ. Λειτουργία λέγονται κάθε μέρα τα ἀντίφωνα και το εἰσοδικόν του Πάσχα, και η ἀπόλυσις οποιασδήποτε ακολουθίας γίνεται με το «Ὁ ἀναστάς ἐκ νεκρῶν» και το «Χριστός ἀνέστη» ἀντί του «Δι' εὐχῶν», χωρίς ὁμως τον πασχαλινό διάλογο.

Από τον Ἑσπερινό της Αναλήψεως λέγεται το «Δεῦτε προσκυνήσωμεν» στην ἀρχή του Ἑσπερινού και το «Ἅγιος ὁ Θεός» στις ἄλλες ακολουθίες, ὄχι ὁμως και το «Βασιλεῦ οὐράνιε», το οποίο ἐπαναλαμβάνεται ἀπό τη Δευτέρα του Αγίου Πνεύματος.

Ἰδιορρυθμία παρουσιάζει ὁ Ἑσπερινός της Κυριακῆς της Πεντηκοστής, στον οποίο παρεμβάλλονται οι ευχές της γονυκλισίας σε τρεις στάσεις. Η πρώτη γονυκλισία γίνεται μετά το Προκειμένον, η δεύτερη μετά την Ἐκτενή και η τρίτη μετά το «Καταξίωσον». Ακολουθοῦν τα Πλη-

ρωτικά και τα υπόλοιπα του Εσπερινού. Ο Εσπερινός αυτός τελείται συνήθως το πρωί της Κυριακής αμέσως μετά τη Θ. Λειτουργία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ζ΄

ΤΑ ΑΛΛΑ ΜΥΣΤΗΡΙΑ

1.- Το Βάπτισμα και το Χρίσμα.

α'. Γενικά.

Τα δύο μυστήρια του Βαπτίσματος και του Χρίσματος αποτελούν τη θύρα, από την οποία εισέρχεται κανείς στην Εκκλησία, γι' αυτό και τελούνται ανέκαθεν μαζί στην Ορθόδοξη Εκκλησία σύμφωνα με την αποστολική παράδοση, κατά την οποία αμέσως μετά το Βάπτισμα γινόταν η επίθεσις των χειρών, με την οποία μεταδίδονταν τα χαρίσματα του Αγίου Πνεύματος (Πράξ. η' 14-15 και ιθ' 5-6). Πριν από την κυρία ακολουθία του Βαπτίσματος γίνεται άλλη προπαρασκευαστική, που ονομάζεται συνήθως **Κατήχησις**, και μετά το Βάπτισμα και το Χρίσμα ακολουθούν οι ευχές της **απολούσεως** και η **τριχοκουρία**, που αρχικά αποτελούσαν χωριστή ακολουθία που τελούνταν οκτώ ημέρες μετά το Βάπτισμα.

Το Βάπτισμα στην αρχαία εποχή τελούνταν στα ειδικά **Βαπτιστήρια**: σήμερα τελείται στην **κολυμβήθρα** στο ναό. Η τέλεσίς του σε άλλους χώρους (σπίτια, νοσοκομεία) μόνο σε έκτακτη ανάγκη πρέπει να επιτρέπεται. Ο ιερέυς στο Βάπτισμα φορεί στολή λευκή, συνήθως επίτραχήλιον και φαιλόνιον.

Λόγω της μεγάλης διαδόσεως του Χριστιανισμού την αρχαία επίθεση των χειρών αντικατέστησε η χρίσις με **Άγιο Μύρο**, που κατασκευάζεται από πολλές αρωματώδεις ουσίες, για να δηλωθεί το πλήθος των χαρισμάτων του Αγίου Πνεύματος, και καθαγιάζεται τη Μεγ. Πέμπτη

από τον Πατριάρχη σε ειδική τελετή. Με άγιο μύρο χρίονται και οι ετερόδοξοι που προσέρχονται στην Ορθοδοξία, καθώς κι εκείνοι που επιστρέφουν σ' αυτή έπειτα από άρνηση. Με άγιο μύρο επίσης χρίεται και η Αγία Τράπεζα στα εγκαίνια ναού.

β'. Οι προβαπτισματικές τελετές (Κατήχησις).

Η ακολουθία, που τελείται πριν από το Βάπτισμα και λέγεται συνήθως **Κατήχησις**, περιλαμβάνει όλες τις ακολουθίες που στην αρχαία εποχή τελούνταν για τους κατηχουμένους από την ημέρα που κατατάσσονταν στις τάξεις των κατηχουμένων ως την ημέρα που επρόκειτο να βαπτισθούν.

Οι ακολουθίες αυτές είναι:

α) Η «**Εὐχή εἰς τό ποιῆσαι κατηχούμενον**», η οποία διαβαζόταν την ημέρα της εγγραφής στις τάξεις των κατηχουμένων.

β) Οι **εξορκισμοί ή αφορκισμοί**, που διαβάζονταν πολλές φορές κατά τη διάρκεια της κατηχήσεως.

γ) Η «**Εὐχή εἰς τό πρὸς ὄραν βαπτίζειν**», που διαβαζόταν λίγες ημέρες πριν από τη βάπτισή. Και

δ) Η **ἀπόταξις και σύνταξις** (δηλ. η απόρριψις του σατανά και η υποταγή στο Χριστό) και η **ομολογία της πίστεως**, που γίνονταν είτε την ημέρα της βαπτίσεως, είτε την παραμονή.

Όλες αυτές οι ακολουθίες σήμερα τελούνται εν συνεχεία πριν από το Βάπτισμα και γι' αυτό στο Ευχολόγιο είναι ενωμένες σε μία με την επιγραφή «**Τάξις γινομένη πρὸ τοῦ ἁγίου Βαπτίσματος**». Η ακολουθία αυτή τελείται στο νάρθηκα, όπως ακριβώς διατάσσεται στο Ευχολόγιο.

Επειδή κατά κανόνα ο βαπτιζόμενος είναι νήπιο, απαντά εκ μέρους του στις ερωτήσεις του ιερέως ο **ανάδοχος**. Όταν όμως είναι ενήλικος, ορθό είναι να απαντά ο ίδιος και να απαγγέλλει το Σύμβολο της πίστεως.

Στην ακολουθία αυτή δίνεται σήμερα στον βαπτιζόμενο το όνομα. Και άλλοι μεν ιερείς το δίνουν στην αρχή της ακολουθίας στην «**εὐχή εἰς τό ποιῆσαι κατηχούμενον**», άλλοι δε στο τέλος στην ευχή «**Δέσποτα Κύριε ὁ Θεός ἡμῶν, προσκάλεσαι τόν δοῦλόν σου...**». Ορθότερο είναι το

πρώτο. Το όνομα απογγέλλεται πρώτα από τον ανάδοχο και επαναλαμβάνεται από τον ιερέα.

γ'. Η ακολουθία του Βαπτίσματος και του Χρίσματος.

Μετά την Κατήχηση ο ιερέυς και ο βαπτιζόμενος έρχονται στον κυρίως ναό, όπου είναι προετοιμασμένη η κολυμβήθρα, και εκεί τελείται το Βάπτισμα και το Χρίσμα. Αποφεύγοντας τη λεπτομερή περιγραφή της ακολουθίας περιοριζόμαστε σε κάποιες αναγκαίες παρατηρήσεις, για να δώσουμε έπειτα το διάγραμμα της ακολουθίας.

α) Η εκφώνησης «Εὐλογημένη ἡ βασιλεία...» συνοδεύεται από το σημείο του Σταυρού, που γίνεται από τον ιερέα με το Ευαγγέλιο επάνω από την κολυμβήθρα. Κατά τήν πασχάλιο περίοδο μετά την εκφώνηση αυτή ψάλλεται τρεις φορές το «Χριστός ἀνέστη» και έπειτα λέγονται τα Ειρηνικά.

β) Η χρίσις με το έλαιον του εμπορκισμού γίνεται ως εξής: Ο ιερέυς χύνει πρώτα τρεις φορές λάδι στην κολυμβήθρα σταυροειδώς κι έπειτα στις παλάμες του αναδόχου· από εκεί παίρνει λάδι με τα τρία δάχτυλα ή μόνο με τον δείκτη και κάνει σταυρό στο σώμα του βαπτιζόμενου (μέτωπο, κοιλιά, ώμους), λέγοντας το «Χρίεται ὁ δοῦλος τοῦ Θεοῦ...» έπειτα χρίει χωριστά τα μέλη του λέγοντας τα σχετικά ρητά, και τέλος παίρνει το βρέφος στα χέρια του και το κρατεί επάνω από την κολυμβήθρα στραμμένο προς τα ανατολικά, και ο ανάδοχος χρίει με λάδι ὄλο το σώμα του.

γ) Η ρήσις «Βαπτίζεται ὁ δοῦλος τοῦ Θεοῦ...» κακῶς συμπληρώνεται από μερικούς με την προσθήκη του «νῦν καί ἀεί...». Κατά τον Κων. Καλλίνικο επίσης δεν πρέπει να παρεμβάλλεται το Ἄμην μετά από κάθε κατάδυση, αλλά να λέγεται μόνο στο τέλος, για να μη διακόπτονται οι λόγοι, με τους οποίους συνέστησε ο Κύριος το μυστήριο (Ματθ. κη' 19).

δ) Ο 31ος Ψαλμός, που συνοδεύει τη νίψη των χεριῶν, συνήθως δεν λέγεται ολόκληρος, αλλά ψάλλεται μόνο ο πρώτος στίχος του τρεις φορές.

ε) Τα παλιότερα Ευχολόγια μετά τη Βάπτιση τοποθετούν πρώτα την ένδυση του νεοφωτίστου κι έπειτα τη χρίση με το Ἅγιο Μύρο. Για

πρακτικούς όμως λόγους επεκράτησε να γίνεται πρώτα η χρίσις και η τριχοκουρία κι έπειτα η ένδυσις.

στ) Το μυστήριο του Χρίσματος αποτελείται από μια μόνο ευχή και τη χρίση. Η ευχή αυτή πρέπει να λέγεται εκφώνως κι έπειτα να γίνεται η χρίσις, και όχι να λέγεται μυστικά ή μετά τη χρίση.

ζ) Μεταξύ της χρίσεως και της ενδύσεως γίνεται συνήθως η τριχοκουρία, που αρχικά αποτελούσε χωριστή ακολουθία. Κι εδώ πρέπει πρώτα να διαβάζονται οι σχετικές ευχές κι έπειτα να γίνεται η κουρά.

η) Κατά την ένδυση του νεοφωτίστου συνηθίζεται να ψάλλονται οι καταβασίες «Σταυρόν χαράξας...», που δεν έχουν όμως καμιά σχέση με το Βάπτισμα. Από τα χειρόγραφα έχουμε μαρτυρίες ότι κατά την ένδυση, που γινόταν, όπως είπαμε, αμέσως μετά την κατάδυση, ψαλλόταν ο 31ος Ψαλμός. Δεν θα ήταν λοιπόν άστοχο, αφού ψαλεί εκεί ο πρώτος στίχος, να ψάλλεται εδώ ολόκληρος ο Ψαλμός, για να καλύψει τον απαιτούμενο για την ένδυση χρόνο. Άλλοι κατάλληλοι για την περίπτωση ύμνοι νομίζουμε ότι είναι το Α΄ Εωθινό δοξαστικό «Εἰς τό ὄρος τοῖς μαθηταῖς ἐπειγομένοις...» ή το ιδιόμελο των αἰώνων των Θεοφανείων «Τό ἀληθινόν φῶς ἐπεφάνη...».

θ) Μετά την ένδυση ο ιερέυς φορεῖ σταυρό στον νεοφώτιστο και παραδίδει σ' αυτόν (ή στον ανάδοχο) λαμπάδα αναμμένη. Οι συνήθειες αυτές είναι αρχαιότητες, αν και δεν αναγράφονται στα έντυπα Ευχολόγια. Μαρτυρείται δε ότι συνοδεύονταν από κατάλληλα ρητά, όπως το «Ὅστις θέλει ὀπίσω μου ἔλθειν...» στο σταυρό (Ματθ. ιστ' 24) και «Οὕτω λαμψάτω τό φῶς ὑμῶν ἔμπροσθεν τῶν ἀνθρώπων...» (Ματθ. ε' 16) στη λαμπάδα.

ι) Η εκφώνησις «Τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν. Ὅτι ἅγιος εἶ ὁ Θεός ἡμῶν...», που συνηθίζουν να λένε μερικοί ιερεῖς πριν από το «Ὅσοι εἰς Χριστόν...», δεν έχει θέση, εφ' ὅσον το Βάπτισμα δεν τελείται σήμερα ενωμένο με τη Θ. Λειτουργία.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΤΗΣ ΑΚΟΛΟΥΘΙΑΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΒΑΠΤΙΣΜΑΤΟΣ

Α'. Τάξις γινομένη πρό τοῦ ἁγίου Βαπτίσματος.

- 1.- Εμφύσησις και σφράγισις του κατηχούμενου.
- 2.- Ευχή «εἰς τό ποιῆσαι κατηχούμενον».

- 3.- Αφορκισμοί.
- 4.- Ευχή «εις το πρός ὄραν βαπτίζειν» («Ὁ ὢν, Δέσποτα Κύριε...»).
- 5.- Απόταξις, εμφύσησις και ἐμπτυσις του σατανά.
- 6.- Σύνταξις, ομολογία πίστεως, προσκύνησις.
- 7.- Ευχή «Δέσποτα Κύριε ο Θεός ἡμῶν προσκάλεσαι...».

Β'. Ακολουθία του αγίου Βαπτίσματος.

- 1.- Θυμίασις γύρω από την κολυμβήθρα.
- 2.- «Εὐλογημένη ἡ βασιλεία...». Ειρηνικά. Ευχή μυστική.
- 3.- Ευχή αγιασμού του ὕδατος «Μέγας εἶ, Κύριε...».
- 4.- Ευλογία του ελαίου και ἀλειψις του βαπτιζομένου.
- 5.- Τριπλή κατάδυσις και ἀνάδυσις.
- 6.- Νίψις των χειρῶν του ιερέως. Ψαλμός 31ος.
- 7.- Ευχή αγίου Μύρου και χρίσις.
- 8.- Ευχές τριχοκουρίας και κουρά.
- 9.- Ἐνδυσις του νεοφωτίστου.
- 10.- Παράδοσις σταυροῦ και λαμπάδας.
- 11.- Χορός γύρω από την κολυμβήθρα.
- 12.- Απόστολος - Ευαγγέλιο.
- 13.- Ευχές απολούσεως.
- 14.- (Τριχοκουρία, αν δεν ἐγινε προηγουμένως).
- 15.- Εκτενής και ἀπόλυσις.

δ'. Το Βάπτισμα της ἀνάγκης.

Επειδή το Βάπτισμα είναι ἀπαραίτητο για τη σωτηρία του ἀνθρώπου, η Εκκλησία επέτρεψε ἀνέκαθεν παρεκκλίσεις από την κανονική τάξη, για να μην πεθάνει κανείς ἀβάπτιστος. Οι ἐξαιρέσεις αυτές είναι:

- α) Το βάπτισμα με ραντισμό ἢ επίχυση.
- β) Το βάπτισμα από λαϊκό. Και
- γ) Το αεροβάπτισμα.

Στους τρόπους αυτούς πρέπει να καταφεύγουμε μόνο σε ἔκτακτες ἀνάγκες και να χρησιμοποιούμε κάθε φορά τον πληρέστερο δυνατὸ τύπο. Ἐτσι το Βάπτισμα με ραντισμό (που στην ἀρχαία Εκκλησία λεγό-

ταν **Βάπτισμα των κλινικών**), θα τελεσθεί μόνο στην περίπτωση που η κατάσταση της υγείας του βαπτιζομένου δεν επιτρέπει την κατάδυσή του στο νερό. Το Βάπτισμα θα τελεσθεί από διάκονο ή λαϊκό ή ακόμη και από γυναίκα, αν δεν υπάρχει ιερέυς· θα τελεσθεί και στην περίπτωση αυτή με κατάδυση στο νερό ή με ραντισμό. Τέλος το αεροβάπτισμα είναι η λύσις της εσχάτης ανάγκης, όταν δηλ. κανένας από τους άλλους τρόπους δεν είναι δυνατός. Οποσδήποτε σ' όλες αυτές τις περιπτώσεις πρέπει να λέγεται το «Βαπτίζεται ὁ δοῦλος τοῦ Θεοῦ (...) εἰς τό ὄνομα τοῦ Πατρὸς καί τοῦ Υἱοῦ καί τοῦ Ἁγίου Πνεύματος».

Για την εγκυρότητα του Βαπτίσματος που τελείται από λαϊκό και του αεροβαπτίσματος δεν υπάρχει ομοφωνία· η επικρατέστερη γνώμη όμως είναι, ότι αν αυτός που βαπτίσθηκε έτσι επιζήσει, πρέπει να επαναλαμβάνεται κανονικά το μυστήριο.

Ας σημειωθεί ότι σε χειρόγραφα Ευχολόγια υπάρχει σύντομη ακολουθία Βαπτίσματος «εἰς ἀποθνήσκοντα νήπια» (Βλ. Ευχολόγιον το Μέγα, ἐκδ. Μ. Σαλιβέρου, σ. 513).

2.- Η Εξομολόγησις.

Και η Εξομολόγησις ως μυστήριο ορθό είναι να τελείται στο ναό και μόνο σε περίπτωση ασθενείας του εξομολογουμένου να γίνεται στο σπίτι. Για την εξασφάλιση του απορρήτου είναι ανάγκη να υπάρχει μέσα στο ναό ή κοντά σ' αυτόν ειδικά διαμορφωμένο **Εξομολογητήριο**.

Για την Εξομολόγησις υπάρχει ειδική ακολουθία που επιγράφεται **Ακολουθία των εξομολογουμένων**. Σ' αυτή με κατάλληλες ευχές και τροπάρια και τον 50ό Ψαλμό προετοιμάζεται ο προσερχόμενος για την εξαγόρευση των αμαρτημάτων του, κι έπειτα από αυτή με ειδική ευχή του δίνεται η συγχώρησις.

Η ακολουθία αυτή, αν και δεν είναι μεγάλη, δεν είναι εύκολο να τελείται για τον καθένα χωριστά, όταν οι προσερχόμενοι είναι πολλοί. Δεν είναι όμως ορθό να μην τελείται καθόλου. Γι' αυτό πρέπει να τελείται το πρώτο μέρος της για όλους μαζί τους προσερχομένους, κι έπειτα να διαβάζεται στον καθένα χωριστά η συγχωρητική ευχή. Αν αυτό δεν είναι εύκολο, ας λέει τουλάχιστον ο ιερέυς το «Εὐλογητός ὁ

Θεός», το «Βασιλεῦ οὐράνιε» και το Τρισάγιον, ὡστε η Εξομολόγησις ν' αρχίζει με προσευχή.

3.- Οι χειροτονίες και χειροθεσίες.

Χειροτονία λέγεται η τελετή, με την οποία κάποιος παίρνει ένα από τους τρεις βαθμούς της ιερωσύνης με την επίθεση των χειρών του επισκόπου στο κεφάλι του και την επίκληση της χάριτος του Αγίου Πνεύματος. Την ανάθεση των εκκλ. αξιωμάτων με χειροτονία συναντούμε στην αποστολική εποχή (Πράξ. ζ' 6. ιδ' 23. Α' Τιμ. δ' 14).

Οι ὅροι χειροτονία και χειροθεσία είχαν αρχικά την ίδια σημασία: αργότερα όμως, όταν ο κλήρος διακρίθηκε σε ανώτερο και κατώτερο, έγινε διάκρισις της σημασίας των. Έτσι χειροτονία λέγεται η προχείρισις σε ένα από τους βαθμούς της ιερωσύνης (διακόνου, πρεσβυτέρου, επισκόπου) και χειροθεσία η ανάθεσις κατωτέρου εκκλ. αξιώματος (αναγνώστου, ψάλτου, υποδιακόνου).

Οι χειροτονίες και οι χειροθεσίες γίνονται πάντοτε από τον επίσκοπο· οι χειροτονίες όμως γίνονται μέσα στο Ιερό κατά τη διάρκεια της Θ. Λειτουργίας, ενώ οι χειροθεσίες γίνονται έξω από το Ιερό πριν από τη Θ. Λειτουργία. Άλλη διαφορά είναι ότι οι χειροθεσίες μπορεί να γίνουν ταυτοχρόνως για πολλά άτομα, ενώ η χειροτονία γίνεται για ένα μόνο πρόσωπο. Επιτρέπεται δηλ. να χειροθετηθούν σε μια τελετή πολλοί αναγνώστες ή ψάλτες ή υποδιάκονοι, δεν επιτρέπεται όμως να χειροτονηθούν σε μια Θ. Λειτουργία δύο ή περισσότεροι διάκονοι ή πρεσβύτεροι ή επίσκοποι.

Εκείνος που εξελέγη για κάποιο βαθμό της ιερωσύνης, δεν χειροτονείται κατ' ευθείαν στο βαθμό αυτό, αλλά περνά διαδοχικά τους κατωτέρους βαθμούς. Η χειροτονία γίνεται σε άλλο σημείο της Θ. Λειτουργίας για κάθε βαθμό: του επισκόπου μετά τον Τρισάγιο ύμνο, του πρεσβυτέρου μετά τον Χερουβικό ύμνο και του διακόνου μετά τον καθαγιασμό των Τιμίων Δώρων. Γι' αυτό δεν είναι δυνατόν να περάση κανείς όλους τους βαθμούς της ιερωσύνης στην ίδια Λειτουργία: είναι δυνατόν όμως να γίνουν στην ίδια Λειτουργία χειροτονίες δύο ή τριών προσώπων σε διαφορετικούς βαθμούς. Χειροτονία επισκόπου ή πρεσβυτέρου τελείται μόνο σε κανονική Θ. Λειτουργία, ενώ χειροτονία διακόνου

μπορεί να γίνη και σε Προηγιασμένη.

Από τους κατώτερους εκκλ. βαθμούς συνηθισμένη είναι σήμερα η χειροθεσία αναγνώστων. Οι ψάλτες σπάνια χειροθετούνται, ενώ υποδιάκονοι χειροθετούνται εκείνοι που πρόκειται να χειροτονηθούν σε διακόνους την ημέρα της χειροτονίας των.

Ας δούμε τώρα τα ιδιαίτερα στοιχεία της καθεμιάς τελετής.

α) Χειροθεσία α-ναγνώστου ή ψάλτου. Γίνεται συνήθως στο τέλος του Όρθρου μπορεί όμως να γίνει και στο τέλος του Εσπερινού ή και ως ανεξάρτητη ακολουθία. Ο χειροθετούμενος οδηγείται στον αρχιερέα, ο οποίος σφραγίζει το κεφάλι του και τον κουρεύει σταυροειδώς «Εἰς τό ὄνομα τοῦ Πατρὸς...». Ἐπειτα του φορεῖ στιχάριον και, αφού διαβάσει τη σχετική ευχή, του παραδίδει τον Απόστολο, αν είναι αναγνώστης, ή το Ψαλτήριον, αν είναι ψάλτης, κι εκείνος διαβάσει λίγο, αναλαμβάνοντας ἔτσι τα καθήκοντά του.

β) Χειροθεσία υποδιάκονου. Ο χειροθετούμενος, που είναι ἤδη αναγνώστης, οδηγείται στον αρχιερέα, ο οποίος κάθεται στην Ωραία Πύλη ή στο θρόνο, και φορεῖ στιχάριον και ζώνη. Ο αρχιερεύς τον σφραγίζει και διαβάσει τη σχετική ευχή ἔπειτα βάζει στον αριστερό ὦμο του μάκτρον (πετσέτα) και του παραδίδει χερνιβόξεστον (μικρή λεκάνη και δοχείο με νερό), κι εκείνος χύνει νερό, για να πλύνει ο αριερεύς τα χέρια του, λέγοντας τρεις φορές το «Ὅσοι πιστοί». Ἐπειτα οδηγείται μπροστά στην εικόνα του Κυρίου, ὅπου στέκεται προσευχόμενος μέχρι τη Μεγάλη Εἴσοδο. Πριν ἀπό αυτήν ο αρχιερεύς πλύνει πάλι τα χέρια του, και ο υποδιάκονος ακολουθεῖ στην Εἴσοδο τελευταίος. Ἐπειτα μένει πάλι ἔξω, μπροστά στην εικόνα της Θεοτόκου, ως την ὥρα της χειροτονίας του σε διάκονο.

γ) Χειροτονία διακόνου. Μετά τον καθαγιασμό των Τιμίων Δώρων και την εκφώνηση «Καί ἔσται τά ἑλέη...» αφαιρούνται ἀπό τον χειροτονούμενο το χερνιβόξεστον, το μάκτρον και η ζώνη και τον παραλαμβάνουν δύο διάκονοι, οι οποίοι τον περιφέρουν τρεις φορές γύρω ἀπό την Αγία Τράπεζα, ενώ οι ιερεῖς ψάλλουν τα τροπάρια «Ἅγιοι μάρτυρες...», «Δόξα σοι, Χριστέ ὁ Θεός...» και «Ἡσαΐα

χόρευε...». Σε κάθε περιφορά ο χειροτονούμενος ασπάζεται τις γωνίες της Αγίας Τραπέζης και το επιγονάτιον του αρχιερέως. Έπειτα οδηγείται μπροστά στην Αγία Τράπεζα, γονατίζει με το δεξιό μόνο γόνατο και στηρίζει σ' αυτή τα χέρια του σταυροειδώς κι επάνω σ' αυτά το μέτωπο, ενώ όλοι, κληρικοί και λαϊκοί εκτός του αρχιερέως, γονατίζουν. Τότε ο αρχιερεύς, έχοντας το δεξί του χέρι επάνω στο κεφάλι του χειροτονούμενου, εκφωνεί:

«Ἡ θεία χάρις, ἡ πάντοτε τὰ ἀσθενῆ θεραπεύουσα καὶ τὰ ἐλλείποντα ἀναπληροῦσα, προχειρίζεται (...) τὸν εὐλαβέστατον ὑποδιάκονον εἰς διάκονον. Εὐξώμεθα οὖν ὑπὲρ αὐτοῦ, ἵνα ἔλθῃ ἐπ' αὐτόν ἡ χάρις τοῦ παναγίου Πνεύματος».

Έπειτα, ενώ ψάλλεται το «Κύριε, ἐλέησον», ο αρχιερεύς λέει χαμηλοφώνως τις ευχές και ένας διάκονος τα Ειρηνικά. Έστερα ο αρχιερεύς σηκώνει τον χειροτονηθέντα και του φορεῖ οράριον και επιμάνικα, αναφωνώντας το «Αξιος», το οποίο επαναλαμβάνει ο λαός και ψάλλουν ο κλήρος και οι χοροί. Τέλος ο νεοχειροτόνητος πλύνει τα χέρια του και δέχεται τον ασπασμό των άλλων διακόνων.

Στη θ. κοινωνία αυτός μεταλαμβάνει τιμητικά πριν από τους άλλους διακόνους και λέει τις δεήσεις «Ὁρθοί· μεταλαβόντες κ.λ.π.».

δ) Χειροτονία Ο διάκονος που πρόκειται να χειροτονηθεί σε *πρεσβύτερου* πρεσβύτερο, προηγείται από τους άλλους διακόνους στη Θ. Λειτουργία, διαβάζει το Ευαγγέλιο και μεταφέρει τον Άγιο Δίσκο κατά τη Μ. Είσοδο. Μετά τον Χερουβικό ύμνο στέκεται στον σολέα, απ' όπου τον παραλαμβάνουν δύο διάκονοι και τον οδηγούν ως την Ωραία Πύλη. Εκεί τον παραλαμβάνουν δύο πρεσβύτεροι και τον περιφέρουν γύρω από την Αγία Τράπεζα όπως και στη χειροτονία διακόνου. Έπειτα οδηγείται μπροστά στην Αγία Τράπεζα, κλίνει και τα δύο γόνατα και στηρίζει σ' αυτή τα χέρια και το μέτωπο. Τότε ο αρχιερεύς, έχοντας το χέρι του επάνω στο κεφάλι του χειροτονούμενου εκφωνεί το «Ἡ θεία χάρις...».

Έπειτα, ενώ ψάλλεται το «Κύριε, ἐλέησον», ο αρχιερεύς διαβάζει χαμηλοφώνως τις ευχές και ένας πρεσβύτερος λέει τα Ειρηνικά. Έστερα ο αρχιερεύς σηκώνει τον χειροτονηθέντα, αφαιρεί το οράριον και του

φορεί επιτραχήλιον, ζώνη και φαιλόνιον, αναφωνώντας το «Ἄξιος». Τέλος ο νεοχειροτόνητος πλύνει τα χέρια του και δέχεται τον ασπασμό του επισκόπου και των πρεσβυτέρων.

Μετά τον καθαγιασμό των Τιμίων Δώρων ο επίσκοπος αποθέτει στα χέρια του χειροτονηθέντος τον Ἅγιο Ἄρτο, λέγοντας: «Λάβε τὴν παρακαταθήκην ταύτην καὶ φύλαξον αὐτὴν ἕως τῆς παρουσίας τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὅτε παρ' αὐτοῦ μέλλεις ἀπαιτεῖσθαι αὐτήν». Ο νεοχειροτόνητος, κρατώντας με πολλή ευλάβεια το Σώμα του Κυρίου, έρχεται και στέκεται πίσω από την Αγία Τράπεζα. Πριν από την εκφώνηση «Τὰ ἅγια τοῖς ἁγίοις» αποδίδει τον Ἅγιο Ἄρτο και μεταλαμβάνει τιμητικά πριν από τους άλλους πρεσβυτέρους. Στο τέλος της Θ. Λειτουργίας λέει την οπισθάμβωνο ευχή και μοιράζει το αντίδωρο.

Με ιδιαίτερες σύντομες τελετές γίνεται η προχείρισις πρεσβυτέρου σε κάποιο εκκλ. αξίωμα (π.χ. αρχιμανδρίτου, οικονόμου κ.λ.π.). Οι τελετές αυτές ανήκουν στις χειροθεσίες και γίνονται έξω από το Ἅγιο Βῆμα πριν από τη Θ. Λειτουργία ή στο τέλος της ή και ανεξάρτητα απ' αυτήν.

ε) Χειροτονία επισκόπου. Η χειροτονία του επισκόπου γίνεται από τρεις τουλάχιστον επισκόπους. Πριν από την έναρξη της Θ. Λειτουργίας γίνεται έλεγχος και δοκιμασία της πίστεως του υποψηφίου μπροστά στους αρχιερείς στο μέσο του ναού. Ο επίσκοπος πατώντας επάνω στον αετό απαγγέλλει το Σύμβολο της Πίστεως και άλλες δύο συμπληρωματικές ομολογίες για τις τρεις υποστάσεις της Θεότητας και για την ενανθρώπιση του Υιού του Θεού και τις δύο φύσεις του. Αφού έτσι διαδηλώσει την προσήλωσή του στην ορθή πίστη, ανακηρύσσεται «υποψήφιος τῆς θεοσώστου πόλεως (τάδε)», και αρχίζει η Θ. Λειτουργία. Σ' αυτήν ο υποψήφιος κατέχει τη θέση του πρώτου από τους ιερείς.

Η χειροτονία γίνεται μετά τον Τρισάγιο ύμνο και είναι παρόμοια με τις χειροτονίες των άλλων βαθμών με τις εξής διαφορές:

α) Τον χειροτονούμενο οδηγούν ως την Ωραία Πύλη δύο πρεσβύτεροι και εκεί τον παραλαμβάνουν δύο επίσκοποι και τον περιφέρουν γύρω από την Αγία Τράπεζα.

β) Στο κεφάλι του χειροτονουμένου τοποθετείται το Ευαγγέλιο ανοιχτό, και ο προεξάρχων αρχιερέυς εκφωνεί:

«Ψήφω καί δοκιμασία τῶν ἱερωτάτων μητροπολιτῶν, θεοφιλεστάτων ἀρχιεπισκόπων τε καί ἐπισκόπων, ἡ Θεία χάρις, ἡ πάντοτε τά ἀσθενῆ θεραπεύουσα καί τά ἐλλείποντα ἀναπληροῦσα, προχειρίζεται (...) τόν θεοφιλέστατον πρεσβύτερον εἰς ἐπίσκοπον τῆς θεοσώστου πόλεως (...). Εὐξώμεθα οὖν ὑπέρ αὐτοῦ, ἵνα ἔλθῃ ἐπ' αὐτόν ἡ χάρις τοῦ παναγίου Πνεύματος».

γ) Τα Ειρηνικά λέγονται από ένα επίσκοπο.

δ) Μετά τη χειροτονία ο νεοχειροτόνητος φορεῖ το ωμοφόριον και ο προεξάρχων του παραδίδει την ποιμαντορική ράβδο.

ε) Ο νεοχειροτόνητος ευλογεί πριν από το Ευαγγέλιο, κοινωνεῖ πρώτος και μεταδίδει τη θ. κοινωνία σε όλους τους συλλειτουργούς, επισκόπους, πρεσβυτέρους και διακόνους, και τέλος μοιράζει στο λαό το αντίδορο.

4.- Ο γάμος.

α'. Γενικά.

Ο γάμος χαρακτηρίζεται από τον απ. Παύλο ως «μυστήριον μέγα» (Εφεσ. ε' 32), και η Εκκλησία ανέκαθεν τον συμπεριέλαβε στα επτά μυστήρια. Από τον 8' αι. έχουμε μαρτυρίες ότι όχι μόνο ο γάμος, αλλά και ο αρραβών ευλογούνταν από την Εκκλησία με ιερολογία. Οι τελετές ήταν αρχικά απλές, με τον καιρό όμως πλουτίστηκαν και πήραν τη σημερινή τους μορφή.

Αρχαία στοιχεία του γάμου, που διατηρούνται μέχρι σήμερα, είναι τα δαχτυλίδια, τα στέφανα, η ένωσις των χειρών και το κοινό ποτήρι. Η ανταλλαγή των δαχτυλιδιών σημαίνει ότι ο καθένας παραδίδει τον εαυτό του στον άλλο. Τα στέφανα είναι σύμβολο νίκης των νυμφευμένων στον αγώνα της αρετής και της αγνότητας. Τα στέφανα παλιότερα είχαν τη μορφή βασιλικών στεμμάτων. Η ένωσις των χειρών είναι επίσης αρχαιότατο έθιμο που δηλώνει την οριστική ένωση των νονύμφων και την παράδοση του ενός στον άλλο. Το κοινό ποτήρι τέλος είναι λείψανο της συνδέσεως του γάμου με τη Θ. Ευχαριστία και

σημαίνει ότι από την ώρα εκείνη η ζωή των νεονύμφων θα είναι κοινή και μαζί θα αντιμετωπίζουν όλα τα περιστατικά του βίου, ευχάριστα και δυσάρεστα.

β'. Τέλεσις του μυστηρίου.

Η ακολουθία του γάμου αποτελείται από δύο χωριστές ακολουθίες: την Ἐκκλησιαστικὴν ἠκολουθίαν ἐπὶ μνήστροις, ἢ τοῦ ἀρραβῶνος καὶ τὴν Ἐκκλησιαστικὴν ἠκολουθίαν τοῦ στεφανώματος, που αποτελεί το κυρίως μυστήριο. Οι δυο ακολουθίες τελούνταν άλλοτε χωριστά· σήμερα όμως τελούνται μαζί. Η ανεξάρτητη τέλεσις του αρραβῶνος απαγορεύεται.

Η τάξις του αρραβῶνος καὶ τοῦ στεφανώματος ἐκτίθεται ἀναλυτικὰ στο Ἐκκλησιολόγιον. Σημειώνουμε ἐδῶ μερικὲς μόνο λεπτομέρειες.

α) Τους μελλονύμφους ὁδηγεῖ ἀπὸ τὸ νάρθηκα στὸν κυρίως ναὸ ὁ ἱερεὺς, ἐνῶ ψάλλεται συνήθως τὸ «Ὁ Ἄξιόν ἐστιν». Τὸ ἄσμα που ψάλλουν οἱ τετράφωνες χορωδίες «Δεῦρο καλή, δεῦρο σεμνή...» εἶναι καθαρὰ κοσμικὸ καὶ δὲν ἔχει καμιά θέση στο μυστήριο.

β) Οἱ μελλονύμφοι ὁδηγοῦνται στο μέσο τοῦ ναοῦ, ὅπου ὑπάρχει τραπέζι με τὸ Εὐαγγέλιον, ἐπάνω στο ὁποῖο τοποθετοῦνται τὰ δαχτυλίδια καὶ τὰ στέφανα.

γ) Τὰ δαχτυλίδια πρὶν ἀπὸ τὴν χρῆσιν τοὺς σταυρώνονται τρεῖς φορές στο Εὐαγγέλιον «εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος». Τὸ ἴδιο γίνεται καὶ με τὰ στέφανα. Ἡ εὐλογία με τὰ δαχτυλίδια γίνεται σήμερα στα κεφάλια τῶν μνηστευομένων ὅπως καὶ με τὰ στέφανα. Σύμφωνα με παλιές μαρτυρίες ὅμως ἡ εὐλογία με τὰ δαχτυλίδια γινόταν στα χέρια, καὶ αὐτὸ εἶναι λογικότερο.

δ) Ἡ ἐκτενής καὶ ἡ ἀπόλυσις στο τέλος τοῦ αρραβῶνος παραλείπονται συνήθως, ἐπειδὴ ἀκολουθεῖ ἀμέσως ἡ ἀκολουθία τοῦ στεφανώματος. Εἶναι ὅμως ἀδικαιολόγητη ἡ παράλειψις τῆς τελευταίας εὐχῆς τοῦ αρραβῶνος «Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τῶ παιδί του πατριάρχου Ἀβραάμ...».

ε) Δὲν εἶναι ὀρθὸς ἐπίσης ὁ περιορισμὸς τοῦ Ψαλμοῦ 127 στα τρία πρῶτα ἡμιστίχια με ἀποτέλεσμα νὰ παραλείπονται ἐκεῖνοι ἀκριβῶς οἱ στίχοι που ταιριάζουν στο μυστήριο: «Ἡ γυνὴ σου ὡς ἄμπελος εὐθηνούσα ἐν τοῖς κλίτεσι τῆς οἰκίας σου· οἱ υἱοὶ σου ὡς νεόφυτα ἐλαιῶν κύκλω τῆς

τραπέζης σου» (Ψαλμ. ρκζ' 3). Λογικότερο είναι να συμπτύσσονται τα ημιστίχια ανά δύο και να λέγεται ολόκληρος ο ωραίος αυτός Ψαλμός.

στ) Κατά τη διάρκεια της τρίτης ευχής του στεφανώματος «ὁ Θεὸς ὁ αἰώνιος, ὁ πλάσας ἐκ χοῦς...» και συγκεκριμένα στις λέξεις «καὶ ἄρμωσον τὸν δούλόν σου... καὶ τὴν δούλην σου...» ο ἱερεὺς συνδέει τα δεξιὰ χέρια των νυμφευομένων.

ζ) Το κοινό ποτήρι πρέπει να δίνεται μόνο στους νεονύμφους και όχι και στον παρὰ νυμφο, ὅπως συνηθίζουν μερικοί ἱερεῖς, ἢ σε ἄλλα πρόσωπα.

η) Κατὰ την πασχάλιο περίοδο μετὰ το «Εὐλογητὸς ὁ Θεός...», καθὼς και μετὰ το «Εὐλογημένη ἡ βασιλεία...», ψάλλεται τρεις φορές το «Χριστὸς ἀνέστη».

θ) Η λύσις των χειρῶν των νεονύμφων με το Ευαγγέλιο, που συνηθίζεται γενικά να γίνεται στην απόλυση, δε μαρτυρεῖται οὔτε ἀπὸ τα ἔντυπα οὔτε ἀπὸ τα χειρόγραφα. Αντίθετα πολλά χειρόγραφα ὀρίζουν να γίνεται στο τέλος της ακολουθίας η σύναψις των χειρῶν.

ι) Μετὰ την απόλυση οι παρόντες εὐχονται στους νεονύμφους, ἀφοῦ πρώτα ἀσπασθῶν το Ευαγγέλιο, ἐνὼ ψάλλεται το «Ἐν τῇ Ἐρυθρᾷ θαλάσῃ» ἢ το «Τὴν παγκόσμιον δόξαν».

ια) Οι ευχές «εἰς λύσιν στεφάνων» σπάνια διαβάζονται σήμερα, ἀν το ζητήσουν οι νεόνυμφοι. Παλιότερα ὅμως οι νεόνυμφοι φορούσαν τα στέφανα μια εβδομάδα, μετὰ την οποία ἔρχονταν πάλι στο ναὸ και τα ἀπέθεταν, και τότε διαβάζονταν οι ευχές αυτές.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΤΗΣ ΑΚΟΛΟΥΘΙΑΣ ΤΟΥ ΓΑΜΟΥ

Α'. Ακολουθία του αρραβώνος.

- 1.- Εἴσοδος των νεονύμφων.
- 2.- Εὐλογητὸς ὁ Θεός... Εἰρηνικά.
- 3.- Ευχές αρραβώνος.
- 4.- Σφράγις με τα δαχτυλίδια και παράδοσις των.
- 5.- Τελικὴ ευχή.
- 6.- (Εκτενὴς και ἀπόλυσις).

Β'. Ακολουθία του στεφανώματος.

- 1.- Εναρκτήριοι Ψαλμοί (ρκζ').
- 2.- Εὐλογημένη ἡ βασιλεία - Ειρηνικά.
- 3.- Ευχές στεφανώματος.
- 4.- Σφράγισις με τα στέφανα και στέψις.
- 5.- Απόστολος και Ευαγγέλιο.
- 6.- Εκτενής και ευχή.
- 7.- Πληρωτικά και Κυριακή προσευχή.
- 8.- Ευλόγησις και προσφορά του κοινού ποτηρίου.
- 9.- Χορός γύρω από το τραπέζι.
- 10.- Τελικές ευχές. Απόλυσις.

γ'. Ακολουθία εις δίγαμον.

Εκτός από τις συνηθισμένες ακολουθίες του αρραβώνος και του στεφανώματος υπάρχει και ειδική ακολουθία «εις δίγαμον», η οποία τελείται μόνο όταν και οι δύο μελλόνυμφοι έρχονται σε δεύτερο γάμο. Η ακολουθία αυτή διαφέρει κυρίως ως προς τα Ειρηνικά και τις ευχές του στεφανώματος, ενώ τα άλλα στοιχεία της είναι κοινά με την άλλη ακολουθία.

5.- Το Ευχέλαιον.

α'. Γενικά.

Το μυστήριο του Ευχελαίου στηρίζεται στα λόγια του αγ. Ιακώβου του Αδελφοθέου: «*Ἀσθενεῖ τις ἐν ὑμῖν; Προσκαλεσάσθω τοὺς πρεσβυτέρους τῆς Ἐκκλησίας, και προσευξάσθωσαν ἐπ' αὐτόν ἀλείψαντες αὐτόν ἐλαίῳ ἐν τῷ ὀνόματι τοῦ Κυρίου· καὶ ἡ εὐχή τῆς πίστεως σώσει τὸν κάμνοντα, καὶ ἐγερεῖ αὐτόν ὁ Κύριος· κἄν ἁμαρτίας ἦ πεπονηκώς, ἀφεθήσεται αὐτῷ*» (Ιακ. ε' 14-15). Στα αρχαία λειτουργικά βιβλία (Αποστολικές Διαταγές, Εὐχολόγιο Σεραπίωνος) υπάρχουν ειδικές ευχές για την ευλογία ελαίου, ώστε αυτό ν' αποκτήσει ιαματική δύναμη. Οι απλές αυτές ευχές εξελίχθηκαν με τον καιρό σε πλήρη ακολουθία, που τελούνταν μαζί με τη Θ. Λειτουργία. Σήμερα όμως και το Ευχέλαιο τελείται χωρίς Θ. Λειτουργία.

Κύριος στόχος του μυστηρίου είναι η θεραπεία σωματικών ασθeneιών. Επειδή όμως ο Ιάκωβος κάνει λόγο και για άφεση αμαρτιών, εύλογα το Ευχέλαιο θεωρήθηκε και ως συμπλήρωμα του μυστηρίου της Εξομολογήσεως και προπαρασκευή για τη Θ. Κοινωνία: γι' αυτό και είναι πολύ συνηθισμένη η τέλεσις του κατά τις νηστείες. Στους ναούς τελείται απαραίτητως τη Μ. Τετάρτη.

Πολύ συχνά ζητείται από τους Χριστιανούς η τέλεσις Ευχελαίου, χωρίς να υπάρχει φανερή σωματική ασθένεια. Οπωσδήποτε όμως υπάρχει πάντα το αίτημα της προστασίας της σωματικής και ψυχικής υγείας, και γι' αυτό ο ιερέυς δεν μπορεί να αρνηθεί την τέλεσή του. Άν όμως του ζητείται να τελέσει Ευχέλαιο για την είσοδο σε καινούργιο σπίτι - πράγμα συχνό τα τελευταία χρόνια - οφείλει να δια φωτίσει τους Χριστιανούς ότι για την περίπτωση αυτή η κατάλληλη ακολουθία είναι ο Αγιασμός με την ειδική ευχή «ὅταν μέλλῃ τις εἰσελθεῖν εἰς οἶκον νέον».

Ὡς τόπος του μυστηρίου ορίζεται ο ναός ή το σπίτι. Εφ' όσον πρόκειται για μυστήριο, ο ναός είναι ασφαλώς ο καταλληλότερος τόπος. Ο λόγος όμως του Ιακώβου «προσκαλεσάσθω τους πρεσβυτέρους» ευνοεί την τέλεσή του σε σπίτια, όπως και γίνεται κατά κανόνα σήμερα. Μπορούμε λοιπόν να συνιστούμε στους Χριστιανούς την τέλεση του Ευχελαίου στο ναό, χωρίς να αποκλείουμε και την τέλεσή του στο σπίτι.

Κατά τη διάταξη του Ευχολογίου το Ευχέλαιο τελείται από επτά ιερείς: δεν αποκλείεται όμως η τέλεσις του και από λιγότερους ή και από ένα.

β'. Τέλεσις του μυστηρίου.

Η ακολουθία του Ευχελαίου, όπως έχει διαμορφωθεί, αποτελείται από δύο μέρη: ένα σχεδόν πλήρη Όρθρο και έπειτα το κυρίως μυστήριο, που περιλαμβάνει ειρηνικά και αγιαστική ευχή του ελαίου, επτά ζεύγη αναγνωσμάτων (Αποστόλων και Ευαγγελίων) με ισάριθμες αιτήσεις και ευχές και τέλος ευχή ιλαστική για τους παρευρισκομένους. Λόγω του μήκους της ακολουθίας είναι σχεδόν αδύνατη η πλήρης τέλεσις της και μάλιστα στα σπίτια, γι' αυτό και γίνονται συνήθως συντημήσεις,

που δεν είναι όμως πάντοτε εύστοχες. Ανεκτές συντημήσεις είναι η παράλειψις του κανόνος και των αιτήσεων μετά από κάθε Ευαγγέλιο, ο περιορισμός των τροπαρίων μετά την αγιαστική ευχή και η συντόμευσις των άλλων ευχών, οι οποίες πάντως πρέπει να διαβάζονται εκφώνως και όχι μυστικά.

Για την τέλεση του μυστηρίου τοποθετείται επάνω σε τραπέζι το Ευαγγέλιο, κανδήλα αναμμένη και δοχείο με σιτάρι ή συνηθέστερα αλεύρι, στο οποίο ανάβονται επτά λαμπάδες.

Η χρίσις με το αγιασμένο λάδι γίνεται κατά το Ευχολόγιο από κάθε ιερέα μετά από κάθε Ευαγγέλιο και ευχή και συνοδεύεται από την ευχή «Πάτερ ἅγιε, ἰατρέ τῶν ψυχῶν καί τῶν σωμάτων ἡμῶν...». Συνηθέστερα όμως η χρίσις γίνεται στο τέλος και συνοδεύεται από τη ρήση «Εἰς ἰασιν ψυχῆς καί σώματος». Συνήθως χρίεται το μέτωπο, από πολλούς ιερείς όμως χρίονται και οι παρειές και τα χέρια. Δεν είναι επίσης άτοπο σε περίπτωση ασθενείας να χρίεται, αν είναι δυνατόν, και το μέλος που πάσχει. Η χρίσις μπορεί να γίνει και από λαϊκό, εφ' ὅσον βέβαια δεν είναι πια παρών ο ιερεύς.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Η΄

ΟΙ ΑΛΛΕΣ ΑΚΟΛΟΥΘΙΕΣ

1.- Γενικά.

Η φροντίδα της Εκκλησίας για τον αγιασμό των πιστών δεν περιορίζεται στις περιπτώσεις που αναφέραμε, αλλά καλύπτει όλες τις φάσεις της ζωής του ανθρώπου από τη γέννησή του ως το θάνατό του. Το Ευχολόγιο της Ορθόδοξης Εκκλησίας περιέχει πλήθος ευχών και ακολουθιών για διάφορες περιστάσεις και ανάγκες· αλλά και νέες ευχές και ακολουθίες συντάσσει η Εκκλησία ανάλογα με τις ανάγκες που παρουσιάζονται. Θα εξετάσουμε τις κυριότερες από τις ακολουθίες αυτές.

Σημειώνουμε ότι, όταν για κάποια περίπτωση δεν υπάρχει πλήρης ακολουθία, αλλά μόνο μια ευχή, ορθό είναι να προτάσσεται το Τρισάγιον και το απολυτίκιο της ημέρας, και μετά την ευχή να γίνεται εκτενής και απόλυσις, ώστε να απαρτίζεται σύντομη ακολουθία. Σε πολλές περιπτώσεις όμως είναι δυνατόν να τελεσθεί ο Μικρός Αγιασμός και στο τέλος να λεχθή η κατάλληλη ευχή.

Πολλές νέες περιστατικές ευχές έχει συντάξει ο μακαριστός Μητροπολίτης Νέας Ιωνίας Τιμόθεος (Τιμοθέου Ματθαϊάκη, Μητροπολίτου Ν. Ιωνίας και Φιλαδελφείας, Εγκόλπιον Εύχολόγιον, περιέχον περιστατικές εὐχάς, Ἀθήναι 1978).

2.- Η ακολουθία των εγκαινίων ναού.

α΄. Ιστορία.

Η συνήθεια της καθιερώσεως ναών και θυσιαστηρίων δεν ήταν άγνωστη στους Ιουδαίους και τους εθνικούς. Στην Παλαιά Διαθήκη πε-

ριγράφονται λεπτομερώς τα εγκαινία της Σκηνης του Μαρτυρίου (Έξοδ. μ'), του ναού του Σολομώντος (Γ' Βασ. ή 8 κ.έ.) και του Ζοροβάβελ (Β' Έσδρα στ' 16-17). Φυσικό ήταν να συνεχίσουν και οι Χριστιανοί την παράδοση αυτή δεν είναι όμως γνωστό από πότε άρχισαν να καθιερώνουν με ειδικές τελετές τους ναούς. Σχετικές πληροφορίες έχουμε από την εποχή του Μ. Κωνσταντίνου· ασφαλώς όμως η συνήθεια είχε εισαχθεί νωρίτερα. Η αρχική τελετή των εγκαινίων περιλάμβανε ειδικούς ύμνους, ευχές και αναγνώσματα, εκφώνηση επικαιρών λόγων και προ παντός την πανηγυρική τέλεση της πρώτης Θ. Λειτουργίας στον καινούργιο ναό. Στα στοιχεία αυτά προστέθηκαν αργότερα και άλλα και κυρίως η κατάθεση αγίων λειψάνων κάτω από την Αγία Τράπεζα, που προέκυψε από την παλιά συνήθεια να τελείται η Θ. Λειτουργία επάνω στους τάφους των μαρτύρων. Έτσι η ακολουθία των εγκαινίων έγινε μια από τις πιο μεγαλοπρεπείς και πανηγυρικές.

Τα εγκαινία τελούσε πάντοτε και τελεί ο επίσκοπος. Μπορεί όμως και πρεσβύτερος να τελήσει εγκαινία έπειτα από ειδική εξουσιοδότηση του επισκόπου.

Τα εγκαινία ενός ναού γιορτάζονταν επί επτά ημέρες με την καθημερινή τέλεση της Θ. Λειτουργίας, όπως γίνεται και μέχρι σήμερα. Γιορτάζονταν επίσης κάθε χρόνο η επέτειος των εγκαινίων. Στα συναξάρια αναφέρονται μνήμες των εγκαινίων του ναού της Αναστάσεως στα Ιεροσόλυμα (13 Σεπτεμβρίου), του ναού της Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη (22 Δεκεμβρίου) και άλλες.

β'. Τελετουργία.

Το απόγευμα της παραμονής ο αρχιερέυς κατά τη διάρκεια σύντομης ακολουθίας τοποθετεί τα άγια λείψανα στο Δισκάριον, τα καλύπτει και τα αποθέτει στην Αγία Τράπεζα. Έπειτα τελείται ο Εσπερινός και το πρωϊ ο Όρθρος, στους οποίους ψάλλονται οι ειδικοί ύμνοι της ακολουθίας των εγκαινίων και του αγίου του ναού. Όλα αυτά γίνονται σε άλλον εγκαινισμένο ναό, αν υπάρχει τέτοιος κοντά στο νέο, ή αλλιώς στον ίδιο τον εγκαινιζόμενο ναό.

Μετά τον Όρθρο αρχίζει η τελετή των εγκαινίων. Μετά τις προπαρασκευαστικές ευχές γίνεται λιτανεία με τα άγια λείψανα τρεις

φορές γύρω από το νέο ναό. Μετά την τρίτη περιφορά γίνονται τα **θυρανοίξια**, δηλ. η επίσημη είσοδος στο νέο ναό. Ο αρχιερέυς χτυπά τις κλειστές πύλες του ναού και εκφωνεί επιτακτικά: «Άρατε πύλαις, οί ἄρχοντες ὑμῶν, καί ἐπάρθητε πύλαι αἰώνιοι, καί εἰσελεύσεται ὁ βασιλεύς τῆς δόξης». Στην προσταγή αυτή απαντά κάποιος μέσα από το ναό: «Τίς ἐστίν οὗτος ὁ βασιλεύς τῆς δόξης;». Και ο αρχιερέυς απαντά: «Κύριος κραταιός καί δυνατός, Κύριος δυνατός ἐν πολέμῳ, Κύριος τῶν δυνάμεων, αὐτός ἐστίν ὁ βασιλεύς τῆς δόξης» (Ψαλμ. κγ' 7-10). Ο διάλογος αυτός επαναλαμβάνεται τρεις φορές. Ἐπειτα ανοίγονται οι θύρες και εισέρχεται ο αρχιερέυς, ο κλήρος και ο λαός ψάλλοντας το τροπάριο «Ὡς τοῦ ἄνω στερεώματος τήν εὐπρέπειαν...».

Μετά την είσοδο στο ναό ο αρχιερέυς αποθέτει τα ἅγια λείψανα στην ειδική οπή στον κίονα της Αγίας Τραπέζης και χύνει ἐπάνω τους την **κηρομαστίχη**, που είναι μίγμα κεριού, μαστίχας, σμύρνας, ἀλόης, θυμιάματος και ρητίνης, και τότε τοποθετείται ἐπάνω στον κίονα η πλάκα της Αγίας Τραπέζης. Ἐπειτα γίνεται γονυκλισία και διαβάζεται κατανυκτική ευχή, που θυμίζει την προσευχή που ἀνέπεμψε ο Σολομών στα εγκαίνια του ναού του.

Ακολουθεῖ ο ευπρεπισμός της Αγίας Τραπέζης. Πλύνεται πρώτα αυτή με νερό χλιαρό κι ἔπειτα με ροδόσταγμα και χρίεται σταυροειδώς με Ἅγιο Μύρο που σφουγγίζεται με αντιμήνσια. Ἐπειτα επικολλούνται στις γωνίες της τέσσερα υφάσματα με παραστάσεις των τεσσάρων Ευαγγελιστῶν και γίνεται η ἐνδυσίς της με το κατασάρκιον και την ενδυτή. Μετά την ἐνδυση τοποθετούνται ἐπάνω στην Αγία Τράπεζα τα αντιμήνσια το ένα ἐπάνω στο ἄλλο κι ἐπάνω τους το Ευαγγέλιο.

Ἐπειτα ο αρχιερέυς θυμιάζει ὅλο το ναό και ἕνας ιερέυς χρίει με Ἅγιο Μύρο τους κίονες και πεσσούς του ναού. Ὅλες αυτές οι ἐνέργειες συνοδεύονται με την ψαλμωδία διαφόρων ψαλμῶν. Ακολουθοῦν δύο ἀκόμη ευχές, μετά τις οποίες διαβάζεται Ἀπόστολος και Ευαγγέλιο. Τέλος ο αρχιερέυς ἀνάβει ο ἴδιος την ακοίμητη κανδήλα της Αγίας Τραπέζης, και γίνεται εκτενής και ἀπόλυσις, για να ακολουθήσει ἀμέσως η πρώτη αρχιερατική Θ. Λειτουργία στο νέο ναό.

Τα αντιμήνσια, με τα οποία σφουγγίσθηκε το Ἅγιο Μύρο, θεωροῦνται καθαγιασμένα και χρησιμοποιοῦνται για την τέλεση της Θ.

Λειτουργίας. Υπάρχει όμως και αυτοτελής ακολουθία «ἐπί καθιερώσει αντιμηνσίων». Υπάρχει επίσης και ακολουθία «ἐπί σαλευθείσης Αγίας Τραπέζης», που τελείται όταν επανατοποθετείται Αγία Τράπεζα, που για οποιοδήποτε λόγο είχε μετακινηθεί.

3.- Η Παράκλησις.

Παράκλησις λέγεται ικετευτική ακολουθία που ψάλλεται σε κάθε περίπτωση και ανάγκη στο ναό ή σε σπίτι. Βασική και γνωστότατη ακολουθία Παρακλήσεως είναι η λεγόμενη Μικρή Παράκλησις προς την Υπεραγία Θεοτόκο. Τον πυρήνα της ακολουθίας αποτελεί ο κανών «Πολλοῖς συνεχόμενος πειρασμοῖς». Στον κανόνα έχουν προστεθῆ κι άλλα στοιχεία που έδωσαν στην ακολουθία τη μορφή μικρού Ὁρθρου. Η ακολουθία της Μικρῆς Παρακλήσεως βρίσκεται στο Ωρολόγιον και το Ευχολόγιον.

Εκτός της Μικρῆς υπάρχει και η **Μεγάλη Παράκλησις**, που διαφέρει ως προς τον κανόνα και το Ευαγγέλιο, ενώ κατά τα άλλα ακολουθεί την τάξη της Μικρῆς. Τη Μεγάλη Παράκληση βρίσκουμε στο Ωρολόγιον.

Η Μεγάλη Παράκλησις ψάλλεται μόνο στη νηστεία του Δεκαπενταυγούστου (1-13 Αυγούστου) εναλλάξ με τη Μικρή στο τέλος του Εσπερινού μετά το «Νῦν ἀπολύεις» κάθε μέρα εκτός των Σαββάτων και της παραμονῆς της Μεταμορφώσεως, που δεν ψάλλεται Παράκλησις. Η έναρξις γίνεται με τη Μικρή Παράκληση, εκτός αν η 1η ή η 2α Αυγούστου τύχουν Κυριακή, οπότε η έναρξις γίνεται με τη Μεγάλη Παράκληση, γιατί τις Κυριακές ψάλλεται πάντοτε η Μεγάλη Παράκλησις.

Ανάλογες ακολουθίες Παρακλήσεων σε διαφόρους αγίους έχουν εκδοθῆ σε βιβλίο με τον τίτλο «Θησαυρός αγίων» και σε ιδιαίτερα τεύχη.

4.- Οι Αγιασμοί.

Αγιασμός λέγεται η τελετή, κατά την οποία με ευχές και επίκληση του Αγίου Πνεύματος και με την εμβάπτιση του Τιμίου Σταυρού αγιάζεται νερό, που αποκτά έτσι τη δύναμη να αγιάζει τους πιστούς και να αποτρέπει ασθένειες και άλλους κινδύνους.

Η χρήση αγιασμένου νερού μαρτυρείται από πολύ παλιά. Στις Αποστολικές Διαταγές και στο Ευχολόγιο του Σεραπίωνος βρίσκουμε ευχές αγιασμού ύδατος. Αρχαία είναι επίσης η συνήθεια να αγιάζεται με ευχές το νερό, στο οποίο θα γινόταν η βάπτισις των κατηχουμένων. Από το νερό αυτό έπαιρναν οι Χριστιανοί για να πιούν και να αγιάσουν τα σπίτια τους. Από τη συνήθεια αυτή προέκυψε η ακολουθία του **Μεγάλου Αγιασμού**, που παρουσιάζει ομοιότητες με την ακολουθία του αγίου Βαπτίσματος.

Εκτός του Μεγάλου υπάρχει και ο **Μικρός Αγιασμός**, που τελείται στους ναούς και σε σπίτια στην αρχή κάθε μηνός εκτός του Ιανουαρίου. Τελείται επίσης σε διάφορες άλλες περιστάσεις, π.χ. ασθένειες, θεμελίωση σπιτιού, έναρξη εργασίας κ.λ.π. Η ακολουθία του Μικρού Αγιασμού διαμορφώθηκε κατ' αναλογία προς τις ακολουθίες της Παρακλήσεως και του Μεγάλου Αγιασμού.

α'. Ο Μέγας Αγιασμός.

Ο Μέγας Αγιασμός συνδέεται πολύ στενά με την εορτή των Θεοφανείων, κατά την οποία και μόνο τελείται, και θυμίζει έντονα τη Βάπτισις του Κυρίου με τα τροπάρια, τα αναγνώσματα και τις επίκαιρες ευχές. Την ακολουθία του Μεγ. Αγιασμού βρίσκουμε στο Μηναίο του Ιανουαρίου, στο Μέγα Ευχολόγιον και στο Ιερατικόν. Παραλείποντας τη λεπτομερή περιγραφή της, θεωρούμε αναγκαίες τις εξής παρατηρήσεις.

α) Κακώς γίνεται από πολλούς διάκρισις μεταξύ του Αγιασμού της παραμονής και εκείνου της κυρίας ημέρας και χαρακτηρίζεται ο πρώτος ως Μικρός και ο δεύτερος ως Μέγας. Εφ' όσον τελείται η ίδια ακριβώς ακολουθία, είναι φανερό ότι και ο Αγιασμός είναι ο ίδιος. Η εσφαλμένη αυτή αντίληψις οφείλεται στη νηστεία της παραμονής, την οποία συνήθως θεωρούν ως νηστεία για τη λήψη του Αγιασμού της κυρίας ημέρας. Η νηστεία όμως αυτή είναι προπαρασκευαστική για την εορτή και όχι για τον Αγιασμό.

β) Κακώς επίσης μερικοί ιερείς απαγορεύουν αυστηρά τη φύλαξη του Μεγ. Αγιασμού από τους Χριστιανούς στα σπίτια τους και τη χρήση του σε περιπτώσεις ασθενοίας ή για το ραντισμό των κτημάτων. Πρόκειται για συνήθειες αρχαιότατες που προβλέπονται και από τα Ευ-

χολογία μας, τις οποίες δεν υπάρχει λόγος να καταδικάσουμε. Αρκεί να γίνεται η φύλαξις με προσοχή και ευλάβεια, ώστε να αποφεύγεται η βεβήλωσις του Αγιασμού.

γ) Δεν είναι ορθός ο χαρακτηρισμός του Μεγ. Αγιασμού ως «δευτέρας θ. κοινωνίας». Η γνώμη αυτή οφείλεται στη συνήθεια να δίνεται ο Μέγας Αγιασμός σ' εκείνους που εμποδίζονται από τη θ. κοινωνία. Από αυτό ακριβώς όμως φαίνεται η διαφορά μεταξύ της θ. κοινωνίας και του Μεγ. Αγιασμού. Ο υπερτονισμός της σημασίας του Μεγ. Αγιασμού μπορεί να οδηγήσει στη δημιουργία εσφαλμένων αντιλήψεων, ώστε οι Χριστιανοί να αρκούνται στη λήψη του Αγιασμού και να μη φροντίζουν να γίνουν άξιοι της θ. κοινωνίας.

β'. Ο Μικρός Αγιασμός.

Την ακολουθία του Μικρού Αγιασμού βρίσκουμε στο Μέγα Ευχολόγιον και στην αρχή του Μικρού Ευχολογίου, που από αυτόν πήρε και το όνομα *Αγιασματάριον*. Το πρώτο μέρος της ακολουθίας μοιάζει με την Παράκληση (Ψαλμός 142, Θεός Κύριος - τροπάρια, Ψαλμός 50, κανών), ενώ το δεύτερο με τον Μέγαν Αγιασμό (τροπάρια, Απόστολος, Ευαγγέλιο, Ειρηνικά, ευχές, τριπλή κατάδυσις του Σταυρού, ραντισμός του χώρου και των πιστών).

Πριν από το β' τμήμα υπάρχει η εκφώνησις: «Ὅτι ἅγιος εἶ, ὁ Θεός ἡμῶν...», που είναι πιθανότατα δανεισμένη από τη Θ. Λειτουργία. Εκεί όμως είναι επισφράγισις της ευχής του Τρισαγίου ύμνου, ενώ εδώ δεν προηγείται καμία ευχή. Αντί αυτής είναι καταλληλότερη η εκφώνησις που ορίζουν μερικοί κώδικες: «Εὐλογητός ὁ Θεός ὁ φωτίζων καὶ ἀγιάζων πάντα ἄνθρωπον ἐρχόμενον εἰς τόν κόσμον νῦν καὶ ἀεί...».

γ'. Περιστατικές ακολουθίες Αγιασμού.

Ο Μικρός Αγιασμός τελείται, όπως είπαμε, και σε περιπτώσεις ενάρξεως κάποιας εργασίας, θεμελιώσεως κτίσματος, εγκαινίων ιδρύματος κ.λπ. Οι ευχές όμως του Μικρού Αγιασμού αναφέρονται κυρίως στην απαλλαγή από ασθένειες και κινδύνους και δεν αρμόζουν στις ειδικές αυτές περιπτώσεις. Γι' αυτό η Ι. Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος έχει συντάξει ειδικές ακολουθίες Αγιασμού με ειδικά για

κάθε περίπτωση αναγνώσματα, ειρηνικά και ευχές. Οι ακολουθίες αυτές βρίσκονται στα Ευχολόγια εκδόσεως της Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος με την επιγραφή «Ἀκολουθίαί περιστατικάι». Κυριώτερες από αυτές, που συχνά τελούνται, είναι οι εξής:

Ἐκκλησία ἐπὶ τῇ ἐνάρξει τῶν μαθημάτων ἐν τοῖς σχολείοις.

Ἐκκλησία ἐπὶ τῇ ἐνάρξει παντός ἰδιωτικοῦ ἔργου.

Ἐκκλησία ἐπὶ τῇ ἐνάρξει παντός κοινωφελοῦς ἔργου.

Ἐκκλησία ἐπὶ θεμελιώσει παντός κτίσματος.

Ἐκκλησία ἐπὶ ἐγκαινίοις φιλανθρωπικοῦ καταστήματος.

Ἐκκλησία ἐπὶ εὐλογήσει νέου ὀχήματος.

Στις νέες αυτές ακολουθίες πρέπει να προστεθεί μετά τα Ειρηνικά αγιαστική ευχή, γιατί η ευχή «Κλίνον, Κύριε, τό σῶς σου...» δεν είναι αγιαστική. Τέτοια σύντομη αγιαστική ευχή είναι η παρακάτω, που υπάρχει σε αρκετά χειρόγραφα.

«Ὁ Θεός ὁ Θεός ἡμῶν, ὁ τό πικρόν ὕδωρ τό ἐπὶ Μωϋσέως τῷ λαῷ εἰς γλυκύτητα μεταποιήσας καί τά βλαβερά ὕδατα ἐπὶ Ἐλισαίου ἄλατι θεραπεύσας καί τά Ἰορδάνεια ρεῖθρα ἀγίασας τῷ Πνεύματί σου τῷ Ἁγίῳ, αὐτός καί νῦν, Δέσποτα, ἀγίασον τό ὕδωρ τοῦτο καί ποιήσον αὐτό γενέσθαι πᾶσι τοῖς ἀρυομένοις καί μεταλαμβάνουσιν ἐξ αὐτοῦ εὐλογίας πηγῆν, ἰατρεῖον παθῶν, ἀγιασμόν οἴκων, πάσης ἐπιβουλῆς ὀρατῆς τε καί ἀοράτου ἀλεξιτήριον. Σύ γάρ εἶ ὁ ἀγιασμός τῶν ψυχῶν καί τῶν σωμάτων ἡμῶν καί σοί τήν δόξαν ἀναπέμπομεν τῷ Πατρί καί τῷ Υἱῷ καί τῷ Ἁγίῳ Πνεύματι, νῦν καί ἀεὶ καί εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν».

Σε κάθε άλλη περίπτωση, εφ' ὅσον δεν υπάρχει ειδική ακολουθία, ο ιερέυς θα τελέσει τον συνηθισμένο Μικρό Ἀγιασμό, προσθέτοντας στο τέλος την ειδική για την περίπτωση ευχή. Τέτοιες ευχές βρίσκουμε στα Ευχολόγια: α) ἐπὶ τῇ εἰσόδῳ εἰς οἶκον νέον, β) ἐπὶ ὀρύξει φρέατος, γ) εἰς τὸ κατασκευάσαι πλοῖον, δ) εἰς τὸ εὐλογῆσαι δίκτυα κ.ά.

5.- Εὐχές «ἐπὶ τῇ γεννήσει παιδίου».

Ἡ ἐκκλ. παράδοσις καθιέρωσε τρεῖς ειδικές ακολουθίες για τη γέννηση παιδιοῦ. Στα Ευχολόγια οι ακολουθίες αυτές ἔχουν τὸ γενικό τίτλο «Εὐχαὶ εἰς γυναῖκα λεχώ» και είναι ειδικότερα οι εξής:

α) Τη πρώτη ημέρα της γεννήσεως τοῦ παιδίου αὐτῆς.

β) Εὐχή εἰς τὸ κατασφραγίσαι παιδίον λαμβάνον ὄνομα τῆ ὀγδόῃ ἡμέρᾳ τῆς γεννήσεως τοῦ παιδίου αὐτῆς. Καί

γ) Εὐχαί εἰς τὸ ἐκκλησιάσαι παιδίον μεθ' ἡμέρας τεσσαράκοντα.

Στις ακολουθίες αυτές δόθηκε μεταγενέστερα ο χαρακτήρας του καθαριμοῦ της λεχώνας, ἐνῶ ἀρχικὰ αυτές ἀναφέρονταν περισσότερο στο παιδί και λιγότερο στη μητέρα. Ἐτσι η πρώτη ἀκολουθία ἀποτελεῖ εὐχαριστία για τη γέννηση ἀνθρώπου στον κόσμο και τη διάσωση της μητέρας, ἐνῶ οι ἄλλες δύο ἀποτελοῦν ἀνάμνηση της περιτομῆς και της υπαπαντῆς του Κυρίου. Με τις σύντομες αυτές ἀκολουθίες η Ἐκκλησία σαν στοργική μητέρα παραλαμβάνει τον ἀνθρώπο ἀπὸ τη γέννησή του και τον εἰσάγει σταδιακὰ ὅτη χριστιανική ζωῆ, προετοιμάζοντάς τον για το Ἅγιο Βάπτισμα.

α'. Οι ευχές της πρώτης ημέρας.

Η ἀκολουθία της πρώτης ημέρας ἀποτελεῖται ἀπὸ το Τρισάγιο, τα τροπάρια της ημέρας (ἢ προσφορότερα τα «Ἡ γέννησίς σου, Χριστέ ὁ Θεός ἡμῶν...» και «Ἡ γέννησίς σου, Θεοτόκε...»), τρεις ευχές και ἀπόλυση «Ὁ ἐν σπηλαίῳ γεννηθεῖς καί ἐν φάτνῃ ἀνακλιθεῖς διὰ τὴν ἡμῶν σωτηρίαν Χριστός ὁ ἀληθινός Θεός ἡμῶν...». Δυστυχῶς οι ευχές που ἔχουν περιληφθῆ στα ἐντυπα Εὐχολόγια εἶναι πολὺ ἀυστηρές ἀπέναντι της μητέρας και ἀπροσάρμοστες στις σημερινές συνθήκες. Υπάρχουν σε χειρόγραφα Εὐχολόγια ευχές, με υγιέστερα στοιχεία, που θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθοῦν για τη βελτίωση της ἀκολουθίας.

Η ἀκολουθία αὐτή πρέπει να τελείται στο σπίτι που γεννήθηκε το παιδί τὴν πρώτη ἡμέρα της γεννήσεώς του. Σήμερα ὁμως οι τοκετοὶ γίνονται κατὰ κανόνα στα μαιευτήρια, και γι' αὐτὸ ο ἱερεὺς καλεῖται συνήθως μόλις ἐπιστρέφει η μητέρα και το παιδί στο σπίτι. Πολλές μητέρες ἐπίσης καλοῦν τον ἱερέα 20 μέρες μετὰ τη γέννηση, για να δώση «μισὸ σαραντισμὸ». Για την περίπτωση αὐτή ὑπάρχει σε μερικά χειρόγραφα ευχή, με την οποία δίνεται στη μητέρα η ἀδεία να ἐκτελεῖ τα οικιακὰ ἔργα. Η ευχή ὁμως αὐτή οὔτε ἐπεκράτησε ποτέ γενικὰ, οὔτε ἀνταποκρίνεται στις σημερινές συνθήκες, οὔτε μπορεῖ να ἀντικαταστήσει τις ευχές της πρώτης ημέρας, γιατί ἀναφέρεται μόνο στη μητέρα.

Γι' αυτό είναι ανάγκη να διαφωτισθούν οι χριστιανές μητέρες, ώστε να καλούν τον ιερέα όσο το δυνατόν συντομότερα για τις ευχές της πρώτης ημέρας. Και οι ιερείς, όταν καλούνται για «μισό σαραντισμό» να διαβάσουν τις ευχές της πρώτης ημέρας, εφ' όσον δε διαβάστηκαν ωρύτερα, και καμιά άλλη.

β'. Η ευχή της ογδόης ημέρας.

Η μικρή αυτή ακολουθία αποτελείται από το Τρισάγιο, τα τροπάρια της ημέρας (πιο επίκαιρο θα ήταν ίσως το απολυτίκιο της Περιτομής «Μορφήν αναλλοιώτως...») και μια ευχή. Η ακολουθία κατά το Ευχολόγιο τελείται στην είσοδο του ναού, όπου το βρέφος προσάγεται από τη μαία ή άλλη γυναίκα, και σ' αυτή πρέπει κανονικά να δίνεται στο παιδί το όνομα. Δυστυχώς η ωραία αυτή ακολουθία έχει πέσει σε αχρηστία. Υπό τις σημερινές συνθήκες θα μπορούσε να διαβάζεται η ευχή της πριν από τις ευχές της τεσσαρακοστής ημέρας ή πριν από την Κατήχηση.

γ'. Οι ευχές της τεσσαρακοστής ημέρας.

Την τεσσαρακοστή ημέρα από τη γέννηση το βρέφος οδηγείται στο ναό από τη μητέρα για τον πρώτο εκκλησιασμό του. Η ακολουθία περιλαμβάνει το Τρισάγιο, τα τροπάρια της ημέρας και τέσσερις ευχές, από τις οποίες η πρώτη αναφέρεται στη μητέρα και το παιδί, η δεύτερη στη μητέρα και οι άλλες δύο στο παιδί. Όλα αυτά λέγονται στο νάρθηκα. Μετά τις ευχές ο ιερέυς παίρνει στα χέρια του το βρέφος και, ακολουθούμενος από τη μητέρα, το εισάγει στο ναό, κάνοντας μ' αυτό τρεις σταυρούς, στην είσοδο του ναού, στο μέσο και μπροστά στην Ωραία Πύλη, και λέγοντας κάθε φορά το «Ἐκκλησιάζεται ὁ δοῦλος τοῦ Θεοῦ εἰς τό ὄνομα τοῦ Πατρὸς καί τοῦ Υἱοῦ καί τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Ἀμήν». Στην πρώτη στάση προσθέτει το «Ἐἰσελεύσομαι εἰς τόν οἶκόν σου, προσκυνήσω πρός ναόν ἁγίόν σου ἐν φόβῳ σου» (Ψαλμ. ε' 8)· στη δεύτερη το «Ἐν μέσῳ ἐκκλησίας ὑμνήσω σε» (Ψαλμ. κα' 23)· και στην τρίτη το «Νῦν ἀπολύεις». Ἐπειτα, αν το παιδί είναι κορίτσι, το αποθέτει μπροστά στην Ωραία Πύλη, απ' όπου το παραλαμβάνει η μητέρα, αφού προσκυνήσει και ασπασθεί την εικόνα του Κυρίου· αν όμως

είναι αγόρι, το εισάγει πρώτα στο Ιερό και το περιφέρει γύρω από την Αγία Τράπεζα κι έπειτα το αποθέτει. Σύμφωνα με άλλη συνήθεια, που μαρτυρείται από χειρόγραφα, και τα κορίτσια εισάγονται στο Ιερό, αλλά περιφέρονται μόνο στις τρεις πλευρές της Αγίας Τραπέζης και όχι στην μπροστινή. Η απόλυσις γίνεται με το χαρακτηριστικό «Ὁ ἐν ἀγκάλαις τοῦ δικαίου Συμεών βασταχθῆναι καταδεξάμενος διὰ τὴν ἡμῶν σωτηρίαν Χριστός ὁ ἀληθινός Θεός ἡμῶν...».

Αν το παιδί είναι ήδη βαπτισμένο, παραλείπονται τα τμήματα των ευχών που κάνουν λόγο για μελλοντική βάπτισή του. Δεν γίνεται όμως απόλυσις μετά τη δεύτερη ευχή, όπως εσφαλμένα γράφεται σε κάποια Ευχολόγια, αλλά λέγεται η ακολουθία ως το τέλος. Αν όμως το παιδί έχει πεθάνει, διαβάζονται μόνο οι δύο πρώτες ευχές, παραλείπονται όμως από την πρώτη όσα αναφέρονται στο παιδί, και γίνεται απόλυσις στο νάρθηκα.

Στα Ευχολόγια υπάρχει και ευχή για την περίπτωση αποβολής, που σπάνια χρησιμοποιείται σήμερα. Για το περιεχόμενό της ισχύουν όσα σημειώσαμε για τις ευχές της πρώτης ημέρας. Βρίσκουμε προτιμότερο να διαβάζονται κατάλληλα προσαρμοσμένες οι ευχές της πρώτης ημέρας ή οι δύο πρώτες του σαραντισμού.

6. - Ευχές και ακολουθίες διάφορες.

Εκτός των ακολουθιών που αναφέραμε, υπάρχουν και πολλές άλλες ακολουθίες ή ευχές μεμονωμένες για διάφορες περιστάσεις. Οι κυριώτερες από αυτές είναι οι ακόλουθες.

α) Ἐκκλησία εἰς παράκλησιν ἀσθενῶν χειμαζομένων ὑπὸ πνευμάτων ἀκαθάρτων. Είναι ακολουθία κατά τον τύπο της Παρακλήσεως με ειδικό κανόνα και ευαγγελική περικοπή. Τελείται όχι μόνο σε περιπτώσεις δαιμονοληψίας, όπως λέει η επιγραφή, αλλά και σε συνηθισμένες ασθένειες. Στους ασθενείς και τους δαιμονιζομένους αναφέρονται και δυο σειρές εξορκισμών, που αποδίδονται η μία στον Μέγα Βασίλειο και η άλλη στον Χρυσόστομο. Για τις περιπτώσεις συνηθισμένων ασθενειών συνηθίζεται πολύ και η σταύρωση του ασθενούς με την αγία λόγχη ή τον τίμιο Σταυρό, που συνοδεύεται από τα τροπάρια «Σταυρωθέντος σου, Χριστέ, ἀνηρέθη ἡ τυραννίς...» κ.λπ.

και ευχές για τη θεραπεία του.

β) **Ἀκολουθία εἰς ψυχorroαγοῦντα.** Πρόκειται και πάλι για ειδική παράκληση, που τελείται σε ετοιμοθανάτους, που ο θάνατός τους αργεί, ενώ βρίσκονται ἤδη σε κωματώδη κατάσταση και βασανίζονται σωματικά και ψυχικά. Η Εκκλησία στη δύσκολη αυτή περίσταση εύχεται να απαλλάξει ο Θεός τον ασθενή από την ταλαιπωρία αυτή, δίνοντάς του ειρηνικό τέλος και συγχώρηση των αμαρτιῶν του.

γ) **Εὐχή ἐπὶ εὐλογῆσει κολλύβων.** Πρόκειται για κόλλυβα που παρατίθενται προς τιμὴν κάποιου αγίου κατά την ημέρα της μνήμης του. Η αρχή της συνηθείας οφείλεται πιθανότατα στο θαῦμα του αγ. Θεοδώρου του Τήρωνος, που γιορτάζεται το Σάββατο της Α' εβδομάδος των Νηστειῶν, και ἔπειτα ἐπεκτάθηκε και στους ἄλλους αγίους. Η ευχή διαβάζεται στο τέλος του Εσπερινού ἢ της Θ. Λειτουργίας, αφού ψαλεί το απολυτίκιο του αγίου. Μετά την ευχή γίνεται δέησις υπέρ ζώντων.

δ) **Το Ὑψωμα.** Είναι τελετή, που συνηθίζεται πολύ σε πολλά μέρη στις ονομαστικές γιορτές των Χριστιανῶν και τελείται στο ναό ἢ στο σπίτι του εορτάζοντος. Δεν υπάρχει στο Ευχολόγιο σχετική ακολουθία, και γι' αυτό ο τρόπος της τελεσεώς της διαφέρει από τόπο σε τόπο. Συνήθως λέγεται το Τρισάγιον και το απολυτίκιο του εορταζομένου αγίου, ευλογείται ο ἄρτος με την ευχή των κολλύβων, υψώνεται τρεις φορές σταυροειδῶς, ενώ ο ιερεὺς λέει το «Μέγα τό ὄνομα τῆς Ἁγίας Τριάδος· Παναγία Θεοτόκε, βοήθει ἡμῖν». Ἐπειτα ο ἄρτος μοιράζεται στους παρόντες και γίνεται δέησις και ἀπόλυσις.

Αντί της ευχής των κολλύβων, που κάνει λόγο για σπέρματα και καρπούς, ορθότερο, νομίζουμε, είναι να λέγεται η ευχή της αρτοκλασίας κατάλληλα προσαρμοσμένη.

ε) **Ευχές σε κτήματα και κτήνη.** Η Εκκλησία δεν ἄφησε ἔξω από τη φροντίδα της και τα κτήματα, ἀκόμη και τα κτήνη. Γιατί κι αυτά, αν και είναι ἄψυχα και ἄλογα, πλάσθηκαν από το Θεό, για να υπηρετούν τον ἄνθρωπο και να του δίνουν τα αναγκαία για τη συντήρησή του. Ἐτσι στο Ευχολόγιο βρίσκουμε πολλές σχετικές ευχές, ὅπως: Ἐπὶ εὐλογῆσει σπόρου· εἰς τό εὐλογῆσαι ἄλωνα· εἰς φύτευμα ἀμπελῶνος· ἐπὶ τρυγῆς ἀμπέλου· ἐπὶ εὐλογῆσει οἴνου· εἰς τό εὐλογῆσαι

ποίμνη· εἰς νόσον βοῶν· εὐχαί εἰς κτήνη τοῦ ἁγίου Μοδέστου καὶ τοῦ ἁγίου Μάμαντος· εὐχή ἐπὶ τῆς μετάξης κ.λ.π. Οἱ ευχές αὐτές πρέπει νὰ λέγονται στο χωράφι ἢ το ἀμπέλι ἢ κοντὰ στα ζῶα, ἀφοῦ τελεσθεῖ Μικρὸς Ἀγιασμός ἢ ἀφοῦ ἀπλῶς λεχθεῖ το Τρισάγιον καὶ το ἀπολυτικό τῆς ἡμέρας ἢ ἄλλα σχετικὰ τροπάρια.

Ἀξιοσημείωτες εἶναι δύο ἀκολουθίες: α) «Τάξις εἰς χωράφια ἢ κήπους ἢ ἀμπελῶνας, ὅταν συμβῆ βλάβεσθαι ὑπὸ ἐρπετῶν ἢ ἄλλων εἰδῶν». Καὶ β) «Τάξις ὅταν συμβῆ μιᾶρόν τι οἰονδήποτε ἐμπεσεῖν εἰς φρέαρ ὕδατος». Σ' αὐτές ορίζεται νὰ ραντισθεῖ το κτήμα ἢ το πηγᾶδι με «ὔδωρ τῶν ἁγίων Θεοφανείων», δηλ. με Μεγάλο Ἅγιασμό.

Ἀρχαία εἶναι καὶ ἡ συνήθεια νὰ προσφέρονται στο ναό, γιὰ νὰ εὐλογηθοῦν, οἱ πρώτοι καρποί. Γιὰ τὴν περίπτωση αὐτὴ ὑπάρχει «εὐχή ἐπὶ τῶν προσφερόντων ἀρχὰς ὀπωρῶν». Ἀνάλογη εἶναι καὶ ἡ «εὐχή εἰς μετάληψιν σταφυλῶν τῆ στ' Ἀυγούστου».

7.- Λιτανεῖες διάφορες.

Λιτανεῖα (ἀπὸ το ρῆμα λιτανεύω = ικετεύω, παρακαλῶ) λέγεται πάνδημη παράκλησις πρὸς το Θεό, γιὰ νὰ στείλει τὴν εὐλογία του στο χριστιανικὸ λαὸ ἢ γιὰ νὰ ἐπέμβει γιὰ τὴν κατάπαυση ἢ τὴν ἀνατροπὴ ἐνὸς κακοῦ, π.χ. ἀνομβρίας, σεισμοῦ, ἐπιδημίας κ.λ.π. Ἡ λιτανεῖα συνοδεύεται συνήθως ἀπὸ περιφορὰ εἰκόνων ἢ ἁγίων λειψάνων γιὰ τὸν ἀγιασμό τῆς ἐνορίας ἢ τῆς πόλεως κ.λ.π. Ἐτσι σήμερα με τὴ λ. λιτανεῖα ἐννοοῦμε κυρίως τὴν περιφορὰ.

Τέτοιες λιτανεῖες-περιφορές γίνονται συνήθως στὶς πανηγύρεις τῶν ναῶν. Σ' αὐτές ψάλλονται ὕμνοι ἀπὸ τὴν ἀκολουθία τῆς εορτῆς (τὰ ἰδιόμελα τῆς λιτῆς ἢ ο κανῶν), γίνονται στάσεις σε ὀρισμένα σημεῖα τῆς διαδρομῆς καὶ τέλος μπροστὰ στο ναὸ λέγονται οἱ δεήσεις τῆς λιτῆς, στὶς ὁποῖες μνημονεύονται καὶ οἱ κτίτορες το ναοῦ. Κατὰ παρόμοιο τρόπο γίνεται καὶ ἡ λιτανεῖα το Ἐπιταφίου τῆ νύχτα τῆς Μ. Παρασκευῆς.

Λιτανεῖες με τὴν κυρία σημασία τῆς λέξεως, δηλ. ικεσίες γιὰ τὴν ἀποτροπὴ ἐνὸς κακοῦ, ὑπάρχουν στο Μέγα Ευχολόγιον γιὰ τέσσερις περιπτώσεις: α) Εἰς ἀνομβρίαν· β) εἰς φόβον σεισμοῦ· γ) εἰς λοιμικὴν ἀσθένειαν· καὶ δ) εἰς ἐπιδρομὰς ἐθνῶν ἢ ἐπὶ προσδοκία πολέμου. Καθεμιὰ

από τις λιτανείες αυτές περιλαμβάνει ειδικές ευχές, κανόνες, Απόστολο και Ευαγγέλιο. Τα στοιχεία αυτά εντάσσονται σε μια άλλη ακολουθία, που επιγράφεται «'Ακολουθία εις διαφόρους λιτάς καί ἀγρυπνίας παρακλήσεων» και περιέχει τα σταθερά μέρη της λιτανείας. Από τις λιτανείες αυτές πολύ συχνά τελείται η «ἐπί ανομβρία» με περιφορά στο ύπαιθρο και στα κτήματα.

8.- Νεκρώσιμες και επιμνημόσυνες ακολουθίες.

α'. Ιστορία.

Οι Χριστιανοί τιμούσαν ανέκαθεν το σώμα ως «ναόν τοῦ ἐν ἡμῖν Ἁγίου Πνεύματος» (Α' Κορ. στ' 19) και πίστευαν ότι αυτό θ' αναστηθῆ στη δευτέρα παρουσία του Κυρίου, για να ενωθῆ πάλι με την αθάνατη ψυχή. Γι' αυτό από την αρχή απέρριψαν την ειδωλολατρική συνήθεια της καύσεως των νεκρών και υιοθέτησαν τη συνήθεια της ταφῆς. Πριν από την ταφή έπλυναν και στόλιζαν τον νεκρό και τον οδηγούσαν με πομπή στο ναό, κρατώντας αναμμένες λαμπάδες και ψάλλοντας ψαλμούς και ύμνους. Στο ναό ψάλλονταν και πάλι κατάλληλοι ύμνοι, διαβάζονταν αγιογραφικά αναγνώσματα αναφερόμενα στην ανάσταση των νεκρών, αναπέμπονταν από τον ιερέα δέησις για την ανάπαυση και τη συγχώρηση του κεκοιμημένου και δίνονταν ο τελευταίος ασπασμός. Έπειτα το σώμα του κεκοιμημένου οδηγούνταν πάλι με ύμνους στον τάφο. Όλες αυτές οι αρχαίες συνήθειες τηρούνται μέχρι σήμερα.

Αρχαιότατες ευχές για τους κεκοιμημένους περιέχονται στις Αποστολικές Διαταγές και στο Ευχολόγιο του Σεραπίωνος. Με τον καιρό η νεκρώσιμη ακολουθία πλουτίστηκε με καταλλήλους ύμνους και διαμορφώθηκαν διάφοροι τύποι της ανάλογα με την ιδιότητα του κεκοιμημένου.

β'. Η συνηθισμένη νεκρώσιμη ακολουθία.

Η νεκρώσιμη ακολουθία που τελείται σήμερα αποτελεί συντόμευση της εκτεταμένης «Νεκρωσίμου ακολουθίας εις κοσμικούς» που υπάρχει στο Μέγα Ευχολόγιον. Η νεκρώσιμη ακολουθία αποτελείται από τρία τμήματα: εκείνο που τελείται στο σπίτι, εκείνο που τελείται στο ναό και εκείνο που τελείται στον τάφο.

Στο σπίτι λέγεται το **Νεκρώσιμον Τρισάγιον**, σύντομη ακολουθία που αποτελείται από το Τρισάγιον, τα τροπάρια «Μετά πνευμάτων δικαίων» κ.τ.λ., δέηση και ευχή υπέρ του κεκοιμημένου.

Κατά τη μεταφορά του νεκρού από το σπίτι στο ναό ψάλλεται το «Άγιος ὁ Θεός». Στο ναό το λειψάνο τοποθεῖται ἔτσι, ὥστε να βλέπει προς τα ανατολικά. Αφού ευλογῆσει ο ἱερεύς, ψάλλεται ο «Ἄμωμος» σε τρεις στάσεις (6 στίχοι ἀπό κάθε στάση), τα νεκρώσιμα ευλογητάρια, το κοντάκιο «Μετά τῶν ἁγίων ἀνάπαυσον, Χριστέ...» και τα «κατ' ἤχον» ἰδιόμελα Ἰωάννου του Δαμασκηνοῦ. Στα ἐνδιάμεσα του Ἀμώμου και τῶν Ευλογηταρίων μνημονεύουν με τη σειρά ὅλοι οἱ ἱερεῖς. Στα «κατ' ἤχον» ἰδιόμελα γίνεται θυμίασις ἀπό τον διάκονο ἢ τον ἱερέα. Μετά τα ἰδιόμελα πολλοί συνηθίζουν να ψάλλουν τους Μακαρισμούς, ἀν και δὲν προβλέπονται ἀπὸ το Τυπικό. Ἐπειτα διαβάζεται ο Ἀπόστολος (Α΄ Θεσσ. δ' 13-17) και το Ευαγγέλιο (Ἰωάν. ε' 24-30), γίνεται δέησις υπέρ του κεκοιμημένου και λέγεται ἀπὸ τον πρῶτο ἱερέα ἡ ευχή «Ὁ Θεός τῶν πνευμάτων και πάσης σαρκός...», της ὁποίας την ἐκφώνηση ἐπαναλαμβάνουν ὅλοι οἱ ἱερεῖς. Τέλος γίνεται ἀπόλυσις και προ του «Δι' εὐχῶν» γίνεται ο ἀσπασμός, ἐνῶ ψάλλεται το «Δεῦτε τελευταῖον ἀσπασμόν...».

Κατά τη μεταφορά του λειψάνου στον τάφο ψάλλεται το «Θρηῶ και ὀδύρομαι...». Στον τάφο ἐπαναλαμβάνεται το Τρισάγιον και γίνεται ἡ ταφή, ἀφού ο ἱερεύς πρῶτα ρίξει λάδι ἢ κρασί, λέγοντας το «Ραντιεῖς με ὕσσῳ και καθαρισθήσομαι...» (Ψαλμ. ν' 9), και χῶμα, λέγοντας «Τοῦ Κυρίου ἢ γῆ και τό πλήρωμα αὐτῆς...» (Ψαλμ. κγ' 1) και «Γῆ εἶ και εἰς γῆν ἀπελεύση...» (Γέν. γ' 19).

γ'. Εἰδικές νεκρώσιμες ἀκολουθίες.

Στο Μέγα Ευχολόγιον υπάρχουν εἰδικές νεκρώσιμες ἀκολουθίες για μοναχούς και για ἱερεῖς, οἱ ὁποῖες ὁμως σήμερα μόνο στις μονές τελούνται. Στις ἐνορίες τελείται και στους ἱερεῖς ἡ συνηθισμένη νεκρώσιμη ἀκολουθία· συνηθίζεται ὁμως να λέγονται στα Ευλογητάρια και τα δύο μαρτυρικά «Οἱ τόν ἄμνόν τοῦ Θεοῦ κηρύξαντες...» και «Οἱ τήν ὁδόν τήν στενήν βαδίσαντες...». Στο τέλος λέγεται ἡ εἰδική ευχή «εἰς κεκοιμημένον ἱερέα».

Για τα νήπια, δηλ. τα παιδιά μέχρι 7 ετών, υπάρχει ειδική ακολουθία, που τελείται και σήμερα.

Κατά τη Διακαινήσιμο εβδομάδα και στην απόδοση του Πάσχα, δεν τελείται η συνηθισμένη νεκρώσιμη ακολουθία, αλλά ψάλλεται η ακολουθία του Πάσχα, όπως ορίζεται στα Ευχολόγια, και λέγεται Απόστολος και Ευαγγέλιο της ημέρας.

Από την Κυριακή του Θωμά ως την Τρίτη προ της Αναλήψεως ψάλλεται η συνηθισμένη νεκρώσιμη ακολουθία, λέγεται όμως τρεις φορές το «Χριστός ανέστη» μετά το «Εὐλογητός ὁ Θεός» και στο σπίτι και στο ναό. Το ίδιο ψάλλεται και αντί του «Ἅγιος ὁ Θεός» κατά τη μεταφορά προς το ναό, ενώ στον ασπασμό και στη μεταφορά στον τάφο ψάλλεται το «Ἀναστάσεως ἡμέρα...».

δ'. Τρισάγιον και Μνημόσυνον.

Το **Τρισάγιον**, δηλ. το μέρος της νεκρωσίμου ακολουθίας που τελείται στο σπίτι, τελείται και ως αυτοτελής ακολουθία σε οποιαδήποτε ημέρα και ώρα, στον τάφο ή στο ναό, με κόλλυβα ή χωρίς αυτά. Απαραιτήτως όμως τελείται την τρίτη και την ενάτη ημέρα από την κοίμηση, συνήθως στον τάφο, εν ανάγκη όμως και στο ναό. Συνήθως τα Τρισάγια τελούνται στο τέλος του Εσπερινού, του Ὁρθρου και της Θ. Λειτουργίας. Αν πρόκειται να τελεσθούν πολλά Τρισάγια εν συνεχεία σε διαφόρους τάφους, στο πρώτο λέγεται όλη η ακολουθία χωρίς να γίνει απόλυσις· στους άλλους τάφους λέγονται τα τροπάρια «Μετά πνευμάτων δικαίων...», η δέησις και η ευχή, και στον τελευταίο γίνεται απόλυσις.

Επισημότερα τελείται το Τρισάγιον ως **Μνημόσυνον** στο τέλος της Θ. Λειτουργίας την τεσσαρακοστή ημέρα και στη συμπλήρωση έτους και τριετίας. Στο Μνημόσυνο το όνομα του κεκοιμημένου μνημονεύεται στην Προσκομιδή και στα Δίπτυχα, και μετά τη Μικρή Είσοδο, πριν από το απολυτίκιο του αγίου του ναού, ψάλλεται το «Μνήσθητι, Κύριε, ως αγαθός τοῦ δούλου σου...». Πολλοί ιερείς μνημονεύουν και στη Μεγάλη Είσοδο· στην περίπτωση όμως αυτή δεν είναι ορθό να προστίθεται η φράσις «ὑπέρ οὔ ἢ θεία αὕτη μυσταγωγία τελείται», γιατί η Θ. Λειτουργία δεν τελείται μόνο για τον κοιμηθέντα,

αλλά για όλους, ζώντας και κεκοιμημένους.

Κατά την παλιότερη τάξη του Μνημοσύνου ψάλλονται αντί κοινωνικού ο Ἄμωμος και τα νεκρώσιμα Ευλογητάρια, και στο τέλος της Θ. Λειτουργίας ψάλλονται τα τροπάρια «Μετά πνευμάτων δικαίων...» και λέγεται η δέησις και η ευχή «Ὁ Θεός τῶν πνευμάτων...». Ἐπειτα ψάλλεται τρεις φορές από τον ιερέα το «Αἰωνία ἡ μνήμη», που επαναλαμβάνεται και από τους χορούς, και γίνεται η απόλυσις της Θ. Λειτουργίας. Σήμερα όμως ο Ἄμωμος γενικά παραλείπεται ἢ λέγεται μόνο τις καθημερινές, και στο τέλος της Θ. Λειτουργίας ψάλλονται τα Ευλογητάρια, το «Μετά τῶν ἁγίων ἀνάπαυσον, Χριστέ...», τα τροπάρια «Μετά πνευμάτων...» κ.τ.λ.

Δεν τελείται μνημόσυνο ἢ και απλό Τρισάγιο με κόλλυβα από το Σάββατο του Λαζάρου ως την Κυριακή του Θωμά· μπορεί όμως στο διάστημα αυτό να τελεσθεῖ απλό Τρισάγιο χωρίς κόλλυβα. Ὄρθο εἶναι επίσης να μη τελούνται μνημόσυνα κατά τις μεγάλες δεσποτικές εορτές.